

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ AKDENİZ UYGARLIKLARI ARAŞTIRMA
ENSTİTÜSÜ

DOĞU-BATI ETKİLEŞİMİ KAPSAMINDA ORTA ÇAĞ İSLAM
İKTİSAT DÜŞÜNCESİNİN OLUŞUMU

Gizem MUSUL

Danışman

Prof. Dr. Ahmet UZUN

Akdeniz Orta Çağ Araştırmaları Ana Bilim Dalı Doktora Tezi

Antalya, 2024

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ AKDENİZ UYGARLIKLARI ARAŞTIRMA
ENSTİTÜSÜ

DOĞU-BATI ETKİLEŞİMİ KAPSAMINDA ORTA ÇAĞ İSLAM İKTİSAT
DÜŞÜNCESİNİN OLUŞUMU

Gizem MUSUL

Danışman

Prof. Dr. Ahmet UZUN

Akdeniz Orta Çağ Araştırmaları Ana Bilim Dalı Doktora Tezi

Antalya, 2024

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ

AKDENİZ UYGARLIKLARI ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Gizem Musul'un bu çalışması, jürimiz tarafından Akdeniz Orta çağ Araştırmaları Anabilim Dalı Doktora Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan	: Prof. Dr. Güven DİNÇ	(İmza)
Üye (Danışmanı)	: Prof. Dr. Ahmet UZUN	(İmza)
Üye	: Prof. Dr. Adem DOĞAN	(İmza)
Üye	: Prof. Dr. Mustafa YILDIRAN	(İmza)
Üye	: Prof. Dr. Bekir GÖVDERE	(İmza)

Tez Başlığı: Doğu-Batı Etkileşimi Kapsamında Orta Çağ İslam İktisat Düşüncesinin Oluşumu

Onay: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi:

Mezuniyet Tarihi:

Prof. Dr. Tuncer DEMİR
Müdür

AKADEMİK BEYAN

Doktora Tezi olarak sunduğum “Doğu-Batı Etkileşimi Kapsamında Orta Çağ İslam İktisat Düşüncesinin Oluşumu” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımdan yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

Gizem MUSUL

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ.....	vi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ORTA ÇAĞ İKTİSAT ANLAYIŞININ KÖKENLERİ

1.1. Ortadoğu: Girişim Ve İlk Müteşebbisler.....	6
1.2. Ortadoğu’da İktisadi Düşünce.....	15
1.3. Antik Yunan Ve Roma: Ortadoğu’dan İthal Edilen Girişim Mefhumu.....	16
1.4. Antik Yunan İktisat Düşüncesi.....	18
1.5. Roma İktisat Düşüncesi.....	28

İKİNCİ BÖLÜM

ORTA ÇAĞ İSLAM İKTİSAT DÜŞÜNCESİNİN OLUŞUMU

2.1. Orta Çağ’da İktisadi Kalkınma: İslam İktisat Anlayışının Argümanları.....	32
2.2.Orta Çağ İslam İktisat Düşüncesi: Müslümanların İktisadi Analize Katkıları.....	40
2.2.1. Kamu Maliyesi / Düşük Vergi Oranları.....	41
2.2.2.Sınırlı Devlet Regülasyonu/ Rekabetçi Piyasalar ve Sosyal Adalet.....	48

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSLAM ALTIN ÇAĞININ LİBERAL TEMELLERİ

3.1. Tarihsel Arka Plan: İktisat Tarihinde Bir Güç Olarak İslam.....	55
--	----

3.2. Orta Çağ Müslüman Toplumdaki İktisadi Uygulamalar.....	63
3.2.1.Piyasa Ekonomisi-Serbest Ticaret ve Sınırlı Devlet Regölasyonu.....	64
3.2.2. Mülkiyet Hakları-Özel Mülkiyet.....	73
3.2.3.Vergi Uygulamaları-Düşük Vergi Oranları.....	78
3.2.4.Para Politikası ve Bankacılık Sistemleri	87
3.3.Liberal Ekonomilere Kaynaklık Eden İslam İktisat Anlayışının Genel Değerlendirmesi.....	90

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ORTA ÇAĞ İKTİSAT ANLAYIŞININ BATIYA TRANSFERİ

4.1. Müslümanların İktisadi Tezlerinin Skolastiklere Yansıması.....	94
4.2. Endülüs İktisat Felsefesi Ve Kurumları.....	95
4.3.Batı İktisadi Düşünce Sisteminde Müslüman Etkisi Ve Batı'ya Transfer Kanalları.....	99
4.4. Doğu İktisat Geleneğinden İlham Alan Batı Kapitalist Düşüncesinde İtalya-İspanya Etkisi.....	100
4.5. İspanyol Skolastizmi: Salamanca Okulu.....	101
4.5.1. Tarihçe.....	101
4.5.2. Politik, Felsefi ve Ekonomik Doktrin.....	105
4.5.3. Salamanca Ekolü'nün Temsilcileri Ve İktisadi Tezleri.....	108
4.5.4. Salamanca Ekolü'nün Temsilcileri.....	109
4.5.5. Salamanca Ekolü'nün İktisadi Tezleri.....	117
SONUÇ.....	123
KAYNAKÇA.....	127
Ö Z G E Ç M İ Ş	145

ÖZET

Orta Çağ'da Akdeniz coğrafyasındaki iktisadi düşünce ve uygulamaların analiz edildiği bu çalışmada tarihsel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Dört temel bölüm şeklinde incelenen çalışmanın birinci bölümünde Orta çağ iktisat anlayışının kökenleri, antik Ortadoğu'da girişim kültürü ve ilk müteşebbisler, Ortadoğu'da hâkim olan genel iktisadi düşünce, Ortadoğu'dan ithal edilen girişim mefhumunun Yunan ve Roma'ya aktarılması ve dolayısıyla antik Yunan ve Roma'daki iktisadi düşünce yapısı ele alınmıştır. Çalışmanın ikinci bölümünde İslam iktisat düşüncesinin oluşumu, Orta Çağ'da iktisadi kalkınma, Müslüman düşünürlerin iktisadi analize katkılarına değinilmiştir. Bir sonraki bölümde Orta Çağ Müslüman toplumlarındaki iktisadi uygulamalar, piyasa ekonomisi, sınırlı devlet regülasyonu, özel mülkiyet, düşük vergi oranları, para politikası ve bankacılık sistemleri gibi kavramlar anlatılmaktadır. Son olarak ise antik Ortadoğu, Yunan, Roma ve İslam uygarlıklarının etkileşimi sonucu ortaya çıkan Orta çağ iktisat anlayışının batıya transferi, Müslümanların iktisadi tezlerinin Endülüs üzerinden İspanyol skolastiklere aktarılması ve İspanyol skolastizminin bir ekolü olan Salamanca Okulu örneği ile Salamancalı düşünürlerin iktisadi düşünceye katkıları incelenmiştir. Çalışmanın genel amacı, bugün serbest piyasa ekonomisi ve iktisadi özgürlüğe yönelik ekonomi modelleriyle başarıya ulaşan batılı modellerin kaynağını Ortadoğu'dan aldığı ve modern iktisat teorilerinde Müslüman etkisinin yadsınamayacağını vurgulamaktır. Bununla birlikte detaylarına çalışmada yer verilecek olan Schumpeterci önermenin yanlışlığına vurgu yapılarak Schumpeter'in "great gap" tezine bir antitez geliştirmek amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Akdeniz'de İktisadi Düşünce, Yunan-Roma İktisat Felsefesi, İslam İktisat Geleneği, Salamanca Okulu, Orta çağ Skolastizmi, İspanyol Skolastizmi.

ABSTRACT

THE FORMATION OF MEDIEVAL ISLAMIC ECONOMIC THOUGHT WITHIN THE SCOPE OF EAST-WEST INTERACTION

This study, which analyzes the economic thought and practices in the Mediterranean geography in the Middle Ages, uses the historical research method. In the first part of the study, which is analyzed in four main sections, the origins of the medieval understanding of economics, the culture of enterprise in the ancient Middle East and the first entrepreneurs, the general economic thought prevailing in the Middle East, the transfer of the concept of enterprise imported from the Middle East to Greece and Rome, and thus the economic thought structure in ancient Greece and Rome are discussed. In the second part of the study, the formation of Islamic economic thought, economic development in the Middle Ages, and the contributions of Muslim thinkers to economic analysis are discussed. The next section explains economic practices in medieval Muslim societies and concepts such as market economy, limited state regulation, private property, low tax rates, monetary policy, and banking systems. Finally, the transfer of the medieval understanding of economics, which emerged as a result of the interaction of ancient Middle Eastern, Greek, Roman, and Islamic civilizations, to the West, the transfer of Muslim economic theses to Spanish scholastics through Andalusia, and the contributions of Salamanca thinkers to economic thought with the example of the Salamanca School, a school of Spanish scholasticism.

The study aims to emphasize that the Western models that have achieved success today with their economic models of free market economy and economic freedom have their origins in the Middle East and that the Muslim influence in modern economic theories cannot be denied. In addition, it is aimed to develop an antithesis to Schumpeter's "great gap" thesis by emphasizing the fallacy of the Schumpeterian proposition, the details of

which will be included in the study.

Keywords: Economic Thought in the Mediterranean, Greek-Roman Economic Philosophy, Islamic Economic Tradition, School of Salamanca, Medieval Scholasticism, Spanish Scholasticism.

ÖNSÖZ

İktisadi düşünce tarihinde İslamiyet öncesinde iktisadın felsefi ve politik boyutu, İslamiyet'in doğuşuyla birlikte şekillenen İslam iktisat düşüncesindeki genel fikirler, Müslüman coğrafyanın iktisadi anlayışını oluşturan özel mülkiyet, düşük vergi oranları, serbest piyasalar, adil fiyat uygulamaları, para sistemleri ve faiz gibi kavramlar tarihsel çalışmalara konu olmuş ve özellikle son yıllarda bu konudaki çalışmalar yaygınlaşmıştır. Diğer yandan İslam iktisat geleneği ile benzerlik gösteren Salamanca Okulu ile ilgili felsefi ve tarihi çalışmalar Batılı araştırmacılar tarafından incelenmiş olsa da Türkçe literatürde yeterince üstünde durulmamıştır. Bu sebeple çalışmada, kültürel etkileşim sonucunda ortaya çıkan İslam iktisat geleneğinin oluşumu ve bu geleneğin batıya transferi ve modern iktisat teorilerinin oluşumunda antik medeniyetlerin ve Müslüman düşüncesinin yansımalarının bir bütün olarak ele alınması amaçlanmaktadır.

Çalışma sürecinde akademik bilgi ve tecrübesi ile desteklerini benden esirgemeyen; yapıcı eleştirileri ile çalışmamın olgunlaşmasına katkı sağlayan danışman hocam Prof. Dr. Ahmet UZUN' a sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Yine tez izleme süreçlerinde değerli katkı ve yönlendirmeleriyle çalışmamı kolaylaştıran hocalarım Prof. Dr. Bekir GÖVDERE ve Prof. Dr. Mustafa YILDIRAN' a destekleri için teşekkür ederim. Ayrıca çalışmam boyunca en büyük destekçilerim olan sabır timsali aileme sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

GİZEM MUSUL
ANTALYA, 2024

GİRİŞ

İktisadi düşünce tarihinde çok sayıda akademisyen ve araştırmacı ticaret, sanayi ve tarımla ilgili yol gösterici ilkeleri incelemiştir. Bunun yanında vergilendirme, piyasalar, üretim, devletin ekonomiye müdahalesi gibi konular da analiz edilmiştir. İktisadın bir bilim olarak tanınmasından çok önceki süreçte ticaret, takas, paranın evrimi, piyasalar ve üretim-tüketim gibi konular felsefî ve tarihsel analizlere konu olmuştur.

Ortadoğu’da yeşeren ekonomik kurumların zamanla yeni medeniyetlerin katkılarıyla giderek gelişip olgunlaştığı ve bu kurumlar temelinde tarım, sanayi ve ticarete büyük ilerlemeler kaydedildiği bilinmektedir. Ekonomik faaliyetlerde yaşanan gelişmeler iktisadî olayların düşünsel boyutunda yeni paradigmaların ortaya çıkmasına da zemin hazırlamıştır. Diğer bir deyimle iktisadî olaylar fikirleri, fikirler de iktisadî olayları etkilemiştir. Fikirlerle olayların etkileşimi bakımından dikkat çeken dönemlerden biri Orta Çağ’dır. Özellikle Orta Çağ’ın ilk 500 yılında Avrupa’da iktisadî faaliyetlerin gerilediği ve bunu fikirlerde de bir durgunluğun takip ettiği görülmektedir. Bu bağlamda iktisadî analiz tarihinde etkili isimlerden biri olan Joseph A. Schumpeter, *History of Economic Analysis* (Schumpeter, 1954) başlıklı çalışmasında dikkat çekici değerlendirmeler yapmaktadır. İktisadî düşünce tarihinde, iktisat biliminin olgunlaşmasıyla birlikte ahlâk ve teolojinin bir kenara atılmasına ilişkin örneği teşkil eden Schumpeter söz konusu çalışmasında antikitenin entelektüel mirası ile Rönesans arasındaki dönemi karanlık çağ olarak nitelemekte ve Antik Yunan’ın felsefî katkıları ile Orta Çağ Skolastik geleneği arasındaki süreci “büyük boşluk” (great gap) olarak değerlendirmektedir (Ghazanfar S. M., 2014; Oslington, 2022, s. 201). Böylece Schumpeter, Müslüman yazarların İslam’ın altın çağında ekonomik konular da dahil olmak üzere pek çok konudaki katkılarını göz ardı eder bir anlayışa sahiptir. Açıktır ki böyle bir bakış açısı, İslam dünyasında Orta Çağ’da yaşanan büyük maddi ve kültürel ilerlemeyi de göz ardı etmektedir.

Oysa Ebu Yusuf, Gazali, İbn Teymiyye, İbn Haldun ve çok sayıda Müslüman entelektüel Yunan kültürel mirası ile Latin Skolastik ekonomi düşüncesi arasındaki dönemde, yaptıkları iktisadî analizlerle bir köprü görevi konumuna sahip olmuşlardır. Orta Çağ İslam dünyasında hem iktisadî faaliyetlerin hem de iktisadî fikirlerin birikimi ve zenginliği Schumpeter'in tezini sorunlu hale getirmektedir. Çoğu batılı düşünürün de bilerek ya da bilmeyerek kabul ettiği bu yanlış bakış açısının esaslı bir eleştirisi için, Müslüman dünyada ekonomik gelişmenin ve buna eşlik eden fikri tartışmaların detaylarını incelemek gerekir. Bu çalışma Müslüman yazarların iktisadî düşünceleriyle desteklenerek, Schumpeter'in *büyük boşluk* tezine karşı bir görüş ortaya koymaktadır.

Orta Çağ Müslüman düşünürlerinin çağdaş ekonomi anlayışıyla ortak yönlerinin araştırıldığı bu çalışmada başlangıçta, Ortadoğu, İran, Irak, Suriye, Hindistan coğrafyalarında İslam öncesi ticari hareketlilik, serbest piyasa modeli, bölgenin girişimci ruhu, para politikaları gibi iktisadî konuların ana çerçevesi incelenmektedir. Ayrıca Yunan ve Roma'nın Ortadoğu'dan ithal ettiği girişim mefhumunun ne şekilde algılandığı dönemin iktisadî görüşleri ve politikaları kapsamında ele alınmaktadır. Bu şekilde Yunan-Roma dünyasının iktisadî konulara genel yaklaşımının fikri boyutları o dönemin düşünür ve tarihçilerinin bakış açısıyla yansıtılmaktadır. Bu sayede İslam'ın doğduğu ve yayıldığı coğrafyada ortaya çıkan İslam öncesi medeniyetlerdeki iktisadî eğilimler ile felsefi ve politik esaslar değerlendirilmektedir. Tüm bu incelemeler sonucunda, iktisadî düşünce ve uygulamalar açısından doğu ve batı arasında Orta Çağ boyunca devam eden ve özü itibarıyla liberal esaslara dayalı olan belirli bir etkileşimin mevcut olduğu tespit edilmektedir. Bununla birlikte doğu ve batı medeniyetlerinde iktisadî uygulamalara ilham olan farklara da değinilmektedir. Genel bir tespitle Ortadoğu'da gelişen medeniyetlerin piyasa dostu tutumu sayesinde zenginleştiği, buna karşılık Yunan ve Roma tarafında ticaret olgusuna bakışın aşağılayıcı bir çerçeveye sahip olduğu vurgulanmaktadır.

İslamiyet'in doğuşuyla birlikte şekillenen İslam iktisat anlayışının düşük vergiler, özel mülkiyet, girişim özgürlüğü, serbest piyasa modeli, devletin ekonomiye aşırı müdahale etmemesi ve sosyal adalet gibi kavramlara dayalı olarak geliştiği vurgulanmaktadır. Bu dönemde ortaya çıkan iktisadî canlanmanın, ticari hareketlilik ve düşük vergilerden beslendiği gösterilirken, geniş İslam coğrafyasında aşırı mistik eğilimlerin ve çeşitli batılların ya da siyasi karışıklıkların sonucu olarak ortaya çıkan hareketlerle iktisadî faaliyetlerde zaman zaman duraklamaların ve gerilemelerin olduğuna da işaret edilmektedir. Orta Asya'dan Endülüs'e Ortadoğu'dan Kuzey Afrika'ya kadar uzanan geniş coğrafyada tüm gelişmeler kesintisiz bir çizgi şeklinde orta çıkmadı. Bununla birlikte Müslüman dünyanın her tarafında özünde liberal uygulamalara dayanan iktisat politikaları ekonomik gelişmeyi besledi. Böyle bir atmosferde çok sayıda Müslüman düşünür dönemin ruhuna uygun görüşler ortaya koydu. Dolayısıyla bu çalışmada Orta Çağ İslam medeniyetinin maddi ilerlemesine eşlik eden bazı önemli mütefekkirlerin katkılarına da yer verilmektedir. Ömer b. Hattab, Ebu Hanife, Ebu Yusuf, Yahya b. Adem, Şeybani, el-Kureşi, Ebu Ubeyd, el-Kinani, Ebü'r-Rebi, Dimeşki, İbn Kayyim, Makrizi, İbn Teyyimiyye, Gazali, Maverdi, İbn İskender, İbn Haldun, el-Delci, el-Biruni, er-Razi, Muhammed b. Abdülvahhab, Nizamülmülk, İbn Hazm, İbn Rüşd ve Kudame b. Cafer, İbn Miskeveyh, Nasirüddin Tusi gibi düşünürlerin kısa biyografileri ile birlikte iktisadî analize katkılarının detaylarına yer verilmektedir. Orta Çağ İslam iktisadının düşünce boyutunu ortaya koymayı hedefleyen bölümde, Müslüman mütefekkirlerin devletin rolünü genellikle adalet ve güvenliği sağlamakla sınırlı tuttuğu ve halkın refahının artmasında serbest ticaret, düşük vergiler ve girişim özgürlüğünün kritik önemine yaygın şekilde vurgu yaptıkları ortaya konmaktadır.

Çalışmanın önemli amaçlarından biri 8. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar süren ve kaynaklarda İslam altın çağı olarak nitelenen dönemin iktisadî uygulamalarını tanıtmaktır. Arap fetihlerinin oluşumu, Hz. Muhammed ile başlayan ve Selçuklu dönemine kadar devam eden

sürecin siyasal atmosferi ve iktisadî uygulamaları, söz konusu süreçte İslam toplumlarının zenginleşmesinin temelinde yatan iktisadî politikaları bağlamında ele alınmaktadır. Böylece Orta Çağ İslam dünyasında *iktisadî faaliyetlerin düşünce boyutunun yanı sıra uygulama yönü* de ele alınmış olacaktır.

Çalışmanın dördüncü bölümünde, Orta Çağ'ın sonlarına doğru İspanya'da ortaya çıkan Salamanca Okulu üzerinden Doğu-Batı iktisat düşüncesinin etkileşimi konusunda bir deneme yapılmaktadır. Bu okulunu tarihçesi ve ana öğretileri incelenirken, okul temsilcilerinden Francisco de Vitoria, Domingo de Soto, Martin de Azpilcueta'nın fikri yapıları daha ayrıntılı ele alınmaktadır. Böylece okulun politik ve ekonomik düşünce yapısı değerlendirilmekte ve özellikle Okul yazarlarının iktisadî düşüncelerinde yer alan liberal unsurlara yer verilmektedir. Avrupa'da ilk liberal filozofların bu okul kapsamında ortaya çıkması, okulun doğuda şekillenen liberal iktisat esaslarının Avrupa sirayet etmesinde bir araç işlevi görmüş olabileceğini düşündürmektedir.

Çalışmanın birinci bölümüyle ilk müteşebbislerin, ilk bankaların ve ilk girişimlerin Ortadoğu coğrafyasında ortaya çıktığı, bugün piyasa ekonomisi ve iktisadî özgürlüğe yönelik ekonomi modelleriyle başarıya ulaşan batılı sistemlerin kaynağının Ortadoğu coğrafyasına dayalı olduğu; yani batılı piyasa modellerinin başarısından söz ederken Ortadoğu ve İslam coğrafyasının etkisinin yadsınamayacağını anlatılması amaçlanmaktadır. Çalışmanın ikinci bölümüyle iktisadî düşüncede İslam geleneğini anlatmak ve bugün iktisadî düşünce çalışmaları içerisinde kısır bir yer tutan Müslüman âlimlerin iktisadî değerlendirmelerini ortaya koymak, böylelikle Schumpeterci önermenin yanlışlığına vurgu yaparak ona karşı bir antitez geliştirmek hedeflenmektedir. Çalışmanın üçüncü bölümünde amaçlanan, bir önceki bölümde yer verilen İslam iktisat geleneğinin fikri boyutunun ötesine geçerek İslam toplumlarında bu geleneğin uygulamadaki yerini anlatmak ve Orta Çağ İslam dünyasındaki iktisadî uygulamaları açıklamaktır. Çalışmanın dördüncü bölümüyle ise Salamanca Okulu üzerinden doğu-batı

arasındaki iktisadi etkileşimi yansıtmak, Salamanca Okulu'nun doktrinlerindeki liberal unsurlar ile İslam iktisat geleneğinin benzerliklerine vurgu yapmak amaçlanmaktadır.

Çalışmanın genel amacı, bugünkü Batı kapitalizminin İslam geleneği üzerinde genişçe yer bulmuş esaslar üzerinde yükseldiğini vurgulamak ve bu nedenle medeniyetler arasındaki etkileşimin yadsınamayacağını ifade etmektir. Batı kendi bakış açısıyla ve ön yargılı bir biçimde modern iktisat düşüncesinin köklerinde yer alan kadim İslam geleneğini reddederken, bu yaygın inancı antitezlerin geliştirilmesi gerekmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ORTA ÇAĞ İKTİSAT ANLAYIŞININ KÖKENLERİ

1.1.Ortadoğu: Girişim ve İlk Müteşebbisler

Üç Semavi dinin beşiği olan ve Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarını birbirine bağlayan Ortadoğu Türkiye, İran, Afganistan, Irak, Filistin, İsrail Suriye, Arap Yarımadası ve Mısır'ı içine alması açısından tarih boyunca önemli bir stratejik bölge konumunda olmuştur. Ortadoğu Mısırlılar, Sümerler, Babiller, Asurlar ve Akadlar gibi farklı dilleri konuşan, farklı birçok halka ev sahipliği yapmış bir coğrafyadır. Bu uygarlıkların bölgedeki varlığını yitirmesiyle birlikte Yunan ve Roma halkları Mezopotamya olarak adlandırdıkları bu bölgenin doğu yarısında iki büyük güç olarak tarihteki yerlerini aldılar (Lewis, 2006:23,25).

Stratejik açıdan son derece önemli olan Ortadoğu coğrafyası, bugün sıklıkla petrol savaşları, etnisite ve din kökenli güç mücadeleleriyle anılmakta ve kaosların yaşandığı bir bölge olarak görülmektedir. Ancak MÖ 2000'li yıllarda girişim ruhunun ve ilk piyasa ekonomisi anlayışının önce Irak ve Suriye'de ortaya çıktığı ve oradan tüm Avrupa'ya yayıldığı konusu göz ardı edilmemelidir (Sanandaji, 2020: 39). Avrupa kökenli bir kurum olduğu düşünülen kapitalizmin tohumları esasında ticaret yolları üzerinde yer alan; bu coğrafyada aranmalıdır. İlk piyasa modelleri ve girişimler bugün Irak'ta temsil edilen eski Mezopotamya'nın en büyük şehri Babil ve Musul'un 100 km güneyinde, Dicle'nin batı kıyısında yer alan Asur'da ortaya çıkmıştır (Sanandaji, 2020:28; Kuhrt, 2019:104).

Antik dünya medeniyetlerinin ekonomik hayatında ticaret önemli bir rol oynuyordu. Bugüne ulaşan kayıtlar, antik dönem medeniyetlerinin ticaret temelli şehir devletleri yoluyla geliştiğini göstermektedir. Bugün Türkiye sınırları içerisinde Kayseri'de bulunan Kültepe (Kanış) kentine ait kalıntılar (Michel, 2011:313), Irak'ın kuzeydoğusunda Revanduz bölgesinde Şemşara arşivleri ve yine Irak'ın kuzeyinde, Ninova il sınırları içerisinde Sincar bölgesinde

Rimah arşivleri, bu dönemde Asur medeniyetinin bölgedeki uluslararası ticari faaliyetlerine ışık tutmaktadır (Kuhrt, 2019:96). Uzun mesafeli ticarete kilit rol oynayan Kanis̃ kentinden Asurlulara ait belgeler, Asur medeniyetinin ticari faaliyetleri, ilk teşebbüsler, ticarete konu olan mallar, medeniyetin genel ekonomik yapısı, tüccarlar, ticari şirketler, ortaklıklar, ticaretin kolektif niteliği, vergilendirme ve kredi sistemleri gibi konuları aydınlatmaktadır (Makowski, 2014:99; Özgüç, 2005).

Asur ve Babil uygarlıklarından kalan söz konusu belgeler büyük ölçüde Mezopotamya'nın girişimcileri olan "tamkarum"¹ ve bu girişimcilerin ticari faaliyet alanı olan "karum" ile "vabratum"lara işaret etmektedir. Tamkarum, en geniş şekliyle, Asur ve Babil medeniyetlerindeki girişimciyi ifade eden tüccar anlamına gelmektedir (Hudson, 2010:12; Eidem, 2008). Bununla birlikte "tamkarum" seyyar tüccarlar olarak, borç veren ve kredi işleriyle ilgilenen girişimciler olarak da tanımlanmaktadır (W.F.Leemans, 1950, s. v). Asurluların önemli şehirlerde kurdukları ticaret merkezlerine ise "karum"² denilmekteydi. Ayrıca Asurlular bu ticaret merkezlerine bağlı olarak daha küçük pazar yerleri gibi düşünülebilecek ticari istasyonlar (vabratum) kurmuşlardır (Özgüç, 2003:24; Larsen, 1977:120).

Asur Kralı I. Erisum, Asur ticaretinin sürdürülebilirliğini sağlamak amacıyla bir dizi ticari reform yapmıştır. Bu reformlar ticari faaliyetlerde devlet tekeline kaldırmaya, serbest ticareti olanaklı kılmaya ve ortaklık yapma esaslarına dayanmaktadır. Ayrıca çek ve senetler ile ileri kredi sistemleri de bu reformlar çerçevesinde, Asur medeniyetinde geliştirilmiş ticari uygulamalar arasında yer almaktaydı (Sanandaji, 2020:33; Özgüç, 2005:4). Asurlu tüccarlar ticaret ağlarını temsil eden ticaret merkezleri (karum) kurdular (Veenhof, 1997:338).

¹ Sümerce de "damkara".

² Asur dilinde liman ya da rıhtım anlamlarına gelen karum, kent yerleşimlerinin yakınlarında kurulan ticaret merkezlerini ifade etmekteydi.

Karumların gelirleri vergiler, yatırımlar, üyelerin zorunlu katkıları, ticari faaliyetlerin gelirleri ile komisyon ve hizmetlerin bedellerinden sağlanmaktaydı (Özgüç, 2005:19).

Güney Mezopotamya’da özerk bir yönetime sahip olan karumların Anadolu’da Kaniş kentindeki yönetim merkezleri “karum evi” anlamına gelen “bit karim” idi. Bit karim Asur ticaret kolonileri döneminde ticari etkinliklerin kalbi konumunda olup, ithalat ve ihracatın da merkezi idi. Vergiler burada düzenlenir burada tahsil edilirdi. Aslında bit karim bir ticaret odası işlevi görüyordu ve tüccarların ticaret odalarında bir kredi hesapları vardı. Birbirlerine olan borçlarını ödeyememeleri ya da geciktirmeleri durumunda alacaklının muhatabı tüccarın kefil konumundaki ticaret odaları olurdu (Özgüç, 2005:16; Yıldız, 1989). Asur medeniyetinde adalet ve yönetimden sorumlu kişilere “waklum” denilir ve bu kişiler bit karime bağlı çalışırlardı. Ticari, iktisadî anlaşmazlıklar, yargı kararlarının uygulanması, aile hukukunu da kapsayan adli konular waklumun yetki alanını oluşturunuyordu (Özgüç, 2005:17, 18). Dolayısıyla bit karimin Asurlu tüccarlar arasındaki anlaşmazlıkları çözen bir arabulucu işlevi olduğunu da söylemek mümkündür. Eski Asur ekonomik sisteminde yer alan ve Asur ekonomisinin başarıya ulaşmasını sağlayan önemli bir unsur da “ortaklık” kurumudur. O, yatırımcıların bir sermaye fonu (naruqqum/torba) oluşturarak ticari yatırımlarda etkin rol aldığı bir sistemi ifade etmektedir (Larsen, 1977:119; Özgüç, 2005:22). Ayrıca Asur ticaretinin yaklaşık iki yüz yıl kadar sürmesi, bu medeniyetin güvenlik, konaklama, vergilendirme ve pazarlama gibi konularda düzenli bir örgütlenme meydana getirdiğini göstermektedir (Köroğlu, 2018:105).

Ortadoğu coğrafyasında saray ve tapınaklar piyasa modeline en erken iştirak eden yerler konumundaydı (Ergin, 1975:17). Esasen bankaların olmadığı dönemde özel kapitalist olarak nitelenebilecek ilk girişimciler konumunda olan tamkarumlar başlangıçta tapınak ekonomileri için çalışmışlardır. Tapınaklar o dönemde üretime hammadde sağlayan, ticari faaliyetleri denetleyen ve bünyesinde ortakçıların faaliyet gösterdiği büyük toprak sahibi konumundaki kurumlardı. Tapınaklar aynı zamanda tarım ve hayvancılığı da destekleyen kuruluşlardı (Nissen, 2004:96; Mieroop, 2004:55). Dolayısıyla MÖ 3. bin yılda para sistemleri, muhasebe

için gerekli olan tek tip ağırlık ve ölçü birimleri, fiyatlandırmalara ilişkin raporlar, faiz oranları, kâr paylaşımları, ticari kurum ve özel teşebbüsler ile uzun mesafeli ticarete ilişkin sistemler gibi ticari tekniklerin çoğu tapınaklarda gelişmiştir ve Mezopotamya’da bir tapınak ekonomisi³ oluşmuştur (Renger, 1979: 249; Hudson, 2010:9).

Eski Babil dönemi sonrasında, sarayın ekonomideki fonksiyonu artmış ve tapınakların ekonomik faaliyetlerdeki etkisi azalmıştır. Başlangıçta saray ve tapınak ekonomileri için çalışan ilk girişimciler (tamkarumlar) tapınaklardan ayrıldıktan sonra serbest müteşebbis konumuna geçerek özel girişimin temsilcisi oldular. Dolayısıyla tamkarumların ekonomik faaliyet biçimleri bu yönde değişmiş oldu. Tamkarumlar kişisel kârı önceleyerek serbest ticaret yoluyla serbest piyasaları oluşturan girişimciler haline geldiler (Liverani, 2014:242). Böylelikle devlet otoritesi ve din otoritesinden bağımsız, ticari faaliyetlerinde gönüllü mübadelenin ön planda olduğu özel girişimciler doğmuştur. Bununla birlikte Mezopotamya’da hem özel teşebbüs hem de merkezi planlamaya dayalı bir ekonomik model söz konusuydu (Sanandaji, 2020:37).

Asur ve Babil medeniyetlerinde özel girişim sayesinde devletçi ekonomi, yerini doğal piyasa modeline bırakmış oldu. Ortadoğu medeniyetlerinde ortaya çıkan ve gelişen bu piyasa modeli zaman içerisinde Yunan ve Roma uygarlıklarına, buradan da Avrupa’ya aktarıldı. Dolayısıyla bugün piyasa ekonomilerinin seyrine bakıldığında Irak ve Suriye’yi hatta bütün Ortadoğu coğrafyasını göz ardı ederek söz konusu modelin ve girişim ruhunun odağına Yunan ve Roma uygarlıklarını koymak ya da kapitalist eğilimlerin çıkış noktası olarak Avrupa’yı işaret etmek, iktisadî anlamda binlerce yıllık Ortadoğu tarihini reddetmek olacaktır. Yunan ve Roma uygarlıklarının ticari faaliyetlere ve ticari girişime karşı küçümseyici tutumu⁴ ortadayken böyle gerçek dışı bir tespitte bulunmak ancak oryantalist bir bakış açısıyla ya da Ortadoğu iktisadî tarihi konusundaki bilgi kısırlığıyla açıklanabilir. Günümüze ulaşan antik Mezopotamya

³ Detay için Katolik Leuven Üniversitesi konferansları serisi içerisinde E. Lipinski editörlüğünde hazırlanan ve çeşitli dillerde yayımlanan tapınak ekonomilerine ilişkin çalışmalar incelenebilir.

⁴ Metnin ilerleyen bölümlerinde Yunan ve Roma iktisadî düşünce yapısı ele alınacaktır.

medeniyetlerine ait belgelerin ışığında ilk bankaların ve bankacılık faaliyetlerinin, çek-senet ve kredi sistemlerinin, ilk müteşebbislerin ve onların oluşturduğu serbest piyasa modelinin gözü önüne alınması halinde, kapitalizmin Ortadoğulu temellerinin inkar edilemez bir gerçeklik olduğu açığa çıkar. Elbette ki antik piyasa ekonomisi modern piyasa ekonomileri kadar gelişmiş değildi. Ancak hukuki anlamda özel mülkiyeti koruyucu yapısı açısından antik Mezopotamya yasaları ile modern piyasa yasaları benzerlik göstermektedir (Sanandaji, 2020:46).

Mezopotamya uygarlıkları çok yönlü ve kapsayıcı hukuk kuralları ve kurumları geliştirmişti. Steller üzerine Sümer ve Akad diliyle yazılmış, bilinen en eski yasalar, Ur-Nammu Kanunları⁵, Lipit-Ishtar Kanunları, Eshnunna Kanunları ve Hammurabi Kanunlarıdır (Thorland, 2010:331). Yaklaşık olarak MÖ 2100 yılına ait Ur-Nammu Yasalarını içeren tabletin yalnızca giriş kısmı ve 32 maddeden oluşan bölümü korunabilmiştir. Bu yasaların çoğu aile ve evlilik kurumunu düzenleyen yasalar olmakla birlikte, onlar tarımsal faaliyetlerin hukuki boyutu ve özel mülkiyetin teminatı gibi konularda da hükümler içermektedir. Bilinen en eski Mezopotamya yasalarından olan Ur-Nammu Yasalarında iktisadî faaliyetlerle ilişkili olarak yer alan hükümler şu şekildedir:

Madde-30: *Eğer bir kişi bir başka kişinin haklarını ihlâl ederse ve bir başkasının tarlasında ürün yetiştirirse ve ürün hasat etme hakkının olduğu iddiasıyla dava açarsa, arazi sahibini bunu reddettiğinde, o kişi cezalandırılacaktır (Roth, 1995:20).*

Madde-31: *Eğer bir kişi bir başkasının arazisini sular altında bırakırsa o kişi arazi sahibine her 100 sar⁶ başına 720 sila⁷ tahıl teslim edecektir (Roth, 1995:20).*

Madde-32: *Eğer bir kişi ekip biçmesi için arazisini bir başka kişiye verirse ama o kişi araziyi işlemeyip boş toprak olarak kalmasına sebebiyet verirse, bunu yapan kişi arazi sahibine her 100 sar başına 720 sila tahıl ödemeye cezalandırılacaktır (Roth, 1995:21).*

⁵ Ur Hanedanı yasalarını “Ur-Nammu Kanunları” olarak kaydetti (Wilcke, 2013:173).

⁶ “Sar”, arazi, bahçe ya da ev gibi alanların ölçülmesinde kullanılan yüzey ölçü birimidir ve 100 sar 3600m² ya da 0.36 hektarlık bir alanı ifade etmektedir.

⁷ “Sila”, tahıl ve buğday gibi ürünlerin ölçülmesinde kullanılan bir kapasite ölçü birimidir ve yaklaşık olarak 10 lt 10 silaya eş değerdir.

Bu yasa hükümlerine bakıldığında özel mülkiyetin yasalarla güvence altına alındığı ve çiftçilere karşı hak ihlallerinin cezalandırılmasına yönelik hükümler getirildiği anlaşılmaktadır.

Sümer diliyle yazılmış olan, yaklaşık MÖ 1930'lu yıllara ait Lipit-Ishtar dönemi yasa metinleri de tarım, kaçak kölelik, yanlış tanıklık, koruyucu bakım, evlilik, veraset ve mülkiyet hakları gibi konuları kapsayan hükümler içermektedir. Mezopotamya coğrafyasının ekonomik yapısını düzenlemeye yönelik hükümlerden örnekler şu şekildedir:

Madde-a: *Erkek çocuğu olmayan bir kişi öldüğünde, evlenmemiş olan genç kızı onun varisi olacaktır* (Roth, 1995: 26).

Madde-7: *Bir kişi meyve bahçesini, meyve yetiştirmesi için bir bahçıvana kiraladığında, bahçıvan arazideki hurma ağaçlarının meyvelerinin onda birini kullanma hakkına sahîp olacaktır* (Roth, 1995:27).

Madde-9: *Bir kişi bir başkasının meyve bahçesine girerek hırsızlık yaparsa, o kişi bahçe sahîbine 10 şekel⁸ gümüş vermekle cezalandırılacaktır* (Roth, 1995: 28).

Lipit-Ishtar yasalarının da özel mülkiyeti koruduğu ve bireylerin veraset haklarını güvence altına aldığı anlaşılmaktadır.

Antik Mezopotamya uygarlıklarına ait, yaklaşık olarak MÖ 1770 yılına tarihlenen diğer yasa metinlerinden biri de Eshnunna Yasaları'dır. Mezopotamya topraklarında iktisadî faaliyetlerin hukuki sınırlarının ifadesi olan bu yasa metinleri, genel olarak ticari faaliyetlerde kullanılan ölçü ve tartı birimlerini belirlemeye yöneliktir. Burada emtianın gümüş ve tahıl cinsinden değerleri, hizmet ve ekipmanların fiyat standartları ile gümüş ve tahıl faiz oranlarını düzenleyen yasalara rastlanmaktadır. Bununla birlikte mevcut yasa hükümleri tarımsal konular, rehin, mevduat, krediler ve borçlanmalar ile irtifak hakkı gibi konuları da içermektedir (Roth, 1995: 57).

⁸ “Şekel” bir ağırlık ölçü birimidir ve 1 şekel yaklaşık olarak 8,33 gr. ile eş değerdir.

Asur ve Babil medeniyetlerine ait yasalar içerisinde kendisinden önceki yasalardan ceza hukuku açısından ayrılan ve yaklaşık olarak MÖ 1750 yılına tarihlenen Hammurabi Kanunları ekonomik hükümleri bakımından önemlidir. Kuşkusuz bu yasalar salt ekonomik belge niteliği taşımamaktadır; ancak onlar, dönemin sosyal ve hukuki yapısı ile ilgili önemli yasal düzenlemeler içermektedir (Tosun, 1963: 128; Nagarajan, 2011: 109). Ortadoğu iktisadî yapısının anlaşılması açısından söz konusu yasaların ekonomiye ilişkin hükümlerinden bazılarına işaret edilebilir:

Madde-6: *Bir kişi saray ya da tapınağa ait olan bir eşyayı çalarsa ölümle cezalandırılacak ve ondan çalınmış malları alan kişi de ölümle cezalandırılacaktır* (Johns, 1904: 44).

Madde-15: *Bir kişi ticarethanenin kadın ya da erkek kölesini ya da özgür bir adamın erkek ya da kadın kölesini şehir kapılarının dışında tutarsa ölümle cezalandırılacaktır* (Johns, 1904: 45).

Bu hükümlerden anlaşılıyor ki, özel mülkiyet kavramı yasalarda arazi ve sahîp olunan mallar şeklinde iki grupta tanımlanmaktadır. Babil ekonomisinin tüccarlar, araçlar ve toprak sahîpleriyle özel mülkiyet olmadan işleyemeyeceği açıktır. Mülkiyet haklarının ihlali konusunda, idam cezası da dâhil olmak üzere ciddi yaptırımlar getirilmiştir. Babil, yasal metninde köleleri birer mülk olarak belirlemekte ve köle sahîplerinin mülkiyet hakları bu yasalarla korunmaktadır (Nagarajan, 2011: 111).

Madde-37: *Bir kişi bir kabile reisinin, bir başka kişinin ya da bir tebaanın kiradaki arazisini, bahçesini ya da evini satın alırsa onun satış sözleşmesi geçersiz hale gelir ve parası yanar. Arazi, bahçe ve ev sahibine geri verilir* (King, 2012: 24).

Madde-122: *Bir kişi bir başkasına saklaması için gümüş, altın ya da başka bir şey verdiğinde, verdiği şeyleri birkaç şahide göstermeli, bir sözleşme hazırlanmalıdır ve ondan sonra saklanması için teslim edilmelidir* (Richardson, 2004:79).

Madde-123: *Eğer şahit ve sözleşme olmaksızın saklanması amacıyla teslim ediliyorsa ve teslim alan kişi bunu inkâr ediyorsa o zaman yasal olarak iddia edebileceği bir hak yoktur* (King, 2012: 29).

Bu yasa hükümleri Hammurabi döneminde sözleşmelerin önemine vurgu yapmaktadır. Sözleşmeler, sözleşmenin tüm taraflarını bağlayıcı nitelikteydi ve satın alma ve kiralama gibi işlemlerde sözleşmeye bağlanmayan ancak hukuki boşluk oluşan durumlarda mağdurun hukuki hak talebi olamıyordu.

Madde-215: *Bir cerrah ciddi bir yaralanma nedeniyle soylu sınıfından bir kişiyi ameliyat ettiğinde ve onu iyileştirdiğinde ya da kataraktlı birinin gözünü tedavi ettiğinde on şekel⁹ alır* (Johns, 1904: 63).

Madde-216: *Hasta eğer azatlı bir köleyse doktor beş şekel alır* (Johns, 1904: 63).

Madde-217: *Hasta eğer başka birinin kölesi ise, kölenin efendisi doktora iki şekel verir* (Johns, 1904: 63).

Babil ekonomisinin yansıması olduğu varsayılan yasalarda, Hammurabi döneminde Babil ekonomisinin katı bir şekilde kontrol ediliyor olduğu anlaşılmaktadır. Yukarıdaki yasa hükümlerinde Babil’de bazı fiyatların yasalarla düzenlendiği, bu fiyatlandırmaların kişilerin sosyal hiyerarşideki konumuna göre belirlendiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, Nagaraja’ya göre, Hammurabi’nin bu yasal düzenlemeleri, özel mülkiyet haklarıyla yönetilen bir ekonomi içerisinde adil bir fiyat ve ücretler sistemi tesis etmek amacına yönelikti. Yasalarla düzenlenen bu standart fiyat ve ücretler temel kaynaklarda marjinal verimliliği sağlamaya yöneliktir (Nagarajan, 2011: 115).

Yukarıda örneklerine yer verilen kadim Mezopotamya yasalarında genel olarak ticari faaliyetlere ilişkin uygulamalar, tarım politikalarına yönelik düzenlemeler/yaptırımlar, borç ve kredi sözleşmeleri ile özel mülkiyet vurgusu yapılmaktadır. Bu yasalar kapitalizmin pek çok

⁹Bir para birimidir.

bileşenini içermektedir. Söz konusu yasalar bireysel çiftçilerin ve tüccar sınıfının haklarının korunması, para ve kredi kullanımı, çek ve senet işlemleri, banka ve bankacılık uygulamaları gibi konuları içermesi nedeniyle kadim Ortadoğu iktisadî düşünce tarihi açısından son derece önemli kaynaklar niteliğindedir (Nagarajan, 2011: 116; Sanandaji, 2020: 46). Öte yandan Astronomi biliminde oldukça ileri düzeyde olan Babil uygarlığının ekonomik tarihiyle ilgili önemli verileri içeren bir diğer kaynak da “Astronomi Günlükleri¹⁰”dır. Bu günlüklere, gökyüzü hareketlerinin incelenmesiyle kralların ölümü ya da fiyatların dalgalanmasıyla ilgili tahminler ile arpa, hurma ve yün gibi temel maddelerin fiyat düzeylerine ilişkin veriler kaydedilmiştir (R.J. van der Spek, 2015: 6). Günlüklere göre Fırat Nehri’ndeki su seviyeleri ile fiyatlar arasında bir korelasyon olduğuna inanılmaktaydı (Jursa, 2010: 34).

Tüm bu kayıtlardan Babil ekonomisinin gelişmiş bir ekonomi olduğu, kaynaklar ve toprak verimliliği açısından zengin, ticari uygulamalar yönüyle de başarılı bir kent olduğu anlaşılmaktadır. Babil zaman içerisinde bu önemini yitirdi ancak Irak, özellikle de Bağdat ve Tizpon kentleriyle, piyasalarda belirleyici olma rolünü sürdürdü (Sanandaji, 2020: 50). Irak, piyasa ekonomileri açısından oldukça başarılı bir coğrafyadır, bu da piyasa ekonomilerinin Avrupa’ya ait ya da yeni bir model olmadığını kanıtlar niteliktedir. Toprak, emek ve sermaye piyasaları batılı bir oluşum değildir. Tam aksine faktör piyasaları¹¹ MÖ ikinci bin yılda günümüzdeki Irak’ta ortaya çıktı ve gelişti (Bavel, 2014: 145). Bununla birlikte Bağdat ve Musul (Honigman, 1991) kentleri tarımsal ürünler, üretim sanayi ve uluslar arası ticaret konularında Ortadoğu coğrafyasında önemli bir yer tutmaktaydı (Sanandaji, 2020: 55). Halep (Sauvaget, 1986) ise, ticaret yollarının birleşme noktasında yer alması ve tarih boyunca pek çok uygarlığa ev sahipliği yapmış olması yönüyle dünya piyasaları içinde önemli rol oynayan diğer bir Ortadoğu kentiydi (Sanandaji, 2020: 77).

¹⁰Astronomical Diaries and Related Texts from Babylonia, Abraham Sachs ve Hermann Hunger editörlüğünde yayınlanmıştır.

¹¹Faktör piyasası işgücü, sermaye ve toprak gibi üretim faktörlerinin alınıp satıldığı piyasaları ifade etmektedir.

Özetle antik Mezopotamya uluslararası ticaret, ticari finansman, tarımsal politikaların belirlenmesi ve küreselleşme gibi iktisadî uygulamaların odağı olmuştur. Ortadoğulu tüccarlar kırsal tarımsal faaliyetlerden kentsel ticarete; bölgesel ticaretten uzak mesafeli ticarete geçişi kolaylaştırdılar. Aynı zamanda Ortadoğulu girişimciler ticarete finansman sağladılar. Bu tüccarların şekillendirdiği ticari uygulamalar ve Ortadoğulu kökenleri yadsınamayacak olan girişim ruhu bütün antik dünyayı etkilemiştir. Temelleri Ortadoğu coğrafyasında atılan girişimcilik ve serbest piyasa modelleri Suriyeli ve Fenikeli tüccarlar aracılığıyla Yunan ve Roma gibi uygarlıklara aktarılmıştır (Carlen, 2016: 25).

1.2. Ortadoğu’da İktisadi Düşünce

Antik Ortadoğu uygarlıklarının iktisadî düşünce yapısını, ancak iktisadî uygulamalar ile saray ve tapınaklar gibi siyasi ve dini kurumların iktisadî faaliyetleri üzerinden anlatmak mümkün olabilir. Öyle ki, Sümer, Babil, Hitit ve Asurlar gibi uygarlıklara ait belgelerde dönemin iktisadî düşünce yapısını aydınlatacak kişilere değil, kurumlara rastlanmaktadır. Yani bugüne ulaşan ve Ortadoğu coğrafyasına ait belgelerdeki iktisadî uygulamalar dönemin iktisadî düşünce yapısını yansıtmaktadır. Kadim Ortadoğu’da iktisadî yapı bir düşünce faaliyeti olarak kendini göstermese de Mezopotamya coğrafyası dinsel ve geleneksel değerlere bağlı iktisadî uygulamalar geliştirmiştir (Günay, 2015: 47).

Kadim Mezopotamya’da piyasa ekonomisini koruyan ve sosyal adaletin tesisine yönelik hukuki metinlerden, iktisadî hayatın sosyal dayanışma felsefesiyle şekillendiği anlaşılmaktadır. Faiz oranları, fiyatlar ve piyasaların denetimi sosyal ve ekonomik dengenin sağlanmasına yönelik adımlardı. Ortadoğu’da bireylerin ve yönetimlerin üretim ve tüketim faaliyetleri içerisinde olduğu bilinmektedir (Küçükcalay, İktisadi Düşünce Tarihi, 2015). Yöneticilerin özellikle tarımsal üretimi destekledikleri, yakın ve uzak mesafeli ticari faaliyetleri teşvik ettikleri, bugüne ulaşan kayıtlarda çiftçi ve tüccar haklarını hukuki düzlemde teminat altına aldıklarından anlaşılmaktadır.

Kadim Ortadoğu medeniyetlerinde iktisadî düşünceye kaynaklık edecek olan düşünürlere rastlanmasa da ilerleyen bölümlerde detaylarıyla ele alınacak olan İslam dünyasının yetiştirdiği ve iktisadî düşünce sistemini aydınlatan çok sayıda düşünür ve eserleri yine Ortadoğu coğrafyasından çıkmıştır. Dolayısıyla ilk girişimler ve piyasa modelleri ile kapitalizmin İslamiyet öncesinde bu coğrafyada mayalandığını, ticaret olgusunu teşvik eden tutumun yine bu coğrafyada geliştiğini söylemek mümkündür.

1.3. Antik Yunan ve Roma: Ortadoğu'dan İthal Edilen Girişim Mefhumu

Bir önceki bölümde de işaret edildiği gibi ilk tüccarlar, ilk müteşebbisler Mezopotamya'da doğdu, Yunan ve Roma uygarlıkları ise Ortadoğu kökenli bu girişim kültürünü Suriye ve Fenikeli tüccarlar¹² aracılığıyla öğrendiler (Hudson, 2010:17). Ancak antik Yunan ve Roma uygarlıkları'nın bu devşirme kültürü tam anlamıyla benimsediğini söylemek güçtür (Sanandaji, 2020:10). Elbette antik Yunanlar da çiftçilik yaptı, ticaretle uğraştı, üretti, madencilik yaptı, vergilendirdi, para bastılar vs. Fakat antikçağ insanı bu faaliyetleri kavramsallaştıramadı ve onları “toplumun en alt sistemi”nin bir uğraşı olarak görüp küçümseyici bir tutumla karşıladı (Finley M. I., 1974: 21)

Antik Yunan Medeniyeti MÖ 800-510 yılında Arkaik Dönem, 510-322'de Klasik Dönem ve 322-30'da ise Helenistik Dönem olarak tarihlenen süreçte gelişim gösterdi (Amemiya, 2007: 3; Paine, 2007:123). Antik Yunan sosyal ve siyasal tarihinde, Arkaik ve Klasik dönemlerde ülke çok sayıda, bağımsız polis¹³lerden oluşurken, Helenistik dönemde antik Yunanlar Yakın Doğu'ya yayılarak büyük krallıklar haline gelmiştir. Antik Yunan

¹² MÖ 2. binde Fenike'de bir tüccar sınıf oluşmuştu. Bu tüccarlar aracı ticaret yapmaktaydı; yani yabancı bir ülkeden mal satın almakta ya da takas yapmaktaydı. Fenike'de krallar alıcı ve satıcı konumundaydı. Bu dönemde Fenike tüccarları dünyanın en zengin ve uzak mesafeli ticaret konusunda en başarılı tüccarlarıydı (V.Diakov-S.Kovalev, 2014: 163).

¹³ “Polis”, Eski Yunanca bir sözcük olup “kent devleti” anlamına gelmektedir. Yunan Uygarlığının devlet ve toplum yapısının temelinde polisler vardır (Hansen, 2006:2). Polis, çeşitli haklara sahip bir toplumu, fiziksel anlamda bir toprak parçasını ve yetkileri olan bir devleti ifade etmektedir. Latin dilindeki karşılığı ise “civitas” tır.

uygarlığında devlet ve toplum hayatının yansıması olan *polisler*, antik Yunan ekonomik yapısının anlaşılması açısından da önemlidir.

Antik Yunan ekonomisinin aydınlatılmasına yönelik belgelerin çoğu klasik döneme ait kayıtlardır. Bu belgeler hukuki ve felsefi diyaloglar ile tarihsel anlatılar ve edebi metinleri içermektedir. Kapsamlı ekonomik belgelerden bir diğeri Helenistik dönemde Yunan kontrolündeki Mısır'dan gelen papirüslerdir. Mısır'ı yöneten Ptolemaios hanedanı ekonomik faaliyetlerin denetimi için güçlü ve kapsamlı bir bürokratik sistem geliştirdi ve böylece ekonomiye ilişkin verilerin kayıt altına alınmasını sağladı (Engen, 2004). Detaylı analizlerine aşağıda yer verilecek olan belgelerden felsefi eserler, eski Yunan ekonomi düşüncesi ile ekonomik faaliyetlerin Yunan şehir devletlerinin değerler sistemindeki yeri ve sosyo politik kurumlardaki niteliği konusunda bilgiler vermektedir. Hukuki diyaloglar şeklinde ele alınmış olan metinler, genellikle bir dava kapsamında birçok ekonomik veri içermektedir. Antik Yunan tarihçilerinin eserleri büyük ölçüde siyasete ve savaş tarihine yönelik olmakla birlikte kamu maliyesi ve diğer ekonomik konulara da ışık tutmaktadır. Hatta şiir ve drama türündeki çok sayıda Yunan edebi eseri ekonominin unsurlarından olan ticaret, imalat gibi konular ile iş insanlarının faaliyetleri gibi ekonomik konularda referanslar sunmaktadır. Papirüsler ise, devlet kontrolündeki topraklar ile Ptolemaiosların nümizmatik politikaları konusunda bilgi vermektedir (Engen, 2004). Tüm bu belgeler antik Yunan ekonomik faaliyetleri ile antik Yunan ekonomi düşüncesinin analiz edilmesi açısından son derece önemlidir.

Bilindiği gibi ekonomi terimi eski Yunanca *oikonomia* sözcüğüne dayanır. Ancak bugün ekonomi, mal ve hizmetlerin üretim, tüketim ve dağıtımını içeren bir etkileşim alanını ifade ederken, oikonomia, sosyo politik kurumlara dâhil edilen bir aile faaliyet alanı olan “ev idaresi” anlamına gelmektedir. Yani antik Yunanlar üretim, tüketim, ticaret, mübadele gibi faaliyetlerde bulundular, ancak bu faaliyetleri kadim Ortadoğu toplumları gibi ya da bugün olduğu gibi ekonomi kurumunun bir parçası olarak görmediler. Dolayısıyla Antik Yunan ekonomisinin

siyasal kurumlar içerisinde “gömülü” bir ekonomi olduğunu söylemek mümkündür (Naquet, 1977:8,9).

Antik Yunan uygarlığının benimsediği ideal düzen, sadece tüketim amacıyla ihtiyaç duyulan kadar üretmek ve polisın kamusal yaşamına aktif katılım sağlamaktı. Üretim ve mübadele sadece kişisel ihtiyaçlarla sınırlı olmalıydı; yatırım ve ekonomik büyüme ya da sermaye edinmek amaçlı olmamalıydı. Antik Yunan toplumu için sermaye edinme ve büyüme amacıyla gerçekleştirilen ekonomik faaliyetler ahlaki açıdan yozlaştırıcı ve antik Yunan değerler sistemi içerisinde yer bulamayan faaliyetler olmuştur (Engen, 2004). Yani antik Yunan ve Roma toplumları, antik Ortadoğu toplumlarından farklı olarak ticari faaliyetleri sosyal yaşamın ihtiyaçlarıyla sınırlı tutmuşlardır ve gelişmiş bir piyasa ekonomisi fikrine eleştirel yaklaşmışlardır. Özel mülkiyet, serbest ticaret, bireysel servet edinme gibi konuları daima dışlamışlardır. Oysa Ortadoğu toplumları için durum bunun tam tersiydi.

1.4. Antik Yunan İktisat Düşüncesi

Antik Yunan düşüncesinin, kendisinden sonraki düşünce dünyasını etkilediği yadsınamaz bir gerçektir. Ancak Yunan düşünürlerinin ontolojik, epistemolojik ve siyasal sorunlara olan ilgileri iktisadî doktrinlere olan eğilimlerinin üzerindedir. Yani tarihte genel olarak düşünce anlamında ciddi bir Yunan mirasının varlığından söz edilebilir; ancak, iktisadî düşünce alanında Yunan dünyasının katkılarını göz ardı etmemekle birlikte abartılı bir katkıdan da söz edilemez. Öyle ki, toplumsal gelişim tarihinde bir alandaki ilerleme ya da katkının yalnızca bir topluma mâl edilmesi yaklaşımı son derece hatalıdır. Konumuz kapsamında ele alırsak, iktisadî doktrinler sahasındaki katkıları Asur, Babil, Hindistan, Mısır gibi kadim medeniyetleri görmezden gelerek, direkt olarak Yunan toplumuna dayandırmak doğru bir yaklaşım değildir. Elbette kendisinden sonraki toplumlar üzerindeki etkisi açısından bakıldığında Yunan mirasını reddetmek antik Yunan dünyasına haksızlık olacaktır. Sonuçta dünya tarihinde her bir toplum ve medeniyet kendisinden sonraki medeniyeti bir ölçüde

etkilemiştir. Bu etkinin derinliği ve devamlılığı tartışılabilir; fakat medeniyetler arasındaki söz konusu etkileşimi tamamıyla reddetmek bilimsellikten uzak ve sığ bir yaklaşım olacaktır.

Mantık, etik ve doğal hukuk gibi konularda önemli Yunan katkılarının, iktisat alanı söz konusu olduğunda sınırlı kalmasının nedeni, Yunan aristokrat sınıfının büyük ölçüde devletçi bir anlayışı benimsemesi ve gelişen ticari ve sınai toplumları sistematik bir şekilde aşağılamaları olabilir. Çünkü bu bakış açısının bir sonucu olarak antik Yunan toplumunda ilkel bir ekonomi var olmuş, ticaret yok denecek kadar kısır kalmış ve ailelerin üretime ve ticarete katılımları kendi ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olmuştur. Yunan düşünürlerin ekonomik verimlilikle ilgileri ve dünya görüşleri mekanik değil; insan odaklıydı. Başka bir deyişle, insan her şeyin merkezindeydi. Eski Yunanlar rasyonel karar verme ve insan mutluluğunu maksimize etmekle uğraşmak zorunda kalan bireyin öz düzenleme kapasiteleriyle özellikle ilgileniyorlardı. Fakat modern ekonominin özü olan piyasaları keşfedemediler. Antik Yunan düşünürleri insana yoğunlaştıkça ekonomiden ziyade yönetim sanatını öncelidiler ve geliştirdiler. Modern ekonominin yönetsel bileşenlerinden olan hedonist hesap, azalan marjinal fayda, verimlilik ve kaynak tahsisi gibi unsurların temelinde Yunan düşünürlerin katkıları görülmektedir (Ekelund & Hebert, 2005:16).

Eski Yunan düşüncesini besleyen kaynaklardan olan Yunan komedyaları para kullanımıyla ve yeni servet edinimleriyle birlikte ortaya çıkan gelir dağılımındaki eşitsizliğe ve refah ile adaletin ters orantılı olduğuna dikkat çekmektedir. **Aristophanes**, eserinde Atina'daki namuslu ve ahlâklı yurttaşlarla ilgili benzetmesinde iktisat tarihinde “tağşiş” kavramıyla nitelenen ve nominal değeri korunarak külçe değeri düşürülen madeni paraların piyasadaki dolaşımından söz etmektedir (Aristophanes, Βάρπαχοι:720-725)¹⁴. Atina'da o dönemde ortaya çıkan para açığının kapatılmasının ancak paranın değerinin düşürülerek mümkün olabileceği düşünülmekteydi ve karar vericiler de bu yöntemi benimsemişlerdi. Aristophanes bu anlayışı

¹⁴Aristophanes'in *Kurbağalar* adlı eserine atıf yapılmaktadır. Metin içerisinde bu eser için belirtilen numaralandırmalar ise sayfa numaralarını değil, Yunanca metindeki dize numaralarını ifade etmektedir.

eleştirmektedir. Orta Çağ'da Nicole Oresme'in ele aldığı ve daha sonra 16. yüzyılda Thomas Gresham tarafından ele alınan ve iktisat araştırmaları literatüründe "Gresham Yasası" olarak yer bulan "Kötü para iyi parayı kovar" düşüncesi esasında MÖ 446- MÖ 386 yılları arasında yaşayan ünlü komedy yazarı Aristophanes'e dayanmaktadır. Dolayısıyla paranın değeriyle ilgili tespitler ve değerin düşürülmesiyle ilgili eleştiriler Antik Yunan dünyasında da görülmektedir.

Homeros, Antik Yunan edebiyatının temel eserlerinden olan ayrıca Yunan kolonizasyonu ve yabancı ticaretteki gelişimi sembolize eden Odyseia ve Illiada eserlerinde MÖ1400-1100 dönemi Miken uygarlığını anlatmaktadır. Homeros'a göre Miken toplumu piyasalara bağlı ve piyasa işlemlerine dayalı bir toplum değildi. Bu topluma zenginliği getiren şeyler hediyeler, haraç ve savaşlardan edinilen ganimetlerdi. Bu ise üretimin ve ticaretin gelişmediğinin göstergesidir. Homeros'a göre antik Yunan toplumunda tarımsal faaliyetler ve savaşların getirdiği refah ile karşılaştırıldığında ticaretten edinilen zenginlik basit ve aşağılayıcı bir servet edinimidir. Ona göre, ekonomik faaliyetlerin çoğu aile ve tüm köleleri ile sınırlı olmalı, refahı getiren unsur ise hane halkının verimli çalışması olmalıdır (Amemiya, 2007:6; Backhouse, 2004 (a): 10-12).

5. yüzyılda yaşayan Antik Yunan filozofu Leukippos'un öğrencisi **Demokritos**, iş bölümü ve özel mülkiyeti savunarak bu iki unsurun bir aradalığıyla iktisadifaaliyetlerin daha da gelişeceğini ileri sürmektedir (Berlinger, Schrader, & Königshausen, 1989:7; Landreth & Colander, 2002:32). Burada olduğu gibi Yunan düşünürleri arasında dağınık bir şekilde de olsa piyasa ekonomisi anlayışına temel oluşturan bazı fikirlere yer verildiği dikkat çekmektedir.

Hesiodos'un genel olarak çiftçilik hayatını anlattığı eseri, Antik Yunan iktisadidüşüncesine dair bazı detaylar vermektedir (Hesiodos, Εργα και Ημεραι)¹⁵. Hesiodos üretimi ve çalışmayı teşvik etmektedir. Ona göre ekonomik yetersizliklerin nedeni kaynakların

¹⁵Hesiodos'un *İşler ve Günler* adlı eserine atıf yapılmaktadır. Metin içerisinde bu eser için belirtilen numaralandırmalar ise sayfa numaralarını değil, Yunanca metindeki dize numaralarını ifade etmektedir.

kıtlığıydı ve kaynak sağlamak için insanların çalışmaları zorunluydu. İnsanların çalışma zorunluluğunun nedenini ise Hesiodos şu şekilde açıklamaktadır:

Çünkü tanrılar yaşam için gerekli olan araçları insanlardan gizlemektedir. Aksi takdirde tüm bir yıl boyunca çalışmasanız bile bir günde yeterli kaynağı sağlayabilirdiniz (Hesiodos, Εργα και Ημεραι:42).

Hesiodos'a göre kıtlıklar, sınırlı kaynaklarla ilgili bir insanlık durumu olmaktan ziyade insanların sınırsız arzuları ve kolay yoldan servet edinme tutkuları nedeniyle tanrıların onları cezalandırmalarının bir sonucudur (Landreth & Colander, 2002:31). Hesiodos rekabetin varlığını kabul etmektedir. Rekabeti piyasaları dengeye yönelten, çeşitli mal ve hizmetlerin üretimini teşvik eden bir unsur olarak değerlendirmekte ve rekabet olgusunu desteklemektedir:

Çalışmayan bir kimse çalışan, eviyle ilgilenen, ekip biçen bir kişinin zenginliğini görünce kıskançlık duygusuna kapılır. Çalışmayan kişi, zenginliğe ulaşmak için çalışan komşusunu kıskanır. Çömlekçi çömlekçiye kızgındı, inşaatçı inşaatçıya, şair şaire kızgın. Ama bu rekabet ölümlüler için iyidir (Hesiodos, Εργα και Ημεραι:20).

Homeros'un üretim ve ticarete yönelik ekonomik faaliyetleri küçümsemesinin ve zenginlik elde etmenin savaşlar yoluyla mümkün olduğunu savunmasının aksine Hesiodos, servet edinmenin yolu olarak tarımsal üretim ve çalışmanın teşvik edilmesi gerektiğini öne sürmektedir. Aynı şekilde Aristophanes de bir diğer eserinde savaşların acısını çekenlerin üreten çiftçi ve emekçi sınıf olduğunu, barışın ancak emekçi sınıfın çıkarlarıyla uyumlu olduğunu, silah ticareti yaparak zenginleşme arzusundaki insanların ve savaştan çıkarları olan insanların toplum dışı edilmesi gerektiğini savunmaktadır (Aristophanes, Ειρήνη)¹⁶. Hesiodos ve Aristophanes'in bu fikirlerinin, gerçek ekonomik zenginliğin piyasa faaliyetleri yoluyla yaratılabileceği ve savaşların esasında bu eğilimi tersine çevirdiği şeklinde günümüzde de önemini koruyan bir tespite zemin oluşturduğu söylenebilir.

¹⁶Aristophanes'in *Barış* adlı eserine atıf yapılmaktadır.

Dönemin ekonomik analizine katkıda bulunan bir diğer Yunan yazar ise **Ksenophon**'dur. Onun iktisadî düşüncelerinin yansıması olan *Oeconomicus* adlı eseri, kendisi ile Sokrates ve Kritoboulos arasında geçen bir diyalogtur. Çiftçilikte verimliliğin artırılmasına yönelik pratik çözümlemelere yer verilmektedir. Bununla birlikte eserde genel olarak finansal yönetim ilkeleri üzerinde durulmaktadır. Ayrıca söz konusu eserde, servet edinimi ve servet yönetimi ile ilgili görüşlere değinilmektedir. Ksenophon'a göre zenginlik, sadece onu kullanabilen kişi için servet niteliğindedir; kullanmayı bilmeyen bir kişi için para bir servet ölçütü değildir. Bununla birlikte ona göre, zenginlik ihtiyaçlarla bağlantılı olarak yorumlanmalıdır: basit zevklere sahip bir kimse büyük servet edinme arzusundaki birine kıyasla daha zengindir (Gray, 1931:30). Ksenophon, zenginliğin materyallerle ya da sahip olunan mülkle sınırlı olmadığını, bireyin parayı bedenine ve ruhuna zarar verecek şekilde kullanmasının ona zenginlik getirmeyeceğini savunmaktadır (Ksenophon, *Oikonomikós*:13)¹⁷. Ksenophon iş bölümü ve uzmanlaşmanın ekonomik gelişim açısından önemli bir unsur olduğunu vurgulamakta ve piyasa fiyat sisteminin oluşmasında büyük pazarların belirleyici rolüne dikkat çekmektedir. Hane halkı açısından da hane içerisinde iş bölümünün sağlanmasıyla servetin artırılabilceği düşüncesindedir (Ksenophon, *Oikonomikós*: 3/10; Shapiro, 1985:32). Ksenophon'un Yunan iktisadî düşüncesi hatta iktisadî düşünce tarihi açısından en önemli mirası iş bölümü ve uzmanlaşma formülasyonudur. Diğer eserinde de bu formülasyona yer vermektedir. Eserinde Kyros, mutfağında uzman aşçılar tarafından hazırlanan yemeklerin kalitesinden ve bir ayakkabı atölyesinde ayakkabı imalatında farklı parçaların farklı işçiler tarafından aşamalı olarak imal edildiği örnek üzerinden uzmanlaşma ve iş bölümü unsurlarının önemine dikkat çekmektedir (Kseonophon, 1979: 333; Lowry, 2003:18; Ksenophon, *Kúpou Παιδεία*¹⁸: 8/II-5-6). Ksenophon'un mübadele ile ilgili görüşü piyasalardaki

¹⁷Ksenophon'un *Ekonomi* adlı eserine atıf yapılmaktadır. Metin içerisinde bu eser için belirtilen numaralandırmalar ise sayfa numaralarını değil, Yunanca metindeki bölüm ve dize numaralarını ifade etmektedir.

¹⁸Ksenophon'un *Kyros'un Eğitimi* adlı eserine atıf yapılmaktadır. Metin içerisinde bu eser için belirtilen numaralandırmalar ise sayfa numaralarını değil; Yunanca metindeki bölüm ve dize numaralarını ifade etmektedir.

takas işlemlerinin kişilerin rızasıyla gerçekleşmesi halinde adil olabileceği yönündedir. Bir başka deyişle piyasalarda adil mübadele teorisinin sağlanması mübadelenin gönüllülük esasına dayalı olmasıyla mümkün olabilecektir (Ksenophon, *Kúpov Παιδεία*: 1/III,15-17). Sonuçta Ksenophon'un iktisadî analizlerinin özeti olarak Pers İmparatorluğu'nun kurucusu Kyros'un hayatını anlattığı eserinde gönüllü piyasa mübadelesini destekleyici tutumu ve yönetimlerin piyasaların düzenlenmesi konusunda müdahaleci tutumdan ziyade mülkiyet hakları ve tüccarın güvenliğini sağlamanın gerekli olduğunu vurgulaması ve böylelikle hür girişimi teşvik ediyor olması dikkat çekmektedir (Ksenophon, *Kúpov Παιδεία*). Bu tutumun temelinde kadim Pers inancı olan Zerdüştlüğün öğretileri olmalıdır. Bu gelenekte bireylerin hür iradesi esastır. Adil ve dürüst yollarla edinilen servetin ve meşru yollarla kazanç sağlamak koşuluyla bireylerin hür iradeleri ile çalışmaları ve zenginlik elde etmelerinin bir sakıncası yoktur (Dobbin, 1996:12,13; Sanandaji, 2020, s. 99). Ksenophon'un, iş bölümünün üretimde verimliliği artırdığına, iş bölümünün önemine Adam Smith'ten çok önce dikkat çektiği anlaşılmaktadır.

Ekonomik konular dahil olmak üzere Antik Yunan dünyasıyla ilgili en kapsamlı katkı yapan Yunan düşünürlerden biri **Platon**'dur (MÖ 427-347). Kendisi Yunan toplumunda, ekonomik güç ve kaynakları aristokrat sınıfın düzenlediği bir sistemden uzaklaşıldığı ve onların halkın eline geçtiği bir dönemde yaşamıştır. Platon aristokratik değerleri maddi olmayan bir düzleme taşıma gayretindeydi (Şenel, 1968:164). Platon sokratik tarzda¹⁹ sorular sorarak, genelde diyaloglar şeklinde ele aldığı yazılarında iyi ve erdemli bir hayatın nasıl yaşanacağına odaklanmış olsa da temel ekonomik kavramların ve ekonomide idari mekanizmaların işleyişi ile ilgili veriler de sunmaktadır. Platon'un ekonomi kavramının kaynak bulduğu Yunanca “oikos” ve “nomos” un ikinci boyutuyla, yani ekonomi politik tartışma alanıyla ilgilendiği görülmektedir (Roncaglia, 2017:15). Platon'un ideal devlet ütopyasını ve devletin temelini

¹⁹Sokratik yöntemde genellikle aralarında Sokrates'in de olduğu birkaç karakter diyaloga girer ve bu diyalogda geçen soru ve cevaplar aracılığıyla Platon ideal sosyal devlet ve adil yönetim konusundaki fikirlerini ortaya koyar (Cantor & Klein, 1969: 8).

oluşturması gereken yasaları ele aldığı “*Devlet*” (Platon, 2010) ve “*Yasalar*” (Platon, 2007) adlı eserlerinde kendisinin ve dolaylı olarak da hocası Sokrates’in iktisadî yaklaşımları yer almaktadır (Robbins, 1998:12). Ekonomik faaliyetin düzenleyici bir ilke olduğu ideal devletin unsurlarına odaklanan eseri *Devlet*’te Platon, Yunan polislerinin, hane halkı ve daha geniş akraba gruplarının üyelerinin meşru ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri konusunda yetersiz kalmaları sonucunda oluştuğunu ileri sürmektedir (Platon, 2010:54). Platon’a göre otarşi yani kendi kendine yeterlik, polislerin temel hedefi olmalıdır. Uygun şekilde yapılandırılmış bir polis, doğal kaynaklar konusunda dış ticaretin kabul edilebilir olduğu, eksiklik dışında bu hedefine ulaşabilmelidir (Finley M. I., 1981:4,5).

Platon yiyecek, giyecek ve barınma gibi, ekonominin temel ihtiyaçlarını saptadıktan sonra bu malların verimliliğini nitelik ve nicelik bakımından artırmanın uzmanlaşmaya dayanması gerektiğini savunmaktadır. Ayrıca dokumacılık, çiftçilik, duvarcılık ve kunduracılık gibi uzmanlık alanları üzerinden örnek vererek iş bölümünün önemine dikkat çekmektedir (Platon, 2010:55; Platon, Πρωτογόρας²⁰). Ona göre ekonomik gelişim için toplumda tüccar sınıfına ihtiyaç vardır ve üretim ve ticaret düzenleyici ilkeler hükmündedir; ancak tüccar ve satıcılarla birlikte iktisadî kurumlar da ulusal ve uluslar arası ticareti kolaylaştırmak ve organize etmek açısından gereklidir (Platon, 2010: 57-58). Platon kölelerin statüsünü eserlerinin hiç birinde açıkça tartışmamıştır. Hatta *köle* isminden kaçınılması ve onların *işçiler* diye adlandırılması gerektiğini savunmaktadır. Ancak durum böyle değildir. Öyle ki, kölelik kurumunun kaldırılması ya da hafifletilmesi konusunda Platon’un bir önerisi yoktur. Tam aksine işçi sınıfını aşağılayıcı bir yaklaşımı söz konusudur (Popper, 1971:54).

Platon daha geniş ve daha organize bir toplumdan söz ederek *zenginlik* ve *yoksulluk* kavramlarını değerlendirmektedir. Ona göre toplumun gelişip büyümesi güvenlik ihtiyacını doğurmaktadır, bu ihtiyaç ise profesyonel bir askeri yapı, yani muhafızları gerektirmektedir.

²⁰ Platon’un *Protogoras* eserine atıf yapılmaktadır.

Bu koruyucu sınıfın halkı sömürerek konumunu kötüye kullanmamaları için devleti ve ahlaki düzeni koruma yeteneğine sahip olması gereklidir. Platon ideal devlet düzeninin sağlanması için koruyucu sınıfın sistemdeki rolünü uzun uzun tartışmaktadır. Bu konuda nihai olarak ulaştığı kanaat, bireylerin zenginlik, servet biriktirme ve lüks yaşam yerine temel ihtiyaçlarını karşılayarak tatmin olması halinde, toplumun daha iyi durumda olacağı yönündedir. Platon’a göre aşırı zenginlik kişileri tembelliğe itmektedir; aynı şekilde aşırı yoksulluk da kişilerin kaynak sıkıntısı yaşamasına, dolayısıyla da işlerinin aksamasına sebep olmaktadır (Platon, 2010:115-118). Bununla birlikte Platon, para ya da servetin sağladığı avantajların çekiciliğine kapılmanın kişinin erdemli bir yaşamdan uzaklaşması anlamına geleceğini vurgular (Platon, Συμποισίον: 184b)²¹.

Platon ticaret konusunda, dış ticaretin önemini algılamıştır. Fakat sınırlı bir serbest ticaret biçimini savunmaktadır, yalnızca kaynak sağlamak için zorunlu olan ithalatı desteklemektedir. Bunun ötesine geçen bir perakende ticaret faaliyetini ise “sahtekârlık” olarak nitелеmektedir (Platon, 2007:427). Satış ve takas yasası ile Platon, piyasaların düzenlenmesi konusunda yasal düzenlemeler önermektedir. Pazarda satıcı bir ürün için yalnızca bir fiyat belirlemeli, ürüne ikinci bir fiyat biçmemelidir. Belirlediği fiyat üzerinden satış yapamaması durumunda söz konusu ürünü satıştan kaldırmalıdır. Ayrıca satıcının mallarını övmesi ya da ayıplı mallar satması da yasaklanmalıdır (Platon, 2007:426-427).

Platon, tarım yasası ile toprağın paylaşımı, dağıtımı, bölüştürülmesi ve çiftçilerin yaşamı, mülkiyete saygı, devlet malını suistimal ve vergiler konusunda yasal önermelerde bulunmaktadır (Platon, 2007). Ancak bu öneriler başlangıç düzeyde kalmıştır; yani Platon’un gelişmiş, kapsamlı, tutarlı ve sistematik bir ekonomik düşünce ürettiği sonucuna varmak zordur. Hatta bu durum genel olarak Antikçağ düşünürleri için geçerlidir. Klasik Antikçağ düşünürlerinin ekonomi politiğin gelişmesi noktasında gözlem ve fikirleri olmakla birlikte

²¹ Platon’un *Şölen* adlı eserine atıf yapılmaktadır.

ekonomik konuların sistematik bir analizi söz konusu olduğunda başarısız kaldıkları söylenebilir (Roncaglia, 2017:13).

MÖ 384-322 yılları arasında yaşayan ve Platon'un öğrencisi olan **Aristoteles**, ekonomik analizlerine ahlaki ve siyasi konuların bir parçası olarak yer vermektedir. Bu nedenle Aristoteles'in iktisadî düşüncelerinin büyük bir kısmına onun *Nikomakhos'a Etik* ve *Politika* eserlerinde rastlanmaktadır (Gordon, 1975:24). Aristoteles, eserinde mülkiyet ve para kazanma kavramlarını tartışmaktadır. Ticaret ve takas dışındaki yollarla kazanç sağlama yöntemlerini anlatmaktadır ve krematistik, yani servet edinme konusuna açıklık getirmektedir (Aristoteles, 2017:35). Aristoteles gerçek zenginliği ele alırken parayı bir araç olarak değerlendirmektedir ve MÖ 640-559 yılları arasında yaşayan Atinalı devlet adamı ve şair Solon'un görüşüne yer vererek onun düşüncesini desteklemektedir. Solon'a göre bireylerin zenginliğinin bir sınırı yoktur; fakat zenginliğin bir sınırı olmalıdır, çünkü diğer kullanım araçlarının olduğu gibi zenginliğin de kullanım alanı sınırlıdır (Aristoteles, 2017:37). Platon'un anti-krematistik yaklaşımını paylaşan (Baecck, 2005:70) Aristoteles'in krematistik tartışmasında vardığı sonuç, *kullanımdaki değer ile mübadeledeki değer* arasında fark olduğudur. Vurguladığı bu farkı Aristoteles şu şekilde örneklendirmektedir:

Örneğin ayakkabıyı ya giyersiniz ya da takasta kullanırsınız. İkisi de kullanımdır. Ancak ayakkabıyı ayağına giymeyip takas için kullanan ya da karşılığında para alan bir insan, onu kullanmasına rağmen ayakkabıyı ayakkabı gibi kullanmamaktadır. Çünkü ayakkabı takas yapılsın diye üretilmemiştir. Diğer mallar için de aynı şey geçerlidir, onlar da takas için kullanılabilir, bunun kaynağı da doğadadır (Aristoteles, 2017:38).

Yani, Aristoteles'e göre, kullanım için servet elde etmek doğaldı, ancak mübadele için doğal değildi. Aristoteles gösteriş ve aşırı kazanç arzusunda olan tutumu eleştirerek tüm felsefesinin odağına aldığı ölçülü olma erdeminin kazanç konusunda da gerekliliğine vurgu yapmaktadır (Aristoteles, 2011:131). Aristoteles'e göre kârlı bir üretken faaliyet belirleyerek zengin olmak ya da bir kişinin artı ürününü fazlasıyla takas etmek makul karşılanabilirdi; ancak ticaret ve

tefecilik yoluyla zenginliğe ulaşma çabası kabul edilebilir değildi (Backhouse, 2004(b):22). Aristoteles, ticaret ve tefeciliği aynı düzlemde değerlendirmektedir. Her iki faaliyetin de insanları çalışmadan, kolay yoldan ve ihtiyaçlarının çok ötesinde sınırsızca kazanç sağlamaya iteceğini savunmaktadır (Aristoteles, 2017:39-42). Ticaretin daha büyük ölçekte işlemesi için Aristoteles, paraya ihtiyaç olduğunu savunmakta ve mülkleri bir mübadele aracı olarak tanımlamaktadır. Bununla birlikte standart ve sabit bir değer gerekliliğine de dikkat çekmektedir (Aristoteles, 2017:38; Langholm, 1998:63).

Aristoteles organize ve rekabetçi piyasalarda mübadele konusu üzerinde durmadı. Nitekim 4. yüzyılda Atina'da ticaret iyi gelişmesine rağmen rekabetçi piyasalar yok denecek kadar azdı. Aristoteles'in yaşadığı dönemde pazarlar yaygın değildi ve ürünler standardize edilememişti. Bu durum alıcı ve satıcılar arasında yasal anlaşmazlıklara neden olmakta ve Aristoteles bu türden anlaşmazlıkların çözümü için ilkeler belirleme gayretindeydi. Bu doğrultuda Aristoteles, edinilen ganimetlerin nasıl paylaşılacağı konusunda *dağıtıcı adalet*; geçmişteki adaletsizliklerin telafisi konusunda *düzeltilici adalet* ve alıcı ile satıcı arasındaki mübadelede adil olma konusunda ise *karşılıklı adalet* ilkelerine vurgu yapmaktadır (Backhouse, 2004(b):20-21). Genel olarak Aristoteles, piyasaları bir sosyal düzenleme mekanizması olarak düşünmemektedir. Piyasa hareketliliği, girişim ve servet edinme konularında son derece şüpheli ve mesafelidir. Aristoteles, Atina devletinin geliri konusunda da, tiranların, toprağı işleyerek kendilerini beslemeleri ve günlük işlerini görebilmeleri için, yoksullara borç para verdiğinden; böylelikle ekilen araziler üzerinden devlete gelir sağlandığından söz etmektedir (Aristoteles, 2005:22).

Özetle Antik Yunan dünyası doğal piyasa düzeninin ve dinamik iş birliği sürecinin temel ilkelerini kavrama noktasında yeterince başarılı olamadı. Hesiodos ve Demokritos doğal piyasa düzenine Sokrates, Aristoteles ve Platon'dan daha yakındı. Sofistler esasında ticarete, kâr güdüsüne ve girişim kültürüne sempati duymaktaydı, polislerin hükümetlerinin mutlak gücünü reddetmekteydi (Cevizci, Felsefe Tarihi, 2011:65-70). Sokrates, Platon ve Aristoteles

ticari faaliyetleri ve girişim mefhumunu küçümseme konusunda birleşmektedirler. Ticaret, endüstri ve girişimcilik konularına muhalefeti başlatan bu düşünürlerin etkisi, yani bu antikapitalist eğilim Antik Yunan'dan bugüne kadar insanlığın entelektüel tarihi boyunca "aydınlanmış" düşünürlerin değişmez ve sorgulanamaz savları halini aldı. Sokrates, yaşamın ideal amacının maddi zenginliği ve özellikle de girişimci kârı aşağılama olarak anlaşılan erdem arayışında olduğunu savunmaktaydı. Dolayısıyla Sokrates'in antikapitalist entelektüel geleneğin başlangıcını yaptığı söylenebilir. Platon'un karakteristiği ise, özel mülkiyete eleştiri, ortak mülkiyete övgü, devletçi ve nominalist bir para teorisini destekler tutumudur. Aristoteles Platon'un yaptığı sosyalist aşırılıklara gitmemiş olsa da doğal piyasa mekanizmalarını reddetmesiyle dikkat çekmektedir.

1.5. Roma İktisat Düşüncesi

MÖ 2. yüzyılın ortalarında *Scipio Halkası*²² tarafından getirilen Yunan kültürü, Latin düşünce sisteminin temelini oluşturmaktadır (Long, 2006:viii). Roma İmparatorluğu'nun baskıcı ve diktacı politikaları nedeniyle iktisadî düşüncenin gelişmesine uygun bir nitelik taşıdığı söylenemez. Yani iktisadî düşünce üretme konusunda Roma'nın başarı sağlayamama nedeni güçlü bir merkezi otoritenin varlığı ve toplumsal yaşamı düzenleyen adalet mekanizmalarının ve hukuk kurallarının katı bir şekilde uygulanmasıdır (Ersoy, İktisadi Düşünceler Tarihi, 2012:60-61). Yunan toplumunun soyut felsefi düşüncelerle ön planda olmasının aksine Roma toplumu pratiğe ve eyleme yönelmiştir. Roma'da genel olarak merkezi yönetimin tasarladığı bir soyutlamadan söz etmek güçtür (Küçükkalay, Dünya İktisat Tarihi, 2014:114). İktisadi düşünce anlamında Romalı düşünürlerin orijinal görüşler ortaya koymaktan ziyade Yunan mirasının etkisini taşıdığı görülmektedir. Ancak Roma uygarlığının iktisadî doktrinlerin temelinde yer alan özel mülkiyet, sözleşme kanunları gibi konuları içeren ve

²²Scipio Halkası, Romalı devlet adamı ve politikacı Scipio Aemilianus ve çevresindeki bir grup filozof, şair ve politikacıyı ifade etmektedir. Söz konusu kavramla ilgili ilgili detaylar için bkz: (Erskine, 2016; J.Zetzel, 1972).

bugünkü hukuk sisteminin kaynağı olan Roma hukuku konusundaki katkıları küçümsenmemelidir. Bugün Avrupa sosyal düşüncesinin oluşumundaki unsurlardan belki de en önemlisi Roma Hukuku'dur (Gordon, 1975:122). Büyük ölçüde Stoa Felsefesinden²³ etkilenen Romalı filozoflar lüks ve gösterişin olmadığı, basit bir toplumsal yaşamı savunmaktaydı.

Romalı Plinius, Cato ve Varro tarım konusundaki fikirleriyle ön plana çıkmaktadır. Eserlerinde tarımsal yöntemlerin geliştirilmesi ve arazi sahipliği ve mülkiyet reformu konularını işlemektedirler. Farklı tarım mahsüllerinin yetiştirilmesi, otlatma ve kırsal ekonomi üzerine yarı teknik incelemeler yapmışlardır. MÖ 234-149 yıllarında yaşayan Marcus Porcius Cato, çiftçiliği ve tarımsal faaliyetlerin önemini anlattığı günümüze ulaşan Latince eserinde, ticaret yoluyla kazanç sağlamanın ve borç alıp vermenin daha kârlı olacağını savunmuştur (Kautz, 1860:162-164). Diğer yandan Cato tarımsal üretimi desteklerken, ticaret ve tarımsal üretimden edinilen zengilik arasında kıyaslamalar yapmakta, her ikisinin de avantaj ve dezavantajlarını değerlendirmektedir. Cato'ya göre ticaret daha kârlıdır, ancak onunla uğraşan kişinin yargılanma ihtimali olması nedeniyle tehlikeli bir uğraştır. Buna karşın tarımsal üretim bir tehlike barındırmaz. Cato, bir çiftlik edinme, ürün yetiştirme ve araziyi işletmenin esaslarını belirterek, nitelikli ve övgüye değer bir çiftçinin ürün satın almak değil, üretim yapmak ve ürünlerini satma becerilerine sahip olması gerektiğini ileri sürmektedir. Cato, tarımsal faaliyetlerin geliştirilmesiyle ve üretilen ürünlerin çeşitlendirilmesiyle toplumun zenginlik, öz saygı ve itibar kazanacağını savunmaktadır (Cato, De Agri Cultura: 1, 2)²⁴. Cato'ya göre faiz hırsızlıktan daha yanlış ve onursuzca bir kazanç elde etme biçimidir (Cato, De Agri Cultura).

MÖ 116-27'de yaşayan Marcus Tarentius Varro, eserinde hem büyük hem de küçük toprak sahiplerine, ürünlerle ve hayvancılıkla ilgili önerilerde bulunmaktadır. Kitlelerin ve

²³ Stoa Felsefesi, Kıbrıslı Zenon tarafından kurulan bir felsefe okuludur. Genel felsefeleri ise şöyle ifade edilebilir: yaşamın amacı mutluluktur ve mutluluğu sağlayan unsur daima insanın içindedir, mutluluk dışarıda aranmamalıdır ve maddesel şeyler mutluluk getirmez. Mutluluğun temeli doğaya uygun yaşamaktır (Nicke, 2008).

²⁴ Cato'nun *Ziraat Hakkında* adlı eserine atıf yapılmaktadır.

devletin artan yoksulluğuna karşı koymanın bir çözümü olarak “toprağa dönüş” tezini savunmuştur (Varro, De Re Rustica:1)²⁵. MS 23-79 yılları arasında yaşayan Romalı komutan ve düşünür Gaius Plinius Secundus astronomi, coğrafya, antropoloji, zooloji, botanik, tarım, metalurji, sanat tarihi ve madencilik gibi konuları yazdığı ansiklopedi niteliğindeki günümüze ulaşan tek eserinde, tarımla ilgili görüşlerini açıklarken tarımsal üretimin geliştirilmesinin gerekliliğini vurgulamakla birlikte ilkel yöntemlerle ve düşük verimlilikle işletilen büyük tarım alanlarını eleştirmektedir. Plinius, latifundiaların²⁶ İtalya’yı-Roma İmparatorluğu’nu yıktığını savunmakta ve faiz olgusuna karşı çıkmaktadır (Plinius, Naturalis Historia: 18/35).

Latin kökenli Romalı devlet adamı Marcus Tullius Cicero ise iktisadîdüşünceye katkı sağlayan eserlerinde faiz, ticaret, mülkiyet ve tarımsal faaliyetler gibi konuları ele almaktadır. Cicero’ya göre tarımdan daha iyi, daha verimli ve daha kazançlı bir iş yoktur. Tarımsal faaliyetler toplum refahının yükselmesine katkı sağlaması açısından en çok desteklenmesi gereken faaliyet alanıdır. Bununla birlikte Cicero, büyük ölçekli ve dürüstlük esaslı ticaretin de küçümsenecek bir faaliyet alanı olduğu görüşünde değildir; tam aksine serbest ticareti savunmaktadır (Cicero, De Officiis: 1/ 151,152)²⁷. Perakende ticaretin aksine, dünyanın her yerinden mal getirmesi ve pek çok insana iş sağlaması açısından büyük ölçekli ticaretin "o kadar aşağılık olmadığını" düşünmektedir. Cicero’nun zengilik ve servet edinme konusunda ılımlı bir yaklaşımı söz konusudur (Perrotta, 2003). Ancak perakende ticaret için Cicero dürüstlükten uzaklaşmadıkça perakende ticarete başarılı olmanın çok zor olduğu görüşündedir (Cicero, De Officiis: 1/ 151). Cicero, faiz ve tefeciliğe de karşı çıkmaktadır.

Roma İmparatorluğu’nun yağmalanma ve çöküş sürecinde yaşayan, MS 354-430, Aurelius Augustinus’un ekonomik görüşleri onun *Tanrı’nın Şehri* (Augustinus, De Civitate Dei) başlıklı eserinde anlatılmaktadır. Augustinus, tüccarın rolüne karşı olumlu bir bakış açısına

²⁵ Varro’nun *Tarım Hakkında* adlı eserine atıf yapılmaktadır.

²⁶ Latifundia: Düşük verimle ve ilkel yöntemlerle işletilen geniş tarım alanlarıdır.

²⁷ Cicero’nun *Sorumluluklar Hakkında* adlı eserine atıf yapılmaktadır.

sahiptir. Tüccarlara yönelik yaygın patristik suçlamaları çürüterek malların uzak mesafeli ticaretinin yapılmasını tüketicilerin faydalı bir faaliyeti olarak değerlendirmektedir. Bununla birlikte Augustinus, ticarete sahtekârlık ve hilekârlık gibi erdemlerden yoksun davranış biçimlerinin ticaret olgusunun kendisinden kaynaklanmadığına ve bunun tüccarın ahlaki problemi olduğuna dikkat çekmektedir (Rothbard, An Austrian Perspective on the History of Economic Thought- Economic Thought Before Adam Smith, 1995:34). Augustinus, antik Yunan düşünürlerinin savunduğu şekilde polisin müdahaleci ve diktacı yaklaşımının bireylerin girişime yönelik cesaretlerini kıracağı tespitinde bulunmaktadır. Girişim, yenilikçi adımlar ve ekonomik büyüme için sınırlı devlet müdahalesinin olduğu özgürlükçü ve birey odaklı bir ortamın gerekliliğini vurgulamaktadır (Rothbard, An Austrian Perspective on the History of Economic Thought- Economic Thought Before Adam Smith, 1995:35).

Sonuç olarak, islam iktisat anlayışının oluşma sürecine hem kadim Ortadoğu hem de Yunan ve Roma medeniyetlerinin etkisi olmuştur. Bu etkinin ne yönde ve hangi alanlarda olduğuyla ilgili analizler, benzerlik ve farklılıklar ilerleyen bölümlerde ele alınacaktır. Ancak genel olarak modern kapitalizmin unsurları olan girişim ve serbest piyasa modelinin kökenleri antik Ortadoğu coğrafyasında aranmalıdır. Yunan ve Roma toplumları için bu kavramlar epistemolojik düzeyin ötesine geçmemiştir. Bununla birlikte Yunan ve Romalı düşünürler daha çok politik konulara yoğunlaşmışlar ve iktisadî konuları sosyal yaşamın bir uzantısı olarak değerlendirmişlerdir. Dolayısıyla antik Ortadoğu toplumunun aksine, antik Yunan ve Roma toplumları için ekonomik büyüme ve ekonomiye dair konular sosyo-politik konular karşısında daima ikincil olarak değerlendirilmiştir. Tüm bunlara rağmen Ortadoğu toplumları da antik Yunan ve Roma medeniyetleri de iktisadî doktrinler, kavramlar ve düşünce boyutuyla kendisinden sonraki doğu ve batı medeniyetleri üzerinde bir ölçüde etkili olmuşlardır.

İKİNCİ BÖLÜM

ORTA ÇAĞ İSLAM İKTİSAT DÜŞÜNCESİNİN OLUŞUMU

2.1. Orta Çağ'da İktisadi Düşünce: İslam İktisat Anlayışının Argümanları

Bu çalışmada kullanıldığı şekliyle İslam iktisadı veya İslam iktisat düşüncesi gibi kavramlar/ifadeler kapsamında neyin kastedildiğinin anlaşılması önem taşımaktadır. “İslam iktisadı” kavramının niteliği ve algılanış biçimi konusunda çok farklı yaklaşımlar veya değerlendirmelerin olduğu bilinmektedir. Çalışma boyunca “İslam iktisadı” kavramından söz edilirken “İslam” ve “iktisat” iki ayrı unsur olarak değerlendirilmektedir. Şöyle ki, kutsal değerleri ve ahlâki öğeleri bünyesinde barındıran İslam, tüm dinlerin karakteristiği olduğu gibi dogmatik bir olgudur ve felsefe ve inanç alanının konusudur. İktisat ise bireylerin ekonomik davranışları bakımından mikro; ülke ve devletlerin ekonomik davranışları bakımından ise makro ölçekte incelenen üretim, tüketim ve ticari faaliyetler gibi unsurları bünyesinde barındıran mekanik bir olgudur ve bilim alanının konusudur. Dolayısıyla “İslam iktisadı” birey odaklı bir yaklaşımı esas alan, bireylerin üretim ve tüketim alışkanlıkları konusunda İslam dininin ilkelerini esas alan bir anlayışın ifadesidir. Bu yönüyle İslam iktisadı kavramından kapitalizm, komünizm veya sosyalizm gibi bir geniş boyutlu bir iktisadî doktrin anlamı çıkarılmamalıdır (el-Maliki, 2011).

İslam ahlâkının iktisadî hayatı tanzim eden çeşitli kurallar getirdiği bilinmektedir. Bu kurallar manzumesi insan davranışlarını etkileyerek iktisadî hayata da yön verir. Dolayısıyla “İslam iktisadı” kavramı iktisadî faaliyetlerin ekonomik ve ahlaki boyutunun birlikte ele alındığı durumlar için tercih edilmektedir.

İslam ekonomisi projesi, Müslüman ekonomistler tarafından 1976 yılında, Mekke’de düzenlenen bir konferansla başlamıştır. Konferansın teması ve araştırmanın gündemini gelir dağılımı, yoksulluk, makro ekonomik politikalar ve ekonomik büyüme oluşturmaktaydı. Söz

konusu girişimin temel kurucuları ise Müslümanlar idi (Tahir, 2019:199). Bununla birlikte sınırlı kaynakların verimli kullanımı ve adil dağıtımı için değer yargılarının ve adil yönetimin gerekliliği önem taşımaktadır. Zira “bir ekonomisti biraz derinlemesine incelerseniz altında bir ahlâkçıyı bulacaksınız” sözü bunu destekler niteliktedir (Chapra, 2021; Koopmans, 1967). İslam iktisadı odağına insanı veya bireyci yaklaşımı alması açısından “beşerî iktisat” olarak da nitelenebilir (Ersoy, 2015:37). Ancak son tahlilde İslam bir dindir; iktisat ise bir bilimdir ve seküler bir alanın konusudur. Dolayısıyla ikisinin yan yana gelmesinin ontolojik anlamda çelişki doğuracağı düşünülmektedir, bu bakımdan söz konusu kavramın doğru anlaşılması önemlidir (Abdullahoglu, 2014:19). Bu nedenle İslam ekonomisinin sadece alternatif bir kapitalist üretim modeli mi; yoksa “ahlaki ekonomi” (Tripp, 2006) olmayı amaçlayan adil ve eşitlikçi bir alternatif düzen mi olduğu ile ilgili yargıda bulunabilmek için İslam ekonomik sisteminin tarihsel arka planının ve genel fikirlerinin incelenmesi gerekmektedir (Asutay, 2007:3).

M.S. 3. yüzyıldan itibaren Akdeniz bölgesi, Roma İmparatorluğu ve doğunun yükselen gücü olan İran arasında jeopolitik çatışmaların yaşandığı bir coğrafya olmuştur. Bu çatışmalarda Sasani aristokratları Greko-Romen etkisinin son kalıntılarını da silmek arzusuyla İran güçlerini adeta seferber ettiler. Büyük Kyros tarafından kurulan Pers Devleti’nin Ahamenidlere kadar uzanan geleneklerle İran kültürü kendini yeniden kanıtlamıştı. Ortadoğulu güçlerin batı yönlü hareketi daha sonra Arapların yayılmacı politikası ile daha da yoğunlaştı. İslam dini işte bu manevi yükseliş ortamında doğdu. İslamiyet bir asırlık bir sürede İran’dan Fas’a ve Avrupa’da Pireneler’e²⁸ kadar uzanan bir bölgeyi fethedecekti. Arapların ilk fetih hareketleri Suriye, Mısır ve İran gibi eski kültür merkezlerine yönelik oldu. Bu fetihlerle Şam, Bağdat ve Endülüs’e odaklanan İslam toplumu kültürel ve politik açıdan da bir derinleşme ve genişleme sürecine girdi ve 750 yılından 1250 yılına kadar İslam dini Akdeniz coğrafyasının

²⁸Pireneler, Güneybatı Avrupa’da Fransa ile İspanya sınırını da oluşturan bölgedir.

yükselen kültürü haline geldi. İslam dini, inanç ve değerler sistemi bakımından kendisinden önceki Yunan ve Roma toplumlarının politeist anlayışına da İran'ın gnostik Mazdaizm anlayış ve ilkelerine de taban tabana zıt bir anlayışı temsil etmektedir. Monoteist bir anlayışa sahip olan İslamiyet, Allah'ı tek, bölünmez ve mutlak güç olarak tanımlamaktadır (Baeck, 2005: 94,95).

Dolayısıyla müslümanların fethettikleri coğrafyadaki hâkim inanç sistemleri İslam dini ile uyumlu değildi. Ancak buna rağmen müslümanlar hiçbir dönemde fethettikleri bölgelerde yağmalama, yok etme gibi yıkıcı faaliyetlerde bulunmamıştır; tam aksine daima hoşgörü ortamını tesis etmeyi başarmışlardır. Her alandaki gelişimde olduğu gibi müslümanların iktisadî alandaki ilerleme ve gelişimlerinde de bu hoşgörü ortamının varlığının etkili olduğu söylenebilir. Müslümanlar iktisadî alandaki mevcut birikimi kendi değerler sistemi çerçevesinde yorumlayarak geliştirmişlerdir, bu anlamda da İran kültürünün etkisi göz ardı edilemeyecek kadar önemlidir. Dolayısıyla aslında dinlerin değil; dinlerin yorumlanış biçimlerinin dikkate değer olduğu anlaşılmaktadır. İslam ekonomi düşüncesinin genel prensiplerine bakıldığında temel ilkeleri açısından ekonomik faaliyetlerin sosyal adalet çerçevesinde gerçekleştiği görülmektedir (Asutay, 2007:5).

Tarih boyunca bazı ülkeler iktisadî durgunluk ve gerileme sürecinde iken bazı ekonomiler hızlı bir büyüme ve kalkınma süreci yaşamıştır. Orta Çağ müslüman medeniyeti ise o dönemdeki iktisadî gelişimini, fethettiği bölgelerde hoşgörü ortamını tesis etmesi, rekabetçi piyasaların varlığı, düşük vergi oranları, serbest ticaret olgusu ve özel mülkiyetin korunması gibi unsurlara borçludur. Zira iktisadî gelişmenin sağlanması için özel mülkiyeti koruyan ve adalet çerçevesinde sözleşmeleri uygulayan bir sistemin varlığı önemlidir. Kaynakların etkin kullanımı ve yenilikçi gelişmeler için rekabetçi piyasaların varlığı önemlidir. Devlet otoritesinin piyasalar üzerindeki regülatif politikalarının sınırlı tutulması; düşük vergi oranlarının belirlenmesi ve serbest ticaretin teşviki gibi unsurlar önemlidir (D.Gwartney, Lee, Stroup, & Ferrarini, 2019:61). İslam ekonomi düşüncesinin en belirgin karakteristik özelliği sosyal adalet ilkesine dayanıyor olmasıdır (Philipp, 1990:132). Sosyal adaletin temelinde

israftan uzaklaşma, adil gelir paylaşımının sağlanarak servet ve mülkiyetin yaygınlaştırılması ve ekonomik istikrar vardır (Tabakoğlu, İslam İktisadı ve Modern Kapitalizm, 2010:108). Bu sosyal adaletin dikey eksenidir. Bir toplumda sosyal adaletin tesis edilmesinde devletin rolü göz ardı edilemez. Öte yandan, bir toplumun tüm bireylerinin geçimlerini sağlamak için çok çalışması ve hukuka uygun kazanç sağlaması kendi görevleridir. Bu ise sosyal adaletin yatay eksenidir (Azid & Sunar, 2019:2). Bu yönüyle son dönemlerde seküler ve materyalizm odaklı bir sistem olan sosyalizm ile islam ekonomisinin sosyal adalet hedefi temelinde bağdaştırılması çabaları ve onların benzer sistemler oldukları tespiti doğru bir zemine dayanmamaktadır. Çünkü sosyal adalet hedefinin İslam anlayışında bireylerin gönüllü çabalarıyla, sosyalizmde ise devletin cebri gücüyle gerçekleşmesi esastır.

Genel ilkeleri bakımından islam ekonomi anlayışının sosyalizmle bağdaşmadığının altını çizmek ve “sosyalizm” ile “sosyal adalet” kavramlarının farklılığını vurgulamak gerekmektedir. Sosyal adalet kavramı, tüm insanların temel ihtiyaçlarının karşılanması, gelirin ve servetin dağılımında denge ve eşitliğin sağlanmasını ifade etmektedir. Bununla birlikte islam ekonomi düşüncesinde sosyal adalet ilkesinin kurumsal boyutunda “zekât” uygulamasının olduğu görülmektedir. Zekâtın zenginden yoksula kaynak aktarımı sağlıyor olması ise sosyal adalet ilkesinin pratikteki karşılığını ifade etmektedir (Sıddıqi M. N., 1995:254,255). İslam ekonomi anlayışında zekât, ahlaki-sosyal ve ekonomik alanların tümünü birden kapsayan bir uygulamadır. Ahlaki alanda zekât, zenginlerin açgözlülüğünü yok ederken; sosyal alanda yoksulluğu ortadan kaldırmak ve servet sahiplerinin sosyal sorumluluklarını yerine getirmeye teşvik etmek amacıyla bir önlem olarak; ekonomik alanda ise servet birikiminin daha geniş alana yayılmasına imkân veren bir uygulama olarak hareket etmektedir (Dhar, 2013:70). Zekât aynı zamanda etkili bir gelir dağılımı mekanizmasının detaylarını da ortaya koymaktadır (Iqbal, 2019:172).

İktisadi kalkınmanın temelinde yer alan unsurlardan birinin, özel mülkiyetin adalet çerçevesinde korunmasına olanak veren bir sistemin mevcudiyeti olduğu söylenebilir

(D.Gwartney, Lee, Stroup, & Ferrarini, 2019:61). İslam ekonomisinin kaynaklarına bakıldığında da kutsal metinler daima, kutsal olanın yanında seküler olanın da önemine vurgu yapmaktadır (Ghazanfar S. M., 2014:206). Yani İslamiyetin doğası ve temel ilkeleri, ilâhi alanla seküler alanı birleştiren monolitik bir yapıya dayanmaktadır (Aslan & Koçal, 2016:1). Şöyle ki, İslamiyette mülk, Allah'ındır. Bireylerin mülkiyeti yaratıcının mülkiyetine dayanmaktadır ve özel mülkiyetin toplumsal çıkarlarla uyumlu olması inancı hâkimdir (Tabakoğlu, İslam İktisadı ve Modern Kapitalizm, 2010:120). Bununla birlikte iktisadî gelişmenin koşullarından olan özel mülkiyet edinme hakkı islam iktisat düşüncesinde desteklenen bir olgudur. Her ne kadar tasavvuf literatüründe kazanç ve mülkiyeti reddeden bazı aşırı ve uç fikirler olsa da (Hacak, 2005:116) Orta Çağ İslam ekonomi anlayışı hiçbir zaman “bir lokma, bir hırka” anlayışını temsil eden bir düşünce olmamıştır. Tam aksine bireyin mal ve servet konusundaki mülkiyet hakkı kabul edilmektedir (Çapak, 2018:22). Zira yaratılışı gereği insan ihtiyaçlarını gidermek için çalışmak ve emek sarf etmek ister. Yani insanın servete sahîp olması yaratılışının bir gereğidir ve kaçınılmazdır. Dolayısıyla insanı servet edinmekten alıkoymak yaratılışının gereği ile ters düştüğü gibi mülk edinmesini bir miktar ölçüsüyle sınırlamak da yine aynı şekilde insan doğasına ve islam ilkelerine aykırı bir durumdur (en-Nebhânî, 1990:96). Bununla birlikte islam iktisat anlayışı denge ve adalet ilkelerini gözetten bir anlayıştır. Dolayısıyla meşru yollarla ve emek karşılığında edinilen kazancı savunan bir anlayıştır. Kutsal kitapta bütün bu ilkelere işaret eden ayetlerden örnekler şu şekildedir;

“Allah alışverişi helâl; faizi haram kılmıştır” (Bakara Sûresi 2/275)

“Ey iman edenler, birbirinizin malını karşılıklı bir anlaşmadan doğan bir ticaretten haksız yollarla yemeyin.” (Nisa Sûresi 4/29) (Çapak, 2018:22).

İktisadi kalkınmayı sağlayan bir diğer unsur, rekabetçi serbest piyasalardır. Rekabet, kaynakların etkin kullanımını teşvik etmekte ve yenilikçi politikalar üretilmesine olanak sağlamaktadır (D.Gwartney, Lee, Stroup, & Ferrarini, 2019:61). Serbest piyasa ekonomisi rekabete dayalı, kaynak dağıtımında fiyat mekanizmalarını dikkate alan ve merkezi yönetimin

müdahalesini sınırlayan bir sistemdir (Kazancı, 2016:162). İslam ekonomi anlayışında rekabet olgusu meşru görülmektedir ve piyasaya giriş engellenmemiştir (Acar, 2010:218). İktisadi gelişmenin sağlanması noktasında önemli olan diğer unsurlar ise hükümet regülasyonunun sınırlı tutulması ve serbest ticaret faktörüdür (D.Gwartney, Lee, Stroup, & Ferrarini, 2019:61). İslam ekonomi düşüncesinde devletin ekonomiye doğrudan müdahalesi desteklenmez. Ekonomik sistemin başarıya ulaşmasının koşulu, merkezi otoritenin bireylerin refah ve güvenliğini sağlaması, bireylerin mülkiyet haklarına saygı göstermesi ve halkı ağır vergiler ile yükümlü tutmamasıdır (Chapra, 2021).

Özetle islam ekonomi düşüncesinin analizinde, din etik değerlerin temelini oluşturmakta ve etik ilkeler de iktisat teorisinin değerlendirilmesine dâhil edilmektedir (Furqani & Haneef, 2012:273). Yani islam ekonomi düşüncesi islâmi etik değerler çerçevesinde tanımlanan ve kendi paradigmları içerisinde ilkeleri olan bir iktisadî anlayıştır (Naqvi, Ethical Foundations of Islamic Economics, 2014:133). Başka bir deyişle ekonomik kalkınma, insanların yaşam kalitesini iyileştirmek için bireylerin ekonomik çevrelerini anlamlı bir şekilde kontrol etmelerini sağlayan bir sistemdir. Ekonomik gelişmenin, toplumun ahlaki ve sosyo-ekonomik gelişiminin entegre bir unsuru olması nedeniyle de İslam, temelde ekonomik kalkınmanın ahâki boyutuyla ilgilenmektedir. İslam iktisat anlayışında ekonomik kalkınma, ahâki normlar, değerler, ilkeler ile maddi ve manevi yönleri içeren kapsamlı bir çerçeveye sahiptir. Hedef odaklı olmasının yanı sıra değer odaklı bir anlayış olan islam ekonomi düşüncesinde iktisadî gelişim bireyin gelişimi ile doğru orantılıdır. Yani ekonomik sistemin gelişimi, toplumdaki bireyin gelişimine bağlanmaktadır (Kusuma, 2010:5).

Öznesi insan olan ve bireyi önceleyen islam ekonomi düşüncesinin genel ilkelerine bakıldığında, sosyal adalet gözetilerek gerçekleştirilen her türlü ekonomik faaliyeti teşvik ettiği, meşru zemine oturduğu ve emeğe dayalı olduğu müddetçe mal ve servet edinmeyi destekleyici bir sistem olduğu görülmektedir. Bir başka deyişle, iktisadî ve ticari faaliyetlerde kârın meşru oluşunu emek ve sermaye ilkesine dayandırması gerekçesiyle, İslam anlayışı meşru kazancın

her türlüünü onaylayan ve teşvik eden bir yapıya sahiptir. Esasında zaten Orta Çağ'ın yükselen kültürü olan İslam dininin ticaretin fazlaca yapıldığı ve canlı bir ekonomik hayatın söz konusu olduğu bir coğrafyada ortaya çıkmış olması da bunun somut bir ifadesidir (Fidan, 2020:451,452).

Bununla birlikte islam ekonomisi adil fiyat uygulamasının, rekabete dayalı piyasaların desteklendiği tekelleşme ve istifçilik gibi sömürüye açık uygulamaların engellendiği bir sistemdir. Dünya üzerindeki tüm kaynaklar insanlık için yaratıldığından yaşam araçlarını aramak tüm bireylerin tabii hakkıdır. Bu bakımdan bireyler arasında fırsat eşitliği olmalıdır. İnsanlığın ortak mirası olan doğanın kaynakları tekelleştirilemez ve kullanımının engellenmesi için sınırlama ve yasaklamalar getirilemez. Yasal yollarla sahiplik hakkı tüm bireylere aittir. Dolayısıyla suni ekonomik pariteyi empoze etme davranışı son derece hatalıdır. İslam, doğal ekonomik düzeni korumayı amaçlar ve doğal eşitsizliği suni bir eşitliğe dönüştürme fikrine de karşıdır (Barom, 2020:11). Ancak ne yazık ki bazı müslüman yazarlar, fikir insanları ve araştırmacılar tasavvufi eğilimlerinin sonucunda oluşturdukları literatürde doğal bir eşitsizlik fikrini savunmaktadır. Oysa ki, İslamiyet adalet üzerine kurulu ve her alanda eşitliği savunan dengeli bir anlayışın ürünüdür.

Ayrıca islam ekonomi düşüncesinde para politikaları fiyat istikrarını sağlamaya yöneliktir. Finansal politikalar ise vergi gelirleri ve kamu harcamaları arasındaki dengeyi korumayı hedefler (Nienhaus, 2019:228,229). İslam ekonomisinin finansal sistemi ve para politikalarına bakıldığında konvansiyonel ekonomiden farklı, kendi paradigmaları çerçevesinde şekillenen uygulamalar göze çarpmaktadır. Şöyle ki, borç verme işlemlerinde borç veren tarafta islam hukukunun gereklerini tam anlamıyla karşılayan iki uygulama niteliğinde “mudaraba” ve “müşareke” söz konusudur. Mudaraba finansmanı emek ve sermaye ortaklığı olarak nitelenmektedir. Mudaraba sisteminde fonlar, edinilen kârın önceden belirlenen bir yüzdesi karşılığında üretken bir ekonomik etkinliğe yatırım yapması için bir müteşebbise kullanılır. Bu uygulamanın tamamlayıcısı olarak nitelenebilecek müşareke sisteminde ise, fonlar birden

fazla katılımcı arasında paylaşılır. Tüm taraflar değişen miktarlarda yatırım yapar ve kâr ve zarar katkı sağladıkları sermaye ölçüsünde paylaşılır (Khan & Mirakhor, 2019:113-114). Tüm bunlar islam ekonomi düşüncesinde faizsiz bankacılık uygulamaları olarak da görülmektedir.

İslam ekonomi anlayışının ideallerini yalnızca *ribayı*²⁹ yasaklayan ve islam iktisadının kapitalist değer sistemi içerisinde kurduğu bir moral ekonomi sistemi olarak nitelemek eksik bir yaklaşım biçimidir. Sosyal adalet, eşitlik, iş birliği, paylaşım ve bölüşüm, hayırseverlik gibi unsurlar iktisatta islâmi sistemin hedeflediği ve toplumsal refahı sağlayacak araçlar olarak ifade edilmektedir ve güçlü felsefi temellere dayanmaktadır (Asutay & Zaman, 2016: 180). İslam ekonomi düşüncesinin temel ilkesi herkes için sosyal adaleti teşvik etmek ve odağına bireyi alarak kalkınmayı sağlamaktır (Riwajanti, 2013:254). En genel şekliyle Müslümanlara üretmekte, ticaret yapmakta, hür teşebbüste özgürlük tanınmaktaydı. Ancak bu özgürlük alanlarını kullanırken diğer bireylere zarar vermemekle sorumlulardı. Bu da adil ücret, adalet temelli serbest ticaret, mâkul fiyat, mâkul vergi oranları anlamına gelmekteydi. İslam ekonomisinin bu felsefi temeller üzerinde yükselen bir sistem olduğu söylenebilir (Wilson, 1997:160). Bu anlayışla temellenen sistem Orta Çağ Müslüman dünyasının ekonomik kalkınma konusunda başarıya ulaşmasını sağlamıştır.

Dolayısıyla M.S.8 yüzyıldan 13. yüzyıla kadar devam eden İslam Altın Çağı bir ekonomik gelişme süreciydi. Söz konusu bu gelişme süreci Müslüman fetihlerinden önce Pers ve Bizans toplumlarında gerçekleşen gelişimin devamı niteliğindedir. Müslümanların İran'ı fethetmeleriyle birlikte ekonomik kalkınma ve dinamizmi teşvik eden sistem daha da güçlendirilerek sürdürüldü. Pers Kralı Hüsrev döneminde başlatılan feodal kontrolün seyreltilmesi, mülkiyet haklarının tanınması ve vergilendirme sistemleri ile ilgili reformlar ve piyasalaşma yönlü hareket Müslümanlar döneminde de yorumlanarak geliştirildi (Sanandaji,

²⁹ Ödünç işlemlerinde ve alışverişte karşılığı olmayan, hakiki veya hükmi fazlalık anlamına gelen riba (faiz) konusunda detaylı araştırma için bkz.: (Özsoy, 1995; Thomas, Interest in Islamic Economics: Understanding riba, 2006).

2020:156). Hem Ortadoğu hem de Yunan ve Roma toplumlarına, antik döneme ait miras İslam ve İtalyan şehir devletleri tarafından yeni yorumlamalarla tekrar ele alındı. Avrupa kapitalizminin dinamiklerinin anlaşılması ise geçmişten gelen bu birikimin ve söz konusu geleneğin anlaşılması ile mümkün olabilir (Banaji, 2007:50).

2.2. Orta Çağ İslam İktisat Düşüncesi: Müslümanların İktisadi Analize Katkıları

İlk uygarlıkların da ortaya çıktığı Ortadoğu coğrafyası ekonomik canlılık bakımından önemli bir merkezdi. İslamiyetten önce ve sonra Doğu toplumları ticarî anlamda güçlü bir konumdaydı. 15. yüzyıla kadar Doğu uygarlıkları Batılı toplumların da ilerisinde bir iktisadî yapıya sahipplerdi (İslahi, Müslümanların İktisadi Düşünce ve Analize Katkıları, 2017). Orta Çağ'da tüm bu ekonomik birikim ve gelişime paralel olarak İslam iktisat düşüncesi de İslam dininin ortaya çıkmasıyla birlikte var olmuş ve iktisadın düşünce boyutu açısından oldukça dinamik bir süreç yaşanmıştır.

Ancak, daha önce belirtildiği üzere, 1954 yılında J. A. Schumpeter *History of Economic Analysis* adlı eserinde Antik Yunan ekonomi düşüncesi ile Orta Çağ Skolastik dönem ekonomi düşüncesi arasındaki süreçte *büyük boşluk* yaşandığına işaret etmekte ve söz konusu bu savunuyla taraftar da bulmaktadır (Ghazanfar, 2015:11). Fakat objektif bir değerlendirmeye, Schumpeterci önermenin gerçek dışılığı ve söz konusu iddianın tam aksine Orta Çağ boyunca antik Ortadoğu ve Antik Yunan toplumlarının iktisadî düşüncesinin sürdürülüp geliştirilmesinin Müslümanlar tarafından sağlandığı anlaşılacaktır. Çalışmanın bu bölümünde Müslüman düşünürlerin iktisadî düşünceye katkıları ele alınmaktadır. Böylelikle Schumpeter'in söz konusu tezine bir antitez geliştirilmeye ve İslam ekonomi anlayışının felsefi boyutunun zenginliği kanıtlanmaya çalışılmaktadır. Görüleceği üzere Müslüman filozoflar günümüzde ekonomik gelişme açısından önemi çok daha iyi anlaşılmış olan bazı temel yaklaşımları başarılı bir şekilde ele almışlardır. Vergi oranlarından rekabetçi piyasalara, serbest ticaretten özel mülkiyete kadar pek çok temel iktisadî yaklaşımın ekonomik kalkınma açısından taşıdığı

öneme Müslüman düşünürler değişik bağlamlarda işaret etmişler ve daha sonraki bazı fikirleri de etkilemişlerdir.

2.2.1. Kamu Maliyesi / Düşük Vergi Oranları

İslamın yayıldığı coğrafyanın giderek genişlemesi ile yeni gelir kaynakları ve yeni harcama kalemleri ortaya çıkmıştır. Bunun tabii bir sonucu olarak da İslam iktisat düşüncesinde kamu maliyesine ilişkin görüşler ön plana çıkmıştır (İslahî, 2017:83). İslam ekonomi düşüncesinde vergi politikaları ve vergi oranları ile ilgili olarak Müslüman düşünürlerin büyük ölçüde aynı yaklaşımı benimsedikleri görülmektedir. Bu konuda öncü sayılabilecek isimlerden biri **Ebu Yusuf**'tur. Onun kamu maliyesi literatürüne önemli katkıları olmuştur. Kufe doğumlu olan Ebu Yusuf³⁰ (d.731-ö.798), Müslümanların iktisadi konulara nasıl yaklaştıklarını anlamayı mümkün kılan önemli bir fıkıh eserini kaleme almıştır (Sıddıqi, 2017:72). Ebu Hanife'nin öğrencisi ve Hanefi mezhebinin kurucularından Ebu Yusuf, "Kitabü'l-Haraç" (Ebû Yusuf, 2019) adlı bu eserinde, İslam ekonomisinde arazi mülkiyeti, arazi vergileri ve tarımsal ürünler üzerindeki vergiler, müslüman topraklarındaki gayrimüslimlerlerin sosyal statüleri, hak ve vergi yükümlülükleri ile ilgili görüşlere yer vermektedir (Calder, 1993:107). Yani en genel şekliyle eser, Ebu Yusuf'un vergilendirme politikalarına ilişkin görüşlerini içermektedir (İslahî, 2005:7-8). Bir sonraki bölümde vergilendirme ilkeleri ve vergi politikalarının uygulamadaki karşılığı incelenecek ve Ebu Yusuf'un yaşadığı dönemde vergi reformlarının arka planı tarihsel olarak değerlendirilmeye çalışılacaktır; fakat burada genel olarak Ebu Yusuf'un kamu maliyesine ilişkin fikirleri ele alınmaktadır.

Ebu Yusuf, vergilerin zamana ve mekana uygun olmasını istemiş ve vergilerin ödeme şekliyle ilgili olarak kolaylık ilkesini önermiştir (Hosseini H. S., 2003:34). Ebu Yusuf

³⁰Tam adı: Ebu Yusuf Yakub İbn-i İbrahim-i Ensari. Konuyu kapsamından uzaklaştırmamak açısından biyografik detaylara metin içerisinde yer verilmemiştir; yalnızca Ebu Yusuf'un iktisadi yönelimleri ve fikri yapısı üzerinde durulmuştur. Ebu Yusuf'un yaşamı hakkında detaylı bilgi için bkz.: (Schacht, 1986; Ögüt, 1994).

vergilendirme ilkeleriyle ilgili olarak kamunun genelinin faydalandığı kalkınma projelerinin kamu gelirleri üzerinden yani vergiler yoluyla finanse edilmesi gerektiğini; sınırlı bir grubun yararına olan projelerin yalnızca bu gruplar tarafından finanse edilmesi gerektiğini savunmaktadır (Sanandaji, 2020:166). Vergi oranları konusunda ise Ebu Yusuf, sabit değil, nispi vergi/orantılı vergi oranlarının belirlenmesi gerektiğini savunmaktadır. Ona göre vergi matrahını dikkate almadan sabit oranda belirlenecek bir verginin haksızlıklara yol açması mümkündü. Yani toprak alanıyla sabit bir vergi fikrinden ziyade vergi oranlarının, ürün üzerinden pay olarak belirlenmesinden yanadır. Sabit vergi oranlarının uygulanmasını adalet ilkelerine ters olması ve hem kamu refahı hem de devletin çıkarlarıyla çatışacağı gerekçesiyle sakıncalı bulmaktadır. Diğer taraftan nispi vergileri, üretimi teşvik etmesi ve tarımsal üretimin artması sonucunda devlet gelirlerini yükseltmesi gerekçesiyle de desteklemektedir (Sıddıqi & S.M.Ghazanfar, Erken Dönem Orta çağ İslam İktisat Düşüncesi: Ebu Yusuf'un Kamu Maliyesine İlişkin İktisadi Fikirleri, 2015:287-289).

Bununla birlikte Ebu Yusuf'a göre, vergilendirmede vergi yükümlülerinin ödeme gücü göz önünde bulundurulmalıdır; vergiler merkezi yönetim tarafından adalet çerçevesinde belirlenmeli ve vergi toplayanların keyfi uygulama, sömürü ve suistimallerine fırsat verilmeyecek şekilde standart bir zemine oturtulmalıdır. Vergi tahsildarları ise etik ilkelere bağlı kişiler olmalı ve kamu yararının sağlanması açısından denetime tâbi tutulmalıdır (Kallek, İslam İktisat Düşüncesi Tarihi, 2015:85). Ebu Yusuf'a göre vergiler, ödeyenin kapasitesinin üzerinde olmamalıdır. Bireyler ödeme güçlerini aşan vergi oranları altında ezilmemelidir (Eskicioğlu, 1966:14). Özetle Ebu Yusuf, devletin çıkarlarının yanı sıra vatandaşların ortak faydasını sağlayıp korumayı amaçlayan adil, dürüst, şeffaf ve denetlenebilir bir vergilendirme politikasını savunmaktadır.

Orta Çağ İslam İktisat düşüncesine kamu maliyesi konusundaki öneri ve fikirleriyle katkı sağlayan bir diğer isim de **Yahya b. Adem**³¹'dir. 750-833 yılları arasında yaşayan, Kufe doğumlu Yahya b. Adem, kamu maliyesi ile ilgili “Kitab’ül-Harac” (Yahya b. Adem , 2018) başlıklı eserinde rivayetler üzerinden bir anlatım yapmaktadır. Eser fey, harac, cizye, çifte vergilendirme gibi konuları içermektedir (Kallek, 2015:103). Yahya b. Adem’e göre harac, cizye ve uşur feyin kapsamındadır. Müslümanların gelir kaynaklarının birincil unsuru feydir. Harcama kalemlerinin etkisi ile müslümanların ortak malı olarak düşünülen fey, zekât ve ganimet dışındaki gelirleri de kapsamaktadır (Özkan, Hicri III. Asır Sonlarına Kadar Telif Edilen Harâc Ve Emvâl Kitapları Bağlamında İslâm İktisadında Vergiler, 2019:52).

Yahya b. Adem de Ebu Yusuf gibi nispi vergilendirmeyi savunmaktadır. Çifte vergilendirme konusunun ise yanlışlığını vurgulamaktadır. Yahya b. Adem’e göre tarımsal ürünler üzerindeki söz konusu gümrük vergisi, İslam topraklarına girip çıkan zımî ticaret malına yüklenemez (Kallek, 2015:113). Dolayısıyla Yahya b. Adem de bireyleri zorlayıcı ve baskılayıcı bir vergilendirme politikasının karşısındadır. Onun kimlerden vergi alınacağı konusunda, diğer bir deyimle vergilerin kapsamı hususunda öne sürdüğü fikirler de hayli dikkat çekici niteliktedir:

“Benim sana emir ve sözümler bunlardır. Müslüman üzerinde öşür vergisi (onda bir ticaret vergisi) yoktur. Zimmîler üzerinde de yoktur. Müslüman malının zekâtını ödedikten sonra zimmî de devletle anlaşmış olduğu cizye vergisini tediye ettikten sonra (mesele kalmaz.) Öşür vergisi ancak (vatandaş olmayan) harbiler (yabancılar) üzerindedir. Onlar bizim memleketimizde ticaret yapmak için izin istedikleri zaman öşür (ticaret mallarının onda birini) vermeleri gerekir.” (Yahya b. Adem, 2018:58).

³¹Tam adı: Ebu Zekeriya Yahya b. Âdem b. Süleyman el-Kureşî el-Ümevî el-Kufî. Konuyu kapsamından uzaklaştırmamak açısından biyografik detaylara metin içerisinde yer verilmemiştir; yalnızca Yahya b. Âdem’in iktisadî yönelimleri ve fikri yapısı üzerinde durulmuştur. Yahya b. Âdem’in yaşamı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bkz: (Schmucker, 2002); (Kallek, 2013).

Yahya b. Adem, gayrimüslimlerin ödeme gücü ile hak sahibi müslümanlara ödenecek tutar arasında dengelemenin gerekliliğine vurgu yapmaktadır. Öte yandan **Ebu Ubeyd** (771-838)³² kamu maliyesine ilişkin konulara, hadisçi gelenekten yaklaşan bir isim olması nedeniyle önem taşımaktadır (Melchert, 2002:77). Kitab'ül-Emval (Ebu Ubeyd Kasım b. Sellam, 2016) adlı eserinde toprak ve vergilendirme konusunda, baskı altındaki merkezi otoritelerin toplumsal gerilimi yatıştıracak reformlar ortaya koydukları tespitinde bulunmaktadır (Kallek, İslam İktisat Düşüncesi Tarihi, 2015:130). Bununla birlikte Ebu Ubeyd, vergi tahsilatı ile ilgili olarak vergi mükelleflerine zulüm yapılmasının yanlışlığına dikkat çekmektedir. Aynı zamanda mali yükümlülerin de ödemeler konusunda sorumluluk bilinciyle hareket etmesi gerektiğini vurgulamaktadır (Kallek, İslam İktisat Düşüncesi Tarihi, 2015:126).

Kudame b. Cafer (874-948)³³ ise Kitab'ül Harac adlı eserinde vergi sistemleri ile ilgili görüşlere yer vermektedir. Diğer Orta Çağ İslam iktisat düşüncesine katkı sağlayan yazarlar gibi vergi politikalarında adalet vurgusu yapmaktadır. O da Ebu Yusuf gibi nisbî oranlı vergi sisteminden ve düşük vergi oranlarının belirlenmesinden yanadır. Kudame b. Cafer'e göre nisbî vergi sistemi uygulandığında vergi oranları düşük de olsa devlet gelirleri artacaktır. Diğer taraftan Kudame b. Cafer, haraç ve cizye ödemelerinde ise gayrimüslimlerin sorumluluk bilinciyle davranmalarının gerekliliğine vurgu yapmakla birlikte onların ödeme gücü ve hak sahipleri arasında denge unsurunun gözetilmesi gerektiğini de savunmaktadır (Kallek, İslam İktisat Düşüncesi Tarihi, 2015:149).

Kamu maliyesi ile ilgili düşünceleri ile islam iktisadî düşüncesine katkıları açısından önemli diğer isim el-Maverdi (972-1058)'dir. Maverdi'ye göre vergi adaletinin sağlanması hem toplumun hem de mevcut iktidarın refahı bakımından önemlidir. Maverdi, vergi tahsilatı

³²Tam adı: Ebu Ubeyd el-Kāsım b. Sellām b. Miskîn el-Herevî. Biyografik detaylar için bkz: (**Gottschalk H. , 1936**); (**Gottschalk H. , 1986**).

³³ Tam adı: Ebü'l-Ferec Kudâme b. Ca'fer b. Kudâme Ebü'l-Ferec Kudâme b. Ca'fer b. Kudâme. Biyografik detaylar için bkz.: (Kallek, "Kudame b. Cafer", 2002).

konusunda vezire önemli tavsiyelerde bulunmaktadır (El-Maverdi, Bilge Yöneticinin El Kitabı, 2014). Bu tavsiyelere göre;

-Vergiler zorbalık ve suistimalden kaçınılarak islam hukuku kurallarının gerektirdiği çerçevede tahsil edilmelidir.

-Toplumdaki bireyler gelir sınıfına göre ve ödeme kabiliyetleri ölçüsünde yükümlü tutulmalıdır.

-Vergi oranları adil olmalı, bir devlet başkanı daima ağır vergilerden kaçınmalıdır (Kallek, Mâverdî'nin ahlâkî, içtimaî,siyasî ve iktisadî görüşleri, 2004). Dolayısıyla Maverdi'nin de diğer islam filozofları gibi hem iktidarın hem de bireylerin mutluluğu için, ülke ekonomisinin canlılığı için ve kalkınmada başarı sağlanması için düşük ve adil vergi sisteminden yana olduğu görülmektedir (El-Maverdi, İslam'da Devlet ve Hilafet Hukuku, 2021).

Maverdi, maliyenin planlanıp yönetilmesi konusunda da devlet yöneticilerinin sorumluluklarına vurgu yapmaktadır. Devlet otoritelerinin mali planlamalarında üç durumun söz konusu olduğuna dikkat çekmektedir. İlki, ülke gelirinin giderlerinden fazla olması halidir. Bu durum ideal olandır ve devletin mali planlamada başarılı olduğuna işaret etmektedir. Çünkü gelirin fazlası olağanüstü durumlar için sigorta niteliği taşır ve halkın güven ve huzur içinde yaşamasını; ayrıca iktidarınbaşarısını onaylaması anlamına gelir. İkincisi, gelirin giderden az olması halidir. Bu durum bütçe planlaması açısından başarısız ve yetersiz bir iktidara işaret etmektedir. Böyle bir durumda devlet yöneticisi gücünü kullanarak kendi ihtiyaçlarını ülke ihtiyaçlarının üstünde tutarak kişisel menfaatini önceler ve keyfi davranışlar içine girer ki bu da vatandaşların isyan hareketleriyle sonuçlanabilir. Dini hükümler ve siyasi kanunlardan sapan bir yönetici ülkenin gerilemesine sebebiyet verecektir. Üçüncü durum ise,gelir ve giderin eşitliği durumudur. Bu durumda siyasi iktidar herşeyin yolunda olduğu dönemlerde kendine yeter durumdadır; ancak ne zaman ki olağanüstü bir durum yaşansın işte o zaman mali yönetimde çözümler başlar. Dolayısıyla Maverdi'ye göre devlet yönetimnde bütçe planlaması

ve ekonomik dengeler ülkenin kalkınması ve halkın refahı için son derece önemli bir parametreyi teşkil etmektedir (El-Maverdi, Devlet Yönetiminde Ahlak ve Siyaset, 2023:97,98)

Davudi³⁴ (ö.1011) ise kamu maliyesine ilişkin görüşlerini Kitabü'l-Emval adlı eserinde açıklamaktadır. Davudi, idarecilerin kayırmacı ve zorbacı tutumlarını, memurların kamu gelirlerini sömürmelerini ve halka ağır vergiler yükleyerek toplumu bunaltan tavırlardan kaçınmaları gerektiğini savunmaktadır. Ayrıca, iktidarın vergiler yoluyla haksız kazanç elde etmelerini kınamakta ve mali idare konusunda dürüst davranmalarının gerekliliğine vurgu yapmaktadır (Kallek, İslam İktisat Düşüncesi Tarihi, 2015:183). Yine 1201-1274 yıllarında yaşayan bir diğer müslüman düşünür **Nasiruddin Tusi** de kamu hazinesi hakkında yazdığı eserinde iktisadî girişimin teşvik edilmesi için bireyler üzerindeki vergi yükünün en aza indirilmesi gerektiğini savunmaktadır (Barnett, 2020:377).

İslam iktisat düşüncesinde önemli bir yeri olan **Gazali**³⁵ (1058-1111), vergilerin orantılı olmasını ve vatandaşların ağır vergi yükü altında ezilmesinin uygun olmadığını ileri sürmektedir. Vergi oranlarının belirlenmesi konusunda ölçülülük vurgusu yapan Gazali vergi tahsilatı hususunda da adaleti güçlü bir biçimde savunmaktadır. Vatandaşın gaspedilmesi ve sömürülmesinin yanlışlığına vurgu yapmaktadır (Ghazanfar & Islahi, 2015:71). 1263-1328 yılları arasında yaşayan **İbn Teymiyye**³⁶, gelir seviyeleri göz ardı edilerek dayatılan toplu vergi sistemini “yaygın adaletsizlik” olarak tanımlamaktadır (S.M.Ghazanfar&A.A.Islahi, 2015:93). İbn Teymiyye, dönemin haksız vergilendirme sistemini ve yasa dışı gelir kaynaklarını kınamaktadır. Bunun sebebini otoritelerin adaletsiz politika ve uygulamaları olarak görmektedir (Islahi, Economic concepts of Ibn Taimiyah-(Islamic economics series; 12), 1996:204).

³⁴ Tam adı: Ebû Cafer Ahmed b. Nasred-Dâvûdî el-Esedî'dir.

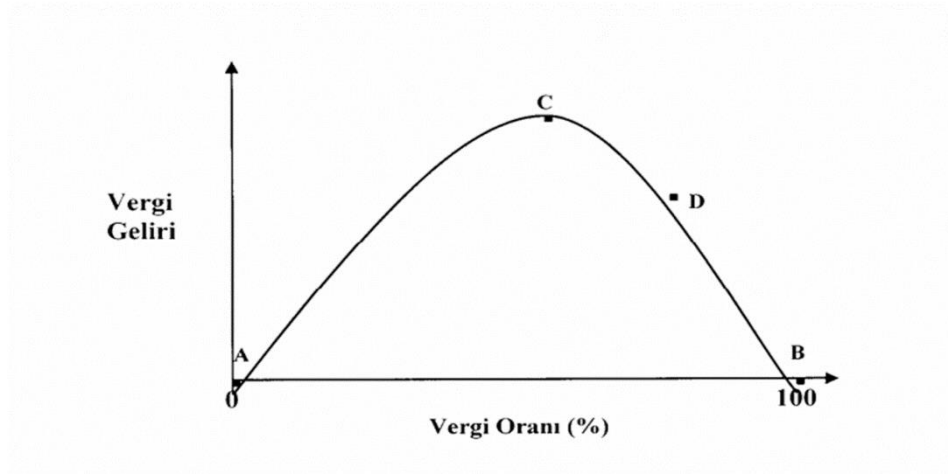
³⁵ Biyografik detaylar için bkz.: (Çağrı, 1996). Ayrıca (Orman, Gazali'nin İktisat Felsefesi, 1984).

³⁶İbn Teymiyye'nin yaşamı ve eserleri ile ilgili detaylı bilgi için bkz.: (Koca, Özervarlı, & Kara, 1999).

Düşük vergi oranları dahil, vergilendirmenin değişik yönlerine dair en parlak fikirleri ortaya koyan Orta Çağ Müslüman düşünürü, 1332-1406 yıllarında yaşayan **İbn Haldun**'dur³⁷. İbn Haldun, vergilendirmenin İslam hukukuna uygunluğunun koşulunu, düşük vergi oranlarının belirlenmesi olarak ifade etmektedir (Haldun, 2023:561). Düşük vergi oranlarının iktisadî faaliyetleri teşvik edeceği; diğer yandan ağır vergi yükünün ise devlet gelirlerini azaltacağı düşüncesindedir (Sanandaji, 2020:165). Yüksek vergilendirme politikalarının ticarete zarar vereceğini ifade eden İbn Haldun, vergi yükünün artmasına paralel olarak halkın çalışıp üretemeyeceğini, üretimin azalmasının sonucu olarak da vergi matrahının düşeceğini; dolayısıyla ağır vergi oranları belirleyen toplumların kalkınamayacağını; tam aksine yoksullaşacağını savunmaktadır. İbn Haldun'a göre zenginlik, devletin mali imkan ve gelir kaynaklarının toplumda elverişsiz şartların iyileşmesi yolunda kullanılması ve ülkedeki korku ve zulüm şartlarının ortadan kaldırılması ile, böylelikle iktisadî açıdan dinamik ve üretken bir konuma gelmesi ile artar (Kozak, 1984:123; Haldun, 2023:552).

İbn Haldun, vergi hasılatı ile vergi oranı arasındaki ilişkiyi meşhur Haldun-Laffer Eğrisi ile ortaya koymaktadır. Bu eğrideki söz konusu vergilendirme teorisine göre, vergi oranlarının makul düzeyde ve dengeli tutulması gerekmektedir. Zira vergi oranları yükseldikçe gelir oranı da aynı hızla düşmektedir (İsmail & Jaafar, 2017:14).

³⁷İbn Haldun'un yaşamı ve görüşleriyle ilgili detaylı bilgi için bkz.: (Uludağ & Görgün, 1999); (Tomar & Kozak, "İbn Haldun", 1999).

Laffer Eğrisi olarak literatürde yer bulan bu grafik İbn Haldun'un ifade ettiği şey; yüksek vergi oranlarının nasıl daha düşük vergi hasılatı ile sonuçlanacağıdır (Foerstater, 2013:13). İbn Haldun bu savunusunu Mukaddime eserinde şu şekilde açıklamaktadır (Haldun, 2023:680,681):

“Vergi mükellefleri masraflarını ve vergilerini gelir ve kazançları ile mukayese edip az bir kar elde ettiklerini gördüklerinde tüm ümitlerini kaybettiler. Bu nedenle birçoğu bütün zirai faaliyetlerden kaçındı. Netice, bireysel vergilendirme sayısı azaldıkça toplam vergi gelirinin azalmasıydı. Her türlü zirai girişimin maliyeti artık çok yüksekti, vergiler çok ağırdı ve beklenen kazancın elde edilmesi başarısızlıkla sonuçlandı. Böylece bireysel yükümlülüklerin ve vergilendirmenin miktarı yükselmesini sürdürürken toplam gelir azalmaya devam etti. Nihayet, zirai aktivite için yatırımcılar ortadan kalktığında uygarlık harap oldu.” (Koehler, İslam'ın Erken Döneminde Kapitalizmin Doğuşu, 2021:218).

Dolayısıyla vergi oranlarının artmasıyla ülkelerin kalkınma ve büyüme hızı azalacaktır. Bu nedenledir ki, İbn Haldun daima düşük vergilendirme politikalarının gerekliliğine vurgu yapmaktadır.

2.2.2. Sınırlı Devlet Regülasyonu, Rekabetçi Piyasalar ve Sosyal Adalet

Antik Ortadoğu uygarlıklarında mayalanan serbest piyasa düşüncesi, İslam altın çağına da gelişmiş piyasa ekonomisi ve rekabetçi piyasa önerileri ile müslüman düşünürlerin ilgisini

çekmiştir. İslam iktisat düşüncesinde “devletin ekonomiye müdahalesi asgari düzeyde olmalıdır” anlayışı söz konusudur. Müslüman düşünürlerin ekonomide devletin fonksiyonları ile ilgili görüşlerinin temelinde devletin;

-iç ve dış güvenliği sağlaması,

-bireylerin haklarını güvence altına alacak hukuki alt yapıyı sağlaması,

-gelir ve imkanları yetersiz vatandaşların temel ihtiyaçlarını karşılaması/ sosyal adaleti tesis etmesi olarak özetlenebilecek üç ana unsur vardır (Kahf, 2019:97). İslam iktisat anlayışında devletin ekonomiye müdahalesininin bu unsurlarla sınırlı tutulduğu görülmektedir. **Malik b. Enes**³⁸ (717-795) iktidarların vatandaşların refahını sağlamakla yükümlü olduklarını ileri sürmektedir. Halife Ömer’in adaletini hatırlatarak yöneticilerin adil olmaları gerektiğini savunmaktadır. Bununla birlikte Malik b. Enes’in ekonomi düşüncesinin temelinde maslahat (kamu yararı) ilkesi vardır. Malik b. Enes devletin toplumsal yarar prensibini göz önünde bulundurmasının önemine dikkat çekmektedir (Sıddıqi N. , İslam İktisat Düşünce Tarihi Üzerine Yapılan Çalışmaların Bir Tahlili, 1998:222). Aslında bu ifadelerden hareketle, Malik b. Enes’in kamu yararı ilkesini sınırlı devlet anlayışı çerçevesinde ele aldığı söylenebilir.

Hanbeli mezhebinin öncüsü **Ahmed bin Hanbel** (780-855) piyasalarda haksız rekabetin engellenmesi gerektiğini savunmaktadır. Tekelcilik ve stokçuluk gibi kamu iktisadî faaliyetlerine zarar veren unsurların yasaklanmasını önermektedir. Ahmed b. Hanbel sosyal adalet ve maslahat prensiplerine aykırı olmaması koşuluyla hür teşebbüsü desteklemektedir (Sıddıqi N. , İslam İktisat Düşünce Tarihi Üzerine Yapılan Çalışmaların Bir Tahlili, 1998:225). **Ed-Dımeşki** (Aydın, 1992) ise Orta Çağ ticaret dünyasını yansıtan *el-İşâre* adlı eserinde ticaretin teşvik edilmesi gerektiğine vurgu yapmaktadır. Ayrıca üretim, iş bölümü, ticaret gibi her türlü iktisadî faaliyet sayesinde bir toplumun şekillendiğini ve ticaretin ekonomik

³⁸ Malik b. Enes’in hayatı ve felsefesi ile ilgili detaylı bilgi için bkz.: (Zahra, 1999).

büyümede bir katalizör görevi gördüğünü savunmaktadır (Koehler, İslam'ın Erken Döneminde Kapitalizmin Doğuşu, 2016:231).

Müslüman düşünürler genel olarak rekabetçi piyasalara vurgu yaparken, tüketicilerin haksızlığa uğramasını önlemek ve genel olarak piyasada suistimallerin önüne geçmek için denetimin gerekliliğine işaret etmişlerdir. **Maverdi**, serbest piyasaların gözetim altında tutulması gerektiğini savunmakta ve bu amaçla hisbe kurumunu önermektedir. Maverdi ölçü ve ağırlık birimlerinde dolandırıcıkla ilgili anlaşmazlıklar, bir ürünün kusurunun gizlenmesi veya değerinin düşürülmesi gibi iktisadî faaliyetleri zayıflatan ve güven sarsan tutumların ortadan kaldırılmasında devletin yükümlülükleri olduğunu, devletin denetim faaliyetlerinin ise başarılı muhtesiblerin görevi olduğunu ifade etmektedir (Sadıa & Ahmed, 2020:91). **Gazali**'ye göre ise piyasaların genişlemesi için devletin güvenliği sağlaması esastır. Gazali, iktisadî ilerlemenin adalet, barış ve istikrar yoluyla mümkün olduğunu savunmaktadır (Ghazanfar S. M., 2014:313). Ona göre piyasalar doğal düzenin bir parçasıdır. Gönüllü ticari faaliyetler ve hür teşebbüs ekonomik büyüme bakımından önemlidir (İslahi, Müslümanların İktisadi Düşünce ve Analize Katkıları, 2017:39). Gazali'ye göre, ticari faaliyetler uzmanlaşma ve iş bölümünü artıran, ekonomik büyümeyi hızlandıran, üretimi teşvik eden yararlı faaliyetlerdir. Ticaret olgusunu ele alırken Gazali, serbest piyasaların varlığını önemsemekte ve iktidarların piyasalara müdahalesini sakıncalı bulmaktadır. Bununla birlikte ticaret yapan kişilerin adaletsizlik ve faizden kaçınmalarını önermektedir (Ersoy, İktisadi Düşünceler Tarihi, 2012:109). Gazali, paranın faiz ile fiyatlandırılmasının onu mübadele aracı olmak gibi asıl işlevinden uzaklaştıracağı gerekçesi ile faize karşı çıkmaktadır (Akdemir & Yeşilyurt, 2018:188). Serbest piyasa fikrini savunan Gazali, hatalı ölçü sistemleri, hatalı piyasa müdahaleleri, geçersiz sözleşmeler ve faizli işlemler gibi adil olmayan ve kamu yararını zedeleyen işlemleri ortadan kaldırmak amacıyla denetleyen ve kamusal adaleti tesis eden hisbe kurumunu önermektedir (Ersoy, İktisadi Düşünceler Tarihi, 2012:114). Sonuçta Gazali adalet ve dürüstlük zeminine oturması, suistimal ve sömürüye fırsat verilmemesi koşulu ile rekabetçi piyasaları ve sınırlı

devlet müdahalesini savunmakta ve maslahat teorisi ile de kamusal zararı uzaklaştırıp kamusal yararın, kamusal iyyinin tesis edilmesi düşüncesini ortaya koymaktadır (Orman, Gazali, Adalet ve Sosyal Adalet, 2018:50).

Abdullah eş-Şeyzeri³⁹ (ö.1193) de devletin serbest piyasalara müdahalesini yanlış bulmakla birlikte adaletin sağlanması ve iktisadî faaliyetlerin islam hukukuna aykırılık teşkil etmeyecek şekilde ahlaki prensiplerle sürdürülmesi bakımından hisbe kurumunu gerekli görmektir. Tekelcilik, stokçuluk, faiz ve haksız kazanç gibi istenmeyen davranışlara müdahale temelinde, yalnızca sosyal adaletin ve güvenliğin sağlanmasıyla sınırlı olmak koşuluyla piyasalarda devlet regülasyonunu savunmaktadır (el-Şeyzeri, 1993). **İbn el Ukva** (ö. 1329) da “Maalim el Kurba” adlı eserinde hisbe kurumunu ele almaktadır. İbn el Ukva, kamu yararını esas alan ve ticari faaliyetlerin islam hukuk ve ahlâkına uygun olarak düzenlenmesinden yanadır (Cahen C. , 1986:960).

Sosyo-iktisadî açıdan çalkantılı bir dönemde yaşayan **İbn Teymiyye** serbest pazar ekonomisinden yana bir tutum içerisinde. Ancak İbn Teymiyye serbest piyasa ekonomisini savunmasına rağmen savaş ve kıtlık gibi olağanüstü durumlarda iktidarın piyasalara müdahalesini desteklemektedir. Bununla birlikte olağanüstü durumlar dışında narhın (tavan fiyat belirlemenin), insanların iktisadî faaliyetler konusundaki motivasyonunu düşüreceği gerekçesiyle aşırı müdahaleden kaçınılması gerektiğini savunmaktadır (Ghazanfar S. M., 2014:101). İbn Teymiyye de sosyal ve iktisadî hayatta adalet dışı uygulamaların engellenmesi için piyasalardaki usulsüz faaliyetleri denetleyen hisbe kurumunu önermektedir. El-Hisbe adlı eserinde İbn Teymiyye ekonomik ve ticari faaliyetlerde devletin rolü konusunu ele almaktadır (Gölçek & Gülşen, 2017:586). İbn Teymiyye’nin *Hisbe* kurumu aracılığıyla piyasaların yönetilmesi önerisi piyasaların serbestçe işlemlerini sağlamaya dönüktür; ancak kamu

³⁹ Tam adı: Ebü'l-Fezâil Celâlüddîn Abdurrahmân b. Nasr(illâh) b. Abdillâh eş-Şeyzerî et-Taberî. Detaylı bilgi için bkz.: (Kallek, "Şeyzeri, Celâleddin", 2010).

yararı/maslahat ilkesine aykırı iktisadî faaliyetler bu kurumun görevlisi olan *muhtesibler* tarafından denetlenecektir. Böylelikle devlete ait hisbe kurumu kamunun çıkarlarını korumuş olacaktır.

1292-1350 yıllarında yaşayan **İbn Kayyim** de iktisadî faaliyetlerde devlet müdahalesi konusunda hocası İbn Teymiyye'nin görüşünü benimsemektedir. İbn Kayyim stokçuluk ve tekelleşmenin sonucu olan fiyat artışlarının toplumun refahına zarar vereceğini, böylesi durumda devlet müdahalesinin gerektiğini savunmaktadır (Liv, 2019:388). **İbn Haldun** ise rekabetçi piyasaları ve ticareti meşru kazanç yolu olarak değerlendirmektedir. Ticarete devlet müdahalesinin ekonomik dengeyi derinden sarsacağını düşünmektedir (Ersoy, İktisadi Düşünceler Tarihi, 2012:123). Ayrıca İbn Haldun'a göre devletin piyasalara müdahalesi piyasalarda haksız rekabete sebebiyet vermektedir. Dolayısıyla İbn Haldun iktidarın ticari faaliyetler yoluyla zenginleşmesinin olanaklı olmadığını; aksine devleti yoksulluğa iteceğini savunmaktadır (Mieczkowski, 1987:185).

Sonuç olarak isimleri geçen yaklaşık yirmi müslüman düşünürün iktisadî değerlendirmeleri incelendiğinde Orta Çağ İslam iktisat düşüncesinde adalet ve dürüstlük gibi islam ahlâkının köşe taşlarını oluşturan değerler sistemi göze çarpmaktadır. Söz konusu bu değerler sistemi çerçevesinde şekillenen İslam iktisat düşüncesinin temel ilkeleri şu şekilde özetlenebilir. Müslüman düşünürlere göre İslam iktisat anlayışında;

- Sosyal adalet ve maslahat ilkeleri temel olmalıdır.
- Dürüstlük ilkesine dayanması koşuluyla ticari faaliyetler teşvik edilmelidir.
- Meşru yollardan edinilen, faizsiz ve emeğe dayalı olan kazançlar engellenmemeli; aksine üretim ve iş bölümü teşvik edilmelidir.
- Serbest piyasalar yoluyla adil rekabet ortamı tesis edilmeli, hür teşebbüs desteklenmelidir.
- Piyasalarda ve her türlü ticari faaliyette devlet regülasyonu sınırlı tutulmalıdır. Ancak adalet dışı faaliyetlerin engellenmesine yönelik olarak, adil fiyat uygulaması, ölçü ve

ağırlık birimlerinin doğruluğu ve adil rekabet bakımından ve tekelleşme ve stokçuluk gibi toplumsal refahı tehdit etme potansiyeli bulunan uygulamalar bakımından piyasalar devlet eliyle denetlenmelidir.

- Vergi oranları asgari düzeyde tutulmalı, vatandaş ağır vergi yükü altında ezilmemelidir.
- Özel mülkiyet ve meşru servet edinimi engellenmemelidir.
- Parasal istikrar ve güven ortamı sağlanmalıdır.

Dolayısıyla islam skolastiklerinin kalkınma ve iktisadî düşünce konularında yadsınamayacak düzeyde katkıları olduğu görülmektedir. Peki Schumpeter “...konumuzla alakalı olarak *Summa Theologica*’nın düşünce tarihindeki yeri, *Chartres Katedrali*’nin güneybatı çan kulesinin mimari tarihindeki yeriyle eşdeğer olan *St. Thomas (1225-74)*’ın devrine kadarki beş yüz yılı rahatlıkla atlayabiliriz.” ifadesiyle iktisadî düşünce tarihindeki bu dinamik süreci neden göz ardı etmeyi tercih etti? (Mirahur, 1995:30). Bunun gerekçesiyle ilgili bir zihin okuması yapmak ve net bir yanıtı ulaşılmak mümkün olmamakla birlikte, Schumpeter’in söz konusu tesbitine ilişkin tahminlerde bulunmak pekala mümkündür. Öncelikle esasında müslüman düşünürlerin iktisadî fikirleri Hristiyanlık ya da taşıdıkları pozitif dogma nedeniyle Hristiyan skolastikler tarafından kaynak belirtilmeksizin alınmıştır (Mirahur, 1995:50). Dolayısıyla bu bir neden olabilir. İkinci bir neden ise ilkine kıyasla çok da iyi niyetli olduğu düşünülemeyecek olan Schumpeter’in oryantalist, indirgemeci ve ön yargılı bakış açısının bir yansımasıdır.

Ancak Schumpeter hangi gerekçeyle böyle bir tespitte bulunmuş olursa olsun müslüman düşünürlerin iktisadî analize ilişkin değerlendirme ve katkıları göz ardı edilemeyecek kadar zengindir. Diğer taraftan serbest piyasa mekanizmaları ve etkin sermaye piyasaları bakımından bugün batıdan kaynak aldığı düşünülen kapitalizmin kaynağını Ortadoğu ve Müslüman dünyasından aldığı da göz ardı edilmemesi gereken bir diğer konudur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSLAM ALTIN ÇAĞININ LİBERAL TEMELLERİ

İslam dininin kaynağının kutsal kitap Kur'an olması nedeniyle İslam tarihinin Kur'an'ın geliş tarihi olarak kabul edilen 610 yılı ile başlatılması mümkündür (Apak, Ana Hatlarıyla İslam Tarihi (Hz. Muhammed Dönemi), 2014:26,27). 610 yılında Arap coğrafyası köklü bir değişimin içerisindeydi. Sadece Arabistan tarihini değil, aynı zamanda pek çok başka ulusun da tarihini dönüştürecek bir süreç yaşanmaktaydı. O tarihte Mekke Hz. Muhammed'in peygamberi olduğu yeni bir dinin, İslamiyet'in, ilan edildiğini ilk kez duydu (El-Ashker & Wilson, 2006:30). Söz konusu yeni din, siyasal, sosyal ve ekonomik alanda bir çok değişimi de beraberinde getirdi.

Yedinci yüzyılın başlarında Arap topraklarında doğan İslamiyet, gerçekleşen fetihlerle birlikte Mısır, Suriye, Filistin, Kuzey Afrika, Mezopotamya ve İran'ı tek bir siyasi çatı altında birleştirerek bir dünya dini haline getirmiştir (Güran, 2017:102). Son peygamber Hz. Muhammed Kızıldeniz, Hint Okyanusu, Suriye, Mezopotamya gibi geniş bir coğrafya ile ticari etkileşimi olan Kureyş kabilesinin bir mensubuydu, dolayısıyla İslamiyet'in şehirli ve ticari topraklarda vücut bulduğu da göz önünde bulundurulmalıdır (Grenard, 1992:22). İslamiyet öncesi Ortadoğu toplumlarında zenginliğe giden yolda serbest ticaret ve serbest piyasa mekanizmaları iktisadî faaliyetlerin şekillenmesi için önemli unsurlardı. Aynı şekilde İslam toplumları için de müslümanların iktisadî faaliyetlerinin temelindeki sosyal adalet temelli serbest ticaret politikaları önemli unsurlar olmuştur. Ticarete serbestliğin sağlanması uzmanlaşmayı teşvik etmekte ve bunun sonucunda da mal ve hizmet üretimi artmaktadır (Boudreaux, 2020:11). Orta Çağ İslam coğrafyasında da söz konusu ideale uygun olarak müslüman devletlerin kurumları dönemin gelişen piyasa ekonomisinin getirdiği zenginlikle finanse edilmekteydi (Sanandaji, 2020:168).

Bu bölümde serbest piyasalarla bütünleşik ve sınırlı devlet ideallerini içeren İslam Altın çağının iktisadî temelleri Orta Çağ müslüman devletlerinin iktisat politikaları ve iktisadî uygulamaları üzerinden örneklerle incelenmektedir.

3.1.Tarihsel Arka Plan: İktisat Tarihinde Bir Güç Olarak İslam

Son peygamber Hz. Muhammed'in yaşadığı Mekke dağlık bir coğrafyada konumlanmış olması ve iklim koşulları nedeniyle tarım için uygun bir alan değildir. Dolayısıyla Hz. Muhammed, yaşadığı coğrafyanın gereği olarak büyük ölçüde hayvancılık ve ticaretle uğraşmıştır. Mekke şehri müslümanların mabedi olan Kâbe'yi bünyesinde barındırması açısından Hicaz'ın dini ve ticari merkezi konumundaydı (Özkan, Hz. Muhammed Fakir Miydi?, 2016:30; Apak, Ana Hatlarıyla İslam Tarihi (Hz. Muhammed Dönemi), 2014:57; Bozkurt & Küçükaşçı, 2003:556). Bununla birlikte Mekke, Yemen ve Akabe Körfezi arasındaki ticaret rotasının merkezinde bulunması nedeniyle de ticari anlamda önem taşımaktaydı (Apak, Ana Hatlarıyla İslam Tarihi (Hz. Muhammed Dönemi), 2014:58). Bu dönemde Mısır, Şam, İran ve Habeşistan gibi ülkelerle Mekke arasında güçlü ticari ilişkiler söz konusu idi. Bilindiği gibi Hz. Muhammed amcası Ebu Talib ile ticari faaliyetlere katılmış sonrasında da Hz. Hatice ticari ortaklıklarda bulunmuştur (Özkan, Hz. Muhammed Fakir Miydi?, 2016:32-33). Hz. Muhammed ile Hz. Hatice'nin evlenmeden önce yaptıkları bu mudârame ortaklığı ile Hz. Muhammed Şam bölgesine sefere çıkmış ve bu seferden büyük kazanç elde ederek dönmüştür (Kumaş, 2006:375). Hz. Peygamber, kendi dönemindeki insanların yaptıkları mudârabeyi onaylamış ve tarafların birbirlerini aldatmamaları koşuluyla mudârame ortaklığından övgüyle söz etmiştir (Gül, 2005: 49).

Hz. Muhammed Mekke'de yaşadığı dönemde ticaretle uğraşmış olsa da iktisadî anlamda asıl etkiyi Medine'ye hicretinden sonra göstermiştir. Medine'ye hicret etmesi ve oradaki ekonomik faaliyetleri Medine üzerinde büyük etki gösterdi. Hz. Muhammed şehrin ekonomisini harekete geçirmesi Medine'de ekonomik gelişmeyi olumlu etkilemiştir. Bununla

birlikte aslında bugün müslümanlar için daha adil ekonomi politikalarının tasarlanmasına örnek oluşturacak bir gelişme modelinin de temellerini atmıştır (Yusof, Abdullah, & Rosli, 2017:2). Hz. Muhammed ve beraberindeki müslümanların Medine'ye hicretiyle temelleri atılan İslam devletinde Hz. Peygamber güçlü bir iktisadî yapı oluşturmak için çalıştı. Nesiller boyunca ticaretle uğraşan bir ailenin mensubu olan Hz. Muhammed, ticaretin ekonomik büyümede önemli bir faktör olduğunun bilinciyle daima ticareti teşvik etmiştir. Ona göre ticaret, üreticinin emeğine bir çıktı sağlarken aynı zamanda da tüketici ile tüketicinin ihtiyaç duyduğu ürünleri buluşturan bir mekanizma olması bakımından insanlığa yararlı bir faaliyettir. Hz. Muhammed “rızkın onda dokuzu ticarettedir” ifadesi ile ticaret olgusunu; “sözü ve muamelesi doğru tüccar, kıyamet gününde arşın gölgesi altındadır” ifadesi ile de tüccarın önemini açıkça vurgulamaktadır (Demirdöğen & Polater, 2016:111).

Hz. Muhammed'in vefatının ardından İslam tarihinde Hz. Ebubekir'e biat edilmesiyle başlayan (632) ve Hz. Ali'nin şehit edilmesiyle (661) son bulan yaklaşık otuz yıllık Hulefa-i Râşidin dönemi yaşanmıştır (Apak, Ana Hatlarıyla İslam Tarihi-Hulefa-i Râşidin Dönemi, 2014). Bu dönemde Hz. Muhammed tarafından Medine merkezli kurulan İslam devleti her bakımdan büyümeye devam etmiştir. Fethedilen yeni coğrafyalarla birlikte siyasal dönüşümlerin yanı sıra yeni sosyo-ekonomik gelişmeler de yaşanmıştır (Yurtseven, 2019:74). Hz. Ebubekir istişare, kararlılık, hoşgörü ve insan haklarına saygı esaslı bir yönetim anlayışı benimsemiştir. Onun idari politikalarının Hz. Muhammed'in ilke ve prensiplerine benzerliği dikkat çekmektedir (Apak, Ana Hatlarıyla İslam Tarihi-Hulefa-i Râşidin Dönemi, 2014:42). Hz. Ebubekir döneminde kitlesel olarak dinden dönmeyi ifade eden irtidat olaylarını bastırmak amacıyla 632 yılında yapılan ve arka planında dini, siyasi ve iktisadî pek çok nedene dayandırılan Ridde Savaşları⁴⁰ yaşanmıştır (Rogerson, 2006:139-140). Ridde Savaşları siyasi ayrılık isteyen ve merkeze karşı vergi yükümlülüğü bulunan ancak bu yükümlülüğünden kaçınan

⁴⁰ Ridde Olayları ile ilgili detaylı anlatım için bkz.: (Fayda, "Ridde", 2008:91-93).

Arap kabilelerine karşı yapılan büyük ölçüde dini değil siyasi nedenli savaşlardır (Azimli, 2005:181). Hz. Ebubekir bu savaşları, izlediği başarılı politikalarla bastırmıştır ve hemen ardından Irak ve Şam üzerine fetihler gerçekleştirerek mevcut İslam devletinin sınırlarını genişletmeyi başarmıştır. Hz. Ebubekir iktidar sürecinde verdiği mücadeleler sonucunda elde ettiği bu siyasi zaferleri uyguladığı ekonomi politikalarıyla ve iktisadî alandaki başarılarıyla pekiştirmiştir.

Hz. Ebubekir'in ölümünün ardından Hz. Ömer hilafet makamına geçmiş ve 634-644 yılları arasında on senelik bir iktidar süreci yaşanmıştır. Hz. Ömer'in dönemi İslam devletinin kurumsallaşma ve müesseseleşme dönemi olmuştur. Hz. Ömer de İslam'ın yayılmasında etkili olmuş, devlet idaresinde istişareye dayalı bir yönetim anlayışı benimsemiş ve karar mekanizmalarını bu çerçevede oluşturmuştur. Hz.Ömer döneminde İslam coğrafyasını genişletmek amacıyla fetih hareketleri sürmüştür. Bu dönemde Irak, İran, Suriye, Cezîre ve Mısır üzerine fetihler gerçekleştirilmiştir. Celûla Savaşı ile Sasaniler yenilgiye uğratılmış, İran'ın Ahvaz bölgesi fethedilmiştir. Celûla ve Hulvan'ın ardından müslümanlar Nihavend zaferiyle Irak Fethini tamalamışlardır. Aynı şekilde Suriye cephesindeki mücadelelerde de Fihl Savaşı ile müslümanlar Bizans güçlerini yenilgiye uğratmışlardır. Mısır ve Azerbaycan üzerine seferler yapan Hz. Ömer Kudüs'ü de fethetmiştir (Fayda, "Ömer", 2007). Dolayısıyla Hz. Ömer dönemi de İslam devletinin sınırlarının genişlediği, siyasi ve iktisadî bakımdan başarıların yaşandığı bir dönem olmuştur.

644 yılında Hz. Ömer'in bir suikast sonucunda yaşama veda etmesinin ardından İslam Devleti'nin yönetim ve idaresinin Hz. Osman üstlenmiştir. 644-656 yılları arasında yönetimde olan Hz. Osman, Mekke'nin önde gelen ailelerinden olan Benî Umeyye ailesine mensuptu. Kendisi, siyasal tecrübesi olmasa da köklü siyasal geçmişe sahip bir aileden gelmekteydi (Apak, Ana Hatlarıyla İslam Tarihi-Hulefa-i Râşidin Dönemi, 2014:181). Hz. Osman yönetim anlayışı bakımından Hz. Muhammed, Hz. Ebubekir ve de Hz. Ömer'den ayrılıyordu. Öyle ki, Hz. Osman'dan önceki halifeler yönetim kadrolarında akrabalara yer vermeyen, antinepotik bir

siyaset politikası güderken ve bu anlamda özel bir hassasiyet gösterirlerken Hz. Osman bu anlayışa zıt bir politika izleyerek eyalet valilerinin tamamını akrabalarından seçmeyi tercih etmişti. Dolayısıyla Hz. Ebubekir ve Ömer döneminde kontrol altında tutulan, yönetimdeki kabileci anlayış Hz. Osman döneminde yeniden canlanmış ve güçlenmiş oldu (Apak, Ana Hatlarıyla İslam Tarihi-Hulefa-i Râşidin Dönemi, 2014:185). Hz. Osman döneminde müslüman fetihleri, özellikle doğu coğrafyasına yönelik fetihler, Hz. Ömer dönemi fetih hareketlerinin devamı niteliğindedir (Erkoçoğlu, 2020:85). Hz. Osman'ın siyasal ilerleme sürecinde İran'ın büyük bölümü ve Horasan'ın tamamına yakını müslüman coğrafyasına dâhil edilmiştir (Yiğit, "Osman", 2007:439; Erkoçoğlu, 2020:96). Yine bu dönemde Hz. Ömer ile başlayan Kuzey Afrika'ya yönelik fetih hareketleri daha da ileriye taşınmış ve Kuzey Afrika üzerinden Sudan'a kadar uzanan fetihlerle Müslümanlar egemenlik alanlarını genişletmiştir. Orta Afrika'dan Akdeniz sahillerine, İffrikiyye'den Çin ve Hindistan sınırlarına kadar olan bölgenin tamamı İslam topraklarına dâhil edilmiştir (Adıgüzel, 2020:111). Bununla birlikte Hz. Osman döneminde Muaviye'nin ısrarı ile kurulan islam donanması Akdeniz'de seferler düzenledi ve müslümanlar denizcilik geleneklerini geliştirmiş oldu (Öztürk M. , 2020:134). Dolayısıyla Hz. Osman döneminde de İslam coğrafyasının genişletilmesine yönelik fetihler sürdürülmüştür. Hz. Osman'ın iktidar sürecinin ilk altı yılında gerçekleşen fetihlerle önemli ölçüde ganimet geliri elde edilmiş, toplumsal zenginleşme, toplumsal refah ve lüks yaşamın arttığı bir ortam oluşmuştur. Ancak söz konusu ganimet gelirlerinin eşitsiz dağıtılması sonucunda toplum mevcut iktidara karşı isyan hareketlerine sürüklenmiştir. Hz. Osman'ın iktidar yıllarının ikinci altı ayı ise bu kargaşa ortamı içerisinde geçmiştir (Özdemir M. N., 2020:141; Yiğit, "Osman", 2007:439). Elbette ki bu kargaşa ortamının Hz. Osman dönemi mâli siyasetine yansımaları dikkate değerdir. Öyle ki, Hz. Ömer dönemindeki ekonomik yapı Hz. Osman ile birlikte derinden sarsılmıştır. Hz. Osman ekonomik krizin yarattığı iç karışıklıkların bertaraf edilmesine yönelik tedbirler almış olsa da ekonomik gerileme ve isyanlar aşılamamış ve Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle sonuçlanmıştır (Söylemez, 2003:64).

Hız. Osman'ın şehadetinin ardından İslam devletinin hilafet makamına Hız. Ali geçmiştir. 656-661 yılları arasında müslümanların yönetimini üstlenen Hız. Ali'nin beş yıllık iktidar sürecinde yoğun siyasi mücadeleler yaşanmıştır. Hız. Ali döneminde İslam toplumu, Hız. Ali'ye biat edenler; Hız. Osman'ın öldürölmesinden rahatsızlık duyarak siyasi ortamı gözlemleyip Hız. Ali iktidarında yaşanacakları beklemeyi tercih edenler ve tarafsız kalanlar olmak üzere üç gruba ayrılmıştır (Demircan, 2013:173). Hız. Muhammed'in ölümünün ardından zaman içerisinde müslümanlar arasında çeşitli ihtilaflar yaşanmaya başlamıştır, ancak söz konusu bu görüş ayrılıkları Hız. Ali'nin iktidar sürecinde daha da yoğunlaşmıştır. Hız. Ali Müslümanların çoğunun desteğini almayı başarsa da tam anlamıyla birlik ve barışı sağlayamamıştır (Öztürk M. , 2013:84). Bu dönemde siyasi ve itikadi mezhepler doğmuş ve Hız. Ali iç karışıklıklarla mücadele etmek durumunda kalmıştır. Hız. Ali yönetimi üstlendiğinde İslam imparatorluğunun siyasi başkenti Medine büyük bir anarşi ortamı içerisindeydi. Söz konusu bu siyasi istikrarsızlık ortamı nedeniyle İslam orduları Kuzey Afrika fetihlerine ara vermek zorunda kalmış ve İslam coğrafyasını genişletmek bir yana mevcut coğrafyadaki iç huzursuzlukları bertaraf etmek dahî zorlu hale gelmiştir (Çıvgın, 2008:459). Hız. Ali halife olduğunda ilk icraatı, Hız. Osman döneminde atanan ve yaşanan fitnenin sebebi olarak gördüğü valilerin tamamını görevden almak olmuştur. Bununla birlikte halifeliğin ilk günlerinde, Hız. Osman'ın yakınları ve çocuklarına verdiği iktâ arazilerini geri alarak beytül mâle devretmiştir. Ödemelerin dağıtımında Hız. Ömer'in belirlediği kuralları uygulamaya başlamıştır. Böylece dağıtımın daha adil olmasını sağlamıştır. Ancak Hız. Ali'nin bu karar ve uygulamaları Hız. Osman döneminde zenginleşen valilerin hoşuna gitmedi. Suriye valiliği sırasında zenginleşen ve kendisine güçlü bir ordu kuran Muaviye Hız. Ali'ye karşı isyanda bulunmuştur (Bedirhan, 2007:53). Hız. Ali'nin görevden aldığı valilerden Talha b. Ubeydullah Basra'nın; Zübeyr b. Avvam ise Kufe'nin valiliğini istemişti, ancak onların bu isteği reddedildi. Diğer yandan Hız. Muhammed'in dul eşi Hız. Ayşe Mekke'de halka hitaben Hız. Osman'ın mazlum olarak öldürüldüğü yönündeki meşhur konuşmasını yapmıştır. Talha ile Zübeyr yaklaşık bin kişilik bir

kuvvetle Basra'ya ulaştılar. Hz. Ayşe burada, amaçlarının isyancı grubun bozduğu barış ve düzen ortamını yeniden sağlamak, öldürülen Hz. Osman'ın katillerini cezalandırmak ve müslümanlar arası birliğin tesis edilmesini sağlamak olduğunu bildirmiştir. Talha ve Zübeyr de bu görüşte olduklarını, ayrıca kendilerinin Hz. Ali'ye biat için zorlandıklarını bildirmişlerdir (Fığlalı, 1993:320; Abbot, 1942:148). Müslümanlar arasında gerçekleşen ilk iç savaş olma özelliği taşıyan ve Hz. Ali ile Hz. Ayşe taraftarları arasında 656 yılında gerçekleşen Cemel Muharebesi Hz. Ali'nin galibiyeti ile sonuçlanmıştır.

Cemel Muharebesi'nden sonra Kufe'ye dönen Hz. Ali, Muaviye'yi kendisine biata davet etti. Muaviye Hz. Osman'ın katillerinin kendisine teslim edilmesi koşulu ile biatı kabul edeceğini; aksi takdirde savaşacağını bildirdi. Hz. Ali savaşın kaçınılmaz olduğunu görünce askerlerine saldırıyı başlatan taraf olmamalarını, kaanları ve yaralananları öldürmemeleri, kadınlara asla dokunmamaları emrini verdi ve Muaviye'yi bir kez daha isyandan geri çekilmeye davet etti. Ancak Muaviye, isyanında kararlı ve ısrarcı olunca 657 yılında Sıffın Savařı⁴¹ başlamış oldu (Yiğit, "Sıffın Savaşı", 2009:107). Bir sonuca ulaşmayan Sıffın Savaşı Hz. Ali'nin müslüman toplumundaki otoritesinin sarsılmasına yol açmış ve 661 yılında Hz. Ali'nin şehit edilmesine sebep olacak Hariciler grubunun oluşmasına zemin hazırladı. Dolayısıyla Hz. Osman'ın şehadeti ile başlayan ve Hz. Ali döneminde devam eden ve temelde hilafet odaklı olan isyan ve ihtilaflar kontrol altına alınıp önlenemedi (ztrk M. , 2013:99). Hz. Ali iktidarda olduğu zaman diliminde her ne kadar Cemel ve Sıffın Savaşları gibi i mücadelelerle yoğun bir mücadele içinde olmuşsa da iktisadî alanda da faaliyetlerde bulunmuştur (zbakır, 2018:108).

632-661 yıllarında yönetimde olan halifeler döneminden sonra Suriye'nin merkezi şam'da İşlam tarihinin ilk hanedan devleti olan Emeviler iktidara geçmiştir (Yiğit, "Emeviler", 1995:87). Emeviler döneminde, devletin kurucusu Ebu Sufyan tarafından halifelik saltanata dnştrlmştir, bunun sonucunda da Hz. Hüseyin'in muhalefетinin yol açtığı Kerbelâ Olayı

⁴¹ Sıffın Savaşı'nın detayları için bkz.: (Apak, Ana Hatlarıyla İşlam Tarihi-Hulefa-i Râşidin Dönemi, 2014:289).

yaşanmıştır. Yönetime karşı çıkan Medine işgale tâbi tutulmuş, Mekke kuşatma altına alınmış ve binlerce müslüman bu dönemde öldürülmüştür (Apak, Ana Hatlarıyla İslam Tarihi Emeviler Dönemi, 2014:7). Dolayısıyla öne çıkan bu siyasal ve toplumsal olaylardan da anlaşılıyor ki 661-750 yıllarında, yani Emeviler Dönemi'nde, siyaset ve dinin iç içe olduğu bir süreç yaşanmıştır. Emeviler dönemine toplumsal tabakalaşma açısından bakıldığında toplumu oluşturan unsurlar Müslümanlar, Zımmiler ve Köleler idi. Nüfusun çoğunluğunu oluşturan müslümanlar, Araplardı ki onlar Emevi tarihinin sonuna kadar siyasi, askeri ve idari bakımdan otoriteyi ellerinde bulundurmuşlardır (Bedirhan, 2007:82). Emevilerde valilerin toplumda kabul görmeyen yönetim anlayışları söz konusu idi ve bu anlayışla da valilerin adalet dışı uygulamaları olmuştur. Durum böyle olunca toplumsal isyanlar yaşanmış ve halifelığe karşı bir direnç oluşmuştur. Emevilerin yönetim anlayışındaki bu adalet dışı uygulamalar ekonomi alanına da yansımıştır (Hançer, 2013:60).

661-750 yılları arasında iktidarda olan Emevi devletine Abbasiler son vermiştir. İslam tarihinin önemli dönüm noktalarından biri olan 750 yılı, Emevi idaresinden memnun olmayan grupların harekete geçmesiyle meydana gelen ve bir çok yönüyle içtimai, siyasi ve dini alanda değişim ve farklılaşmaya yol açan bir sürecin başlangıcını oluşturmuştur (Apak, Ana Hatlarıyla İslam Tarihi Abbasiler Dönemi, 2014:17). Hz. Muhammed'in kurduğu İslam devletinin büyük çoğunluğu Araplardan oluşmakta ve Arabistan'da az sayıda gayrimüslim yaşamaktaydı. Dört halife döneminde yapılan fetihlerle Mısır, Irak, İran ve Suriye İslam devleti topraklarına dahıl edilmiştir. Emeviler döneminde de süren bu fetihler sayesinde devletin sınırları Endülüs'ten Orta Asya içlerine kadar genişlemiştir. Ancak Emeviler döneminde İslam devleti zamanla etnik unsurlara dayalı bir devlet halini almıştır. Emeviler üst düzey makamlara gayrimüslimleri atamıştı. Dolayısıyla Emevilerde zayıf bir merkezi otorite söz konusuydu. Otoritenin zayıflığından faydalanan Abbasiler, Emevi devletine son vermiştir ve 750 yılında İslam tarihinde Abbasi egemenliği başlamıştır (Yıldız H. D., 1988:31). 750-754 yılları arasında Ebu'l-Abbas ilk Abbasi halifesi olmuş, isyancılarla mücadele etmiştir. 751 yılında Abbasiler bugün

Kırgızistan'da bulunan Talas Nehri civarında Çinliler ile karşı karşıya gelmiş ve Talas Savaşı gerçekleşmiştir. Bu savaşla Araplar kağıt, barut ve pusulayı öğrenmişlerdir. Ayrıca yine bu savaş sonucunda İslamiyet Türkler arasında hızla yayılmış, müslümanlığı benimseyen Türkler Abbasilerin siyasi ve idari kadrolarında yer almışlardır (Taşağıl, 2010:501). Abbasiler döneminde İslam imparatorluğu en geniş sınırlarına ulaşmış, doğuda Hindistan'dan batıda İspanya'ya kadar uzanan muazzam bir İslami kentleşme ve ticaret ölçeğine sahip olmuştur. Ayrıca Abbasiler dönemi Doğu ve Batı arasında da kesin bir karşıtlık sağlamaktadır. Bu dönem Batının ilkel, geri ve kırsal olduğu; doğunun ise zenginlik, kültürel ve iktisadî başarı geleneklerini geliştirerek devam ettirdiği bir zaman dilimidir. Böylece Abbasiler dönemi, Moğol istilaları ve Haçlı Seferleri ile sarsılıncaya kadar geçen sürede İslam devletinin altın çağını yaşadığı bir dönem olmuştur (El-Ashker & Wilson, 2006:155).

Abbasiler zamanında İslam toplumu Araplar, İranlılar, Horasanlılar, Mağripliler ve Türkler'den oluşmaktaydı. Abbasi halifeleri şehirleri ve şehirleşmeyi önemsemişlerdir. Askerler genel olarak surların dışında, tüccar ve zanaatkârlar ise Kerh'de⁴² oturuyorlardı. Her zanaatkâr ve ticaret erbabının müstakil pazar yerleri mevcuttu. O dönemde önemli şehir merkezleri kalkınırken köyler tarım alanları olarak kalmıştır (Arslan İ. , 2011:128). Abbasilerin iktidara gelmesi ve şehir hayatının gelişmesine paralel olarak pek çok değişim yaşanmıştır. Devlet kadroları zenginleşmiştir. Ticaret yolları ve deniz ticareti gelişmiştir, tarım ve sanayi güçlenmiştir. Dolayısıyla mevcut değişimler Abbasilerin iktisadî hayatına da yansımıştır.

869 yılında ayrılıkçı kültürlerin ideolojik desteğiyle Abbasilere karşı düzenlenen Zenc isyanı sırasında Karmatiler ortaya çıkmıştır. Karmati Hareketi VIV. yüzyıldaki sosyal kutuplaşma ve sömürüye karşı, Abbasilere karşı, emekçi ve köylülerin isyanı olarak nitelendirilmektedir (Hizmetli S. , 2001:510). Abbasi devleti bu iç isyanlarla zor duruma düşmüştür ve X. yüzyılda lüksün de artmasıyla ekonomik bunalımlar artmaya başlamıştır.

⁴² İkinci Abbasi halifesi Mansur, sarayını şehrin merkezine inşa ettirmiştir ve 774 yılında askeri bölge için Dicle'nin doğu yakasına "rusafe kerh" adı verilen bir semt kurdurmuştur (Yiğit, "Bağdat", 1994:19).

Diğer yandan Batınîler İslam dünyasında terör estirmişlerdir. Tüm bunlarla birlikte 1095 yılında Haçlı Seferleri ve XI. yüzyılda başlayan Moğol istilaları ile birlikte İslam coğrafyasında siyasal bunalımlar daha da artmış, iktisadî ve ticari faaliyetler durma noktasına gelmiştir. Selçuklular ise böyle bir siyasal ve iktisadî atmosfer içerisinde tarih sahnesine çıkmışlardır (Tabakoğlu, Türkiye İktisat Tarihi, 2018:113). Selçuklular tarih sahnesine çıktığı dönemlerde konar-göçer nitelikte bir toplumsal yapıya sahiptiler. Selçukluların toplumsal yapısı Cend bölgesine göçle ve İslamiyet'in kabulü ile hızlı bir dönüşüm sürecine girmiştir. Selçuklular giderek ivme kazanan fetih hareketleriyle yerleşik hale gelmişler ve bu şehirlerde kurulan idari yapılanma ile de siyasi ve iktisadî anlamda organize olmuşlardır (Ersan & Alican, 2012:196). Selçuklu sultanları ticarete büyük önem vermişler ve ticari faaliyetleri artırmak amacıyla birçok koruyucu ve teşvik edici tedbirlere başvurmuşlardır (W.Heyd, 2000:328). Selçuklu iktisadî yapısı ziraat, zanaat ve ticarete dayalı ekonomisiyle gelişmiştir (Akbiyık, 2018:206).

3.2. Orta Çağ Müslüman Toplumdaki İktisadi Uygulamalar

İslam altın çağının iktisadî temellerinin değerlendirilmesinde İslam iktisat düşüncesinin genel felsefesini ortaya koyan ilkelerin, tüketim alışkanlıklarında ölçülülüğü ifade eden ılımlılık ilkesi, ekonomik kaynakların yani emek ve sermayenin en etkili biçimde kullanılmasını ifade eden ekonomik verimlilik ilkesi, adil paylaşım ve gelir dağılımında eşitliği ifade eden sosyal adalet ilkesinin ve iktisadî faaliyetlerde sınırlı devlet ilkesinin müslüman toplumların uygulamalarında çoğunlukla karşılık bulduğu görülmektedir. Aynı şekilde Orta Çağ Müslüman topluluklarının sosyal ve ekonomik hayatında mülkiyet haklarının korunması, serbest ticaret politikası ve sınırlı devlet kontrolü ile fikir özgürlüğü, düşük vergiler ve müsamaha kültürünün geniş biçimde yer bulduğu anlaşılmaktadır.

3.2.1. Piyasa Ekonomisi-Serbest Ticaret ve Sınırlı Devlet Regülasyonu

Fiyat sisteminin sağlıklı bir biçimde işleyebilmesi için devletlerin ve yöneticilerin fiyat sistemine etki edemeyecek şekilde, piyasalardan uzak kalması gerekmektedir. Yıllardır doğu ve batı coğrafyası farketmeksizin çeşitli toplumların devletleri ve yöneticileri piyasaların toplum liderleri tarafından planlanmasına adeta tanrısal bir emir gibi inamaktaydı (Swanepoel, 2018:33). Çünkü onlar piyasa ekonomisinin “zengini daha zengin, fakiri daha fakir duruma getireceği” anlayışına sahiplerdi. Diğer taraftan siyasi iktidarlardan yalnızca bireysel özgürlüklerin korunması ve güvenliğin sağlanması talebinde bulunan bir anlayış da söz konusu idi. Piyasa ekonomileri işte bu talep sayesinde doğmuştur. Piyasa ekonomisinin temelinde özel mülkiyet, gönüllü mübadele ve sınırlı devlet düşüncesi vardır. Dolayısıyla piyasa ekonomisinin egemen olduğu toplumlar her bir vatandaşın mülkiyet sahibi olabildiği, bireylerin zorbalık ve hileye başvurmadağı, otoritelerin fiyat sistemlerinin fonksiyonlarını yerine getirmesine engel olmadığı ve herkes için barış, refah ve adaletin sağlandığı bir toplum anlamına gelmektedir (Swanepoel, 2018:48).

Orta Çağ müslüman toplumlarında ticaret, desteklenen bir kazanç biçimidir. Ancak ticari faaliyetlerde haksız ve aşırı kâr, stokçuluk, fiyatlardaki aşırı dalgalanmalar ve alıcının aldatılması gibi durumlarda devletin ticari faaliyetlere müdahale etmesi, üretici ve tüketiciyi koruması durumu söz konusudur. Böylece İslam iktisat anlayışında zamanla ticaret konusunda bazı ilkeler ortaya çıkmış ve bunlar, bir tür ticari ahlâk kültürüne zemin hazırlamıştır (Küçükkalay, İktisadi Düşünce Tarihi, 2015:89). Ticarî malların üretimi Arap kabileler için önemli bir gelir kaynağıydı. İslam’ın doğduğu ve fetih yoluyla yayıldığı Arap toplumunun Altın çağı boyunca bu anlayış devam etmişti. İslam’ın kurucusu Hz. Muhammed de bir tüccardı (Sanandaji, 2020:149). Hicretle birlikte Hz. Muhammed Medine’ye geldiğinde ticari faaliyetlerin yürütüldüğü mevcut pazarlar vardı; fakat bu pazarların kontrolünü Yahudi sülâlerin elinde bulunduruyordu. Kuyumculuk, para, kredi işlemleri konularında faaliyet gösteren Benu Kaynuka sülâlesi, ziraatle uğraşan Beni Nadir sülâlesi ve dericilikle uğraşan

Beni Kureyza sülalesi adlı üç Yahudi aile tüm Medine pazarını şekillendirmekteydi. Dolayısıyla o dönemde Yahudiler ticari faaliyetlere hâkimdi ve piyasalarla ilişkili uygulamalara onlar yön vermekteydi (Cora, 2020:51). Bu atmosferde Hz. Muhammed devletin siyasi bağımsızlığı için, iktisadî bağımsızlığın gerekli olduğu inancıyla Medine’de Yahudilerden ayrı, sadece müslüman kontrolünde olan ve ticari faaliyetlerin islam ekonomi anlayışının ilkeleriyle örtüşecek şekilde gerçekleştirileceği bir pazar kurulmasını sağlamıştır. Kurulan bu pazarlarda müslümanlar ticari faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Hz. Muhammed iktisadî kalkınma, arz talep dengesi, adil paylaşım, piyasaların istikrarı ve pazar güvenliğinin tesis edilmesi gibi konularda birtakım tedbirler almıştır. Piyasalarda adil rekabetin korunması amacıyla fiyat denetimleri yapılmıştır. Adaletin sağlanması ve toplumsal refahın tesisi için ölçü ve tartılar kontrol edilmiştir. Belli düzenlemelere ve kurallara bağlanan piyasalarda Hz. Muhammed piyasaların denetim ve düzenlenmesinden sorumlu muhtesipler atamıştır (Esenkaya, 2019:57; Cora, 2020:60). İbn Teymiyye ve pek çok müslüman düşünür tarafından “Hisbe” kurumu olarak adlandırılmış bu denetim mekanizmaları, o dönemlerde henüz tam anlamıyla kurumsal bir yapıya ulaşmış değildi.

Bunun yanı sıra Hz. Muhammed döneminde müşriklerin uygulamaya koyduğu ve piyasa istikrarını zedeleyen, ayrıca hem üreticinin hem de tüketicinin korunmasını ortadan kaldıran bazı faaliyetler de yasaklanmıştır. Örneğin neceş, telakki’r-rukbân ve ihtikâr gibi piyasalardaki spekülatif faaliyetlere bu dönemde son verilmiştir (Liv, 2019:369). Neceş, alma niyeti olmadığı halde bir ürünün fiyatını artıran bugünkü açık artırma usulü ile yapılan satışları ifade eden bir fıkıh terimidir (Kallek, "Necesh", 2006:236). Telakki’r-rukbân, farklı bir şehirden pazara ürün getiren tüccarın piyasa fiyatını öğrenmesine fırsat tanımadan söz konusu tüccarın yolda karşılanarak getirdiği ürünlerin ucuz fiyata satın alınıp bölge pazarında pahalı fiyatlarla satılarak kâr elde etme çabasını ifade etmektedir (Liv, 2019:371). İhtikâr ise bir ticari ürünün fiyatının artması beklentisi ile stoklanarak piyasalara arzının geciktirilmesi anlamına gelmektedir (Kallek, "İhtikâr", 2000:561). Bu dönemde piyasaları manipüle edecek, piyasa

istikrarını riske sokacak ve toplumsal barış ortamını kaosa sürükleyecek bu türden uygulamaların tamamına son verilmiştir. Böylelikle o dönemde piyasalarda haksız rekabetin önüne geçilmiş oldu, piyasalarda sınırlı devlet regülasyonu ile narh⁴³ yasaklanarak tüketici ve üretici koruma altına alındı, tekelcilik ve stokçuluk önlendi, ticari faaliyetlerin belirleyici unsuru olan faiz yasaklandı, denetlenebilir ve sosyal adalet temelli bir piyasa mekanizması oluşturulmuş oldu (Cora, 2020:58). Hz. Muhammed narh konusunda bir devlet başkanının insanlara fiyat belirleme görevi olmadığı ve insanların mallarını istedikleri gibi alıp satabileceği gerekçesi ile yasaklamıştır. Hatta Medine Pazarı'nda fiyatlar çok artıp insanlar bunalınca Hz. Muhammed'e giderek *"Ey Allah'ın Resulü! Fiyatlar arttı, bizim için fiyat koy"* dediklerinde Hz. Muhammed, *"Şüphesiz fiyatları ayarlayan, rızkı eksilten, çoğaltan, rızık veren Allah'tır. Ben Allah'a hiç kimsenin benden ne mal ne de kan konusunda isteyeceği bir hakkı olmadığı halde ulaşmak isterim"* yanıtını vermiştir. Yani kendisine sorulduğu halde Hz. Muhammed fiyat belirlemekten kaçınmıştır. Çünkü ona göre, otoritenin fiyat belirlemesi bir tür haksızlık ve zulümdür. Zulüm ise haramdır. Çünkü bu, satıcının kendisine ait malı sayıldığından onun bu malı satmaktan imtina eder duruma getirilmesi caiz ve adil olmaz (el-Makdisî, 2015:23).

Dolayısıyla Hz. Muhammed döneminde piyasalarda güven ortamının oluşturulmasına yönelik olarak hukuksal önlemlerin yanı sıra ticari ilişkilerin düzenlenmesi konusunda belirlenen ilkelerle birlikte sosyo-ekonomik hayat adeta bir dönüşüm sürecine girmiştir. Hz. Muhammed'in ticaret ve iktisadî kalkınma sürecindeki uygulamalarla iktisadî canlanmada edinilen başarının yanı sıra toplumda dürüstlük, hoşgörü ve müsamaha, cömertlik, kanaatkârlık, üretkenlik ve adalet gibi etik değerler anlamında da bir kazanım sağladığını ve ahlaki temelli bir sosyo-ekonomik gelişimin yaşandığı görülmektedir (Baysa, 2013). Hz. Muhammed ahlaki normlardan kaynak bulan iktisadî anlayışı çerçevesinde ticari faaliyetleri teşvik ederken piyasaların düzenlenmesini de bu şekilde sağlamıştır.

⁴³ Mal ve hizmetlerin piyasa fiyatlarına açık kamu yararı gereği direkt müdahale ile taban ve tavan fiyatın belirlenmesi anlamına gelen "narh" uygulamasının detayları için bk: (Kallek, "Narh", 2006).

Orta Çağ İslam devletleri iktisadî yapısının incelemesinde halifeler dönemine ayrı bir parantez açmak gerekir, çünkü Hz. Muhammed döneminde ilk uygulamalar onların döneminde şekillenip daha sonraki devletlere aktarılmıştır. Hz. Ebubekir Hz. Muhammed gibi ticareti dürüst ve adil olma koşuluyla meşru bir kazanç kapısı olarak değerlendirmekteydi. Kendisi de hilafetinden önceki yıllarda kumaş ve tekstil ticareti yapmaktaydı ve bu şekilde güçlü bir sermayeye sahîp olmuştu. Hz. Muhammed'in Suriye ile ticaret yaptığı sırada ticaret kervanında kendisine Hz. Ebubekir'in de eşlik ettiği bilinmektedir (Fayda, "Ebu Bekir", 1994). Hz. Ebubekir, Hz. Muhammed döneminde İslam devletinde uygulanan ticari politikaları aynı şekilde uygulamaya devam etmiştir. Ticari canlılığı korumayı amaçlayarak üretici ve tüketicinin korunmasını sağlamış, kusurlu ürünlerin satışını yasaklamış, ölçü ve tartılarda usulsüzlüğü engellemiş ve piyasalarda serbest fiyat politikası uygulayarak devlet müdahalesini sınırlı düzeyde tutmuştur (Özbakır, 2018:20).

Hz. Ömer döneminde de aynı şekilde dürüstlük temelli ve meşru şekilde yapılan ticari faaliyetler desteklenmiştir. Hz. Ömer, serbest ticaretin geliştirilmesi amacıyla ticaret vergilerini düşürmüş bunun yanı sıra piyasalarda haksız kazanç, kontrolsüz fiyat uygulamaları, stokçuluk ve tefecilik gibi islam ahlâkına aykırı olan eylemleri engellemiştir (Özbakır, 2018:63). Hz. Ömer fiyatlara müdahaleden kesin bir şekilde kaçınmıştır. Rivayete göre, *“Bir defasında Hz. Ömer Musallâ Çarşısı'nda Hâtıb b. Ebu Beltea'ya rastlar. Hâtıb'ın önünde iki kap dolusu kuru üzüm vardır ve onların değerini sorunca, her dirhem için iki müd⁴⁴ olduğunu öğrenir ve (fiyatı ucuz bulan) Hz. Ömer şöyle der: “Tâif'ten üzüm yüklü bir kervanın gelmekte olduğunu haber aldım. Onlar senin fiyatına aldanırlar Ya fiyatı yükselt ya da üzümü al evine götür, orada istediğin fiyata sat.” Daha sonra Hz. Ömer kendi kendine düşünmüş ve Hâtıb'ın evine giderek “Sana söylediklerim ne emirdir, ne de hüküm. Bu belde halkının hayrı için arzu ettiğim bir*

⁴⁴ Arapçada “elleri öne doğru uzatmak” anlamına gelen *medd* kökünden türeyen *müd*, “öne uzatılarak birleştirilmiş iki avucun aldığı tahıl miktarını ifade eden eski bir hacim ölçüsüdür. Genellikle hububat ve bakliyat gibi ürünlerin ölçümünde kullanılan *müd* Şam vergileri gibi konuları açıklayan hadislerde geçmektedir (Kallek, "Müd", 2020:455).

şeydir. Nasıl ve nerede istersen satabilirsin.” demiştir (el-Makdisî, 2015:24). Dolayısıyla Hz. Ömer de ticaret yapanları kısıtlayacağı gerekçesiyle narh koymanın meşru olmadığı fikrindedir.

Hz. Osman döneminde ticari faaliyetler incelendiğinde ise, ticaret ve lojistik ağlarının geliştiği dolayısıyla ticaret olgusunun güçlendiği görülmektedir. Bu dönemde atlas kumaş, yiyecek, baharat ve mücevher gibi ürünlerin ticareti yapılmaktaydı. Yine bu dönemde Medine pazarı genişlemiş, şehirlerde panayırlara yer verilmişti (Özbakır, 2018:96). Hz. Osman da İslam iktisat düşüncesinin temelini oluşturan serbest piyasa mekanizmalarını savunmuştur. Pazarlarda denetiminden sorumlu memurlar görevlendirmek ve ölçü, tartı sistelerinin kontrolünü sağlamakla birlikte piyasa fiyatlarına müdahalede bulunmamış ve serbest piyasa ekonomisini uygulamıştır (Şeker, 1998:64). Hz. Ali döneminde hemen hemen her türlü ürün ve mal ticarete konu olmuştur. Bu dönemde de serbest piyasa mekanizmaları oluşturulmuş, devletin piyasalara müdahalesinin sınırlı düzeyde tutulduğu bir pazar ve piyasa anlayışı söz konusu olmuştur. Bununla birlikte pazarlarda tüketiciyi korumak ve güvenli alışverişini tesis etmek amacıyla fiyatların kontrol ve denetiminden sorumlu Hisbe kurumu Hz. Ali döneminde de devrede olmuştur. Ayrıca bu fiyatlar talebin artmamasına bağlı olarak sabit kalmıştır. Dolayısıyla Hz. Ali döneminde tedbir niteliğinde hayata geçirilen bu uygulamalar sayesinde İslam ekonomi düşüncesinin temel taşları olan sosyal adalet, piyasalarda sınırlı devlet müdahalesi ve tüccarın dürüst kazanca teşviki gibi ilkelerin belirleyici olduğu bir ekonomik ekosistem sağlanmıştır (Bakır, 1990:221).

Emeviler döneminde de Müslümanlar ekonomik bakımdan güçlenmişler ve uzun yıllar boyunca müslüman tüccarlar serbest piyasa modeli içerisinde ticari faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Emeviler genel olarak islam iktisat anlayışının temel prensiplerini benimsemişlerdir; ancak İslam tarihinde Emevilerle birlikte narh uygulamasına geçilmiştir. Narhın hükmü konusunda fıkıhçılar çeşitli görüşler öne sürmüşlerdir. Normal piyasa koşullarında Hanefiler narhı mekruh, diğerleri ise haram olarak nitelendirmişlerdir. Gerekçe, alışverişlerde karşılıklı rızanın temel olduğudur. Narh, alıcı ve satıcının hür iradesine ters

düşebilir ve tarafların rızasını zedeleyebilir düşüncesi ile narhı haram kabul eden fıkıhçılar vardır. Onlar, özel mülkiyette narhın kısıtlayıcı bir unsur olacağını ileri sürmektedir. Ancak Emeviler özel mülkiyet hakkı kadar ticari faaliyetlerde canın muhafazasının da önemli olduğunu savunarak yaşam hakkı gereği temel tüketim maddelerinin asgari geçim düzeyine sahip vatandaşların alım gücü ölçüsünde ve düzenli bir biçimde sağlanmasının devletin temel görevlerinden olduğu düşüncesindedir. O nedenledir ki İslam tarihinde ilk kez Emeviler narh uygulamasını başlatmışlar ve piyasalarda fiyat denetiminden sorumlu hisbe teşkilatını devreye sokmuşlardır (Kallek, "Narh", 2006:388) Bu dönemde piyasalar, muhtesipler aracılığıyla denetlenmiştir. Kurtubalı⁴⁵ Yahya b. Ömer fiyatlardaki dalgalanmaların valiler, kadılar ya da pazar nazırları tarafından engellenmesi gerektiğini savunmuştur (Kallek, Narh Konusuna Yeniden Bakış, 2006:268).

İslamiyetin kurulmasının ardından Arapların fetih hareketleriyle birlikte ortaya çıkan Abbasi Halifeliğine bugün Irak'ta bulunan Bağdat şehri başkentlik yapmıştır. O dönemde siyasi, ekonomik hatta kültürel gücün merkezi İran'dı. Müslüman fetihlerinin hemen sonrasında bu coğrafyada eski Babil döneminin piyasa dinamizmine geri dönmüştür (Sanandaji, 2020:151). Abbasiler döneminde ticaret oldukça gelişmiştir. Abbasiler Akdeniz, Basra Körfezi ve Hint Denizi'nin tamamına hâkimlerdi. Dolayısıyla bu geçiş noktalarıyla Çin ve Japonya gibi uzakdoğu ülkeleri ile de ticari bağlantıları bulunuyordu. Özellikle cömert kişiliğiyle ön planda olan ve İslam dünyası dışında en fazla tanınan halifesi Harun Reşid Bizanslılara karşı zaferler kazanıp İslam'ın daha geniş topraklara yayılmasını sağladı. Harun Reşid döneminde her alanda olduğu gibi iktisadî alanda da Abbasiler üst düzeye ulaşmıştır. Edinilen gelişmiş ekonomik olanaklar sayesinde başkent Bağdat, dünyanın en görkemli şehirlerinden biri haline gelmiş, önemli bir ticaret merkezi ve uluslararası bir pazar olmuştur (Apak, Ana Hatlarıyla İslam Tarihi Abbasiler Dönemi, 2014:131). Öte yandan Harun Reşid, hakimiyeti altında bulunan halktan

⁴⁵ Kurtuba, Endülüs Emevi devletine başkentlik yapmış bir coğrafyadır.

zulmü kaldırmak ve halkın işlerini düzene sokmak amacıyla Ebu Yusuf'tan kendisine tavsiyelerde bulunmasını istemiştir. Ebu Yusuf Harun Reşid'e doğru ve adil bir iktisadî sistem uygulamasını önermiştir (Yusuf, 2019). İslam devletinde, devlet otoritesinin istişareye dayalı bir politika güdüyor olması iktisadî gelişimi beraberinde getirmiştir. Ayrıca Abbasilerde ticaretin gelişmesinin önemli sebeplerinden biri de sınırlı devlet müdahalesine dayalı iktisadî politikaların izlenmesiydi. Bu serbesti, ticaretin gelişimine olanak sağlamıştır (Arifoğlu, 2019:10). Ancak o dönemde piyasalarda ortaya çıkan ve karaborsacılar tarafından tetiklenen ekonomik daralma sonucunda isyanlar çıkınca fiyatlarda zorunlu narh uygulamasına gidilmiş ve devlet adamlarına ait olan hububatların kamuya arzı sağlanarak isyanların bastırılması amaçlanmıştır. Abbasiler döneminde de piyasaların kontrol ve denetimi muhtesiplerce sağlanmıştır (Kallek, Narh Konusuna Yeniden Bakış, 2006:269).

Fatîmiler döneminde özellikle kuraklık ve kıtlık zamanlarında tahıl, un ve ekmek gibi temel besin maddelerinin piyasalara arzı ve piyasa fiyatlarının denetimini hisbe kurumu üstlenmiştir. Tüccar ya da tüketici grubu oluşturan halk açısından haksız bir durumun tespiti halinde fiyatlara narh uygulanmıştır. Memlûkler döneminde de yine kıtlık başgösterdiğinde narh uygulamasına gidilmiştir. Ancak bu uygulamadan da olumlu sonuç alınamamıştır. Beytümâle başvurulmuş ayrıca üst düzey bürokratların depolarındaki malların halka arzı ve ihtiyaç sahiplerinin karneye bağlanmasıyla kıtlık dönemlerinin yarattığı iktisadî darlık sürecinin aşılmasına gayret edilmiştir (Kallek, Narh Konusuna Yeniden Bakış, 2006:269). İlk dönemlerde İslam uygarlıklarında narh türü uygulamalara daha ziyade rekabet koşullarının sağlıklı işleme zeminin ortadan kalktığı olağanüstü dönemlerde başvurulduğu izlenimi ortaya çıkmaktadır.

Selçuklular döneminde piyasa uygulamalarının diğer Müslüman coğrafyada şekillenen genel ilkeler doğrultusunda yürütüldüğü söylenebilir. Anadolu coğrafyasında ticari potansiyel Selçuklular öncesinde kısır olmakla birlikte Selçuklu sonrasında özellikle Selçuklu-Haçlı karşılaşmalarının sonrasında Anadolu'da ekonomik canlılık belirgindir. Özellikle I. Gıyaseddin

Keyhüsrev, I. İzzettin Keykavus ve I. Aleaddin Keykubad devrinde Selçuklu ticareti uluslararası bir boyut kazanmış ve ticari politikalar güçlendirilmiştir (Turan, Selçuk Kervansarayları, 1946: 472,73). Anadolu coğrafyası Selçuklular döneminde bolluk içerisinde idi buna bağlı olarak da düşük enflasyon oranları dikkat çekiciydi. Bu yüksek iktisadî durumda zirai faaliyetler, tarım ve hayvancılık konusunda izlenen politikalar dikkat çekmektedir (İzbul, 2022:53). Selçuklu devletinin kurulduğu Horasan, ticari faaliyetler bakımından elverişli bir coğrafya idi. Ticari faaliyetler Selçuklu kentlerindeki pazarların yanı sıra ticari hanlar ve dükkanlarda yürütülmüştür. Şehir içi ticarete müslüman ve gayrimüslim tüccarlar bir arada bulunmuştur (Kafesoğlu, 2014:97; Akbıyık, 2018:206). Özellikle Sultan Melikşah ve Sultan Sencer dönemlerinde Selçuklu iktisadî yapısı oldukça güçlenmiştir (Özgüdenli, "Selçuklular", 2009:373). XII. yüzyılın sonlarına doğru Selçuklular Levant'da ortaya çıkan ticaretten pay elde etme mücadelelerine dâhil olunca önceki yıllarda izlenen serbest ticaret politikalarından giderek uzaklaşmıştır. Selçuklularda diğer İslam devletlerinde olan Hisbe kurumu gibi devlet otoritesine bağlı resmi bir kurum olmamakla birlikte sivil bir oluşum olan Ahîlik teşkilatı piyasaların düzenlenmesinde önemli rol oynamıştır. Ahî Teşkilatı XI. yüzyıldan itibaren Anadolu'da örgütlenen islami bir esnaf teşkilatıdır ve ahlâk temelli fütüvvet anlayışını benimsemiş bir oluşumdur (İleri, 2019:203). Ahîliğin esaslarının, ahlaki ve ticari ilkelerinin yazılı olduğu eserlere fütüvvetname adı verilmiştir. Söz konusu teşkilata dahîl olacak her üye dürüstlük, cömertlik, tevazu ve müsamaha gibi bu ilkeleri benimsemek durumundaydı. XIII. yüzyılda Anadolu'da devlet otoritesinin zayıfladığı dönemde Ahî teşkilatının üyeleri iktisadî faaliyetlerde bulunmuşlardır. Selçukluların büyük kentlerinde gruplar halinde teşkilatlanan ahîlerin bağımsız birlikleri vardı. Bu birlikler pazarlarda mal ve kalite kontrolü, fiyat tesbiti gibi konularda piyasaların düzenlenmesine yönelik görevler üstlenmiştir (Kazıcı, 1988:541).

Osmanlı İmparatorluğu'nun piyasaları düzenleme ve denetleme konusunda daha yoğun müdahalelere başvurduğu, dönem dönem değişmekle beraber iç ve dış ticareti kontrol etme çabalarını sürdürdüğü, tüccarları hem destekyip hem de gözetim altına tutmaya çalıştığı

söylenbilir. Fiyatların normal şartlar altında belirlenememesi durumunda ekonomik hayatın işleyişine devletin müdahale ettiği ve narh sistemini uyguladığı görülmekteydi (Köktaş, 2016:219). Osmanlılarda her zaman aynı titizlikle olmasa da padişah ve sadrazamlar narh uygulamasına büyük önem vermişlerdir. Özellikle savaşlar, seferler, kıtlık, kuraklık ve doğal afetler gibi olağan dışı durumlarda piyasalara arz edilen ürün miktarının azalması ve ani fiyat artışı ortaya çıkmıştır; bu da narh uygulanmasını zorunlu hâle getirmiştir. Örneğin XVII. yüzyılda Venedikliler'in ya da XIX. yüzyılda İngilizlerin Çanakkale Boğazı'nı kuşatması sonucunda İstanbul, Marmara ve Karadeniz limanlarına ürün taşınamaz duruma gelince ani fiyat artışları oluşmuş ve fiyatlara devlet regülasyonu kaçınılmaz hâle gelmiştir (Kütükoğlu, 2006:390).

Özetle, Orta Çağ İslam devletlerinde hür teşebbüs desteklenmiş ve piyasalarda devlet regülasyonu sınırlı düzeyde tutulmuştur. Orta Çağ İslam iktisat düşüncesinde arzın talebi karşılamadığı ortamda serbest rekabet sonucu oluşan fiyatlara müdahale isabetli bir iktisat politikası olarak değerlendirilmemiş ve zorunlu olmadıkça piyasalarda narh uygulamasından kaçınılmıştır. Ayrıca nasıl ki temelsizce fiyatları sınırlayarak tüccara hazksızlık yapmak adaletsiz ise piyasaların yapay bir biçimde yükseltilmesi de tüketiciye karşı adaletsiz olarak görülmüştür. Dolayısıyla serbest piyasalar ve serbest rekabet desteklenmekle birlikte alıcı ve satıcının eşit düzeyde korunduğu ve adaletin eşit şekilde dağıtıldığı bir pazar ortamı için narh uygulaması bazı hükümlere dayandırılmıştır. Mal ve hizmetlerin halka zulmedecek noktaya gelecek ölçüde pahalılaşması ve bu pahalılığın spekülasyon üretim faktörlerinden kaynaklanması; narh uygulamasının arzın kısıtlanmasıyla sonuçlanmayacak olması; üründe kalite hizmette uzmanlık farklılıklarının dikkate alınması ve yetkililerin adalet mekanizması çerçevesinde davranması koşuluyla narh uygulamasına izin verilmiştir. Tüm bunların piyasalardaki denetiminden sorumlu kişiler ise muhtesipler olarak belirlenmiş ve çağdaş literatürde oligopol⁴⁶

⁴⁶ *Oligopol piyasa*, rekabet halindeki az sayıda firmanın, üretim miktarını değiştirerek piyasa fiyatını etkileyecek durumda olduğu piyasaları ifade etmektedir (Özer M. , 2005:203).

ve oligopson⁴⁷ olarak karşılık bulan, piyasa mekanizmalarında adalet ve dürüstlüğü sarsacak, aksak rekabet piyasalarına zemin hazırlayacak oluşumlar engellenmiştir (Kallek, Narh Konusuna Yeniden Bakış, 2006:262).

3.2.2. Mülkiyet Hakları-Özel Mülkiyet

Mülkiyet kavramı iktisat düşüncesi ve iktisadî faaliyetlerin en önemli kavramlarından biri olmanın yanı sıra aynı zamanda sosyolojik ve hukuki bir olgu olup pek çok iktisat teorisine de kaynaklık etmiştir (Kılıç & Demirçelik, 2011:30). Monoteist dinlerin ortaya çıkmasıyla birlikte özel mülkiyet ve kamu mülkiyeti konuları tartışılmaya başlanmış ticari faaliyetlerin gelişimiyle de özel mülkiyet anlayışı söz konusu olmuştur (Dinler & Çalışkan, 2019:448). Sefaletten zenginliğe giden yolda bireysel mülkiyet hakları toplumsal refahın temelini oluşturmaktadır. Mülkiyet haklarının gelişimi uzmanlaşmaya; uzmanlaşma ticarete; ticaret paranın gelişimine; paranın gelişmesi ise fiyat sisteminin doğmasına olanak sağlaması bakımından bu hakların korunup geliştirilmesi son derece önemlidir (Swanepoel, 2018:137). Nasıl ki ticari ilişkilerdeki belirsizliklerin engellenmesi için bir yasal sistem gerekliliği söz konusu ise mülkiyet haklarının korunmasında da yasal sistem kritik bir rol üstlenmiştir. Ticaret olgusunun gelişimi mülkiyet haklarına bağlıdır ve eğer ki bir ülke ekonomisi zenginlik yaratmak istiyorsa mülkiyet haklarını koruyucu yasal sistem mekanizmalarını hayata geçirmiş olmalıdır. Aslında mülkiyet, bir arazi veya bina gibi fiziksel varlıkların dışında emeğin hizmet ve fikirlerinin de sahipliğini kapsayan geniş tanımlı bir kavramın ifadesidir (D.Gwartney, Lee, Stroup, & Ferrarini, 2019:64). Özel mülklerin özgür mübadelesine olanak sağlanmasının doğal sonucu serbest piyasa düzenidir. Mülkiyet haklarının korunması serbest piyasa

⁴⁷ *Oligopson piyasa*, çok sayıda satıcı karşısında sınırlı sayıda alıcının bulunduğu, dolayısıyla çok sayıda satıcının fiyatları etkilemeyip, alıcının güçlü olduğu piyasaları ifade etmektedir. Yani çok sayıda alıcı karşısında ikiden çok satıcının olduğu piyasa türü *oligopol*; ikiden çok alıcı karşısında çok sayıda satıcının olduğu piyasa türü de *oligopson* piyasalar olarak nitelenmektedir (Hançerlioğlu, 1993:295,296). Ayrıca bk.: (Encinas-Ferrer, 2013).

mekanizmalarının gelişimi ile doğru orantılıdır. Dolayısıyla özel mülkiyet karşıtlığı, serbest piyasa düzeni ve sınırlı devlet regülasyonu ilkelerine ters düşen bir anlayışın ortaya çıkmasına sebep olacaktır.

Orta Çağ İslam iktisat düşüncesinde “mülk Allah’ındır” inancı hâkimdir. Ancak *mülkiyet Allah’a aittir* düşüncesi bireylerin mülk edinmesi ve mülklerin gönüllü mübadelesinin engellenmesi anlamını taşımaz. Elbette ki mülkün Allah’a ait olması kozmik bir anlam içerir ve yadsınamaz. Ancak özel mülkiyet anlayışı bireylerin yaratıcı ile olan ilişkisi çerçevesinde değil; bireyin diğer bireylerle ilişkileri bağlamında değerlendirilmesi gereken bir olgudur. Çünkü İslam iktisat düşüncesi özel mülkiyeti bireylerin birbirlerinin hakkına müdahale etmediği müddetçe mutlak kabul eder ve bireyler, kendilerine ait olan kaynaklardan kendi arzuları doğrultusunda faydalanabilir. Ancak İslam iktisat düşüncesi kazanma, tüketme ve tasarruf yapma gibi konuları ahlaki bir zemine taşımıştır, bu ahlaki çerçeve zemininde bireyin mülkünü satması, varislerine devretmesi ve meşru yollarla edindiği kendisine ait kaynakları istediği biçimde değerlendirme noktasında serbesti tanımıştır (Khan M. A., 2021:7). Dolayısıyla İslam dini temel argümanları gereği özel mülkiyeti tanıyan, koruyan, gönüllü mübadele ve ticari faaliyetlere olanak sağlayan bir inanç biçimidir. Diğer taraftan özel mülkiyeti yok sayan, serbest piyasa ve serbest rekabet düzenini reddeden anlayış temelindeki iktisadî sistem denemeleri dünya tarihinde derin adaletsizlik ve yoksulluğu tetikleyici sonuçlar doğurmuş, ekonomik ve sosyolojik boyutu olan kalkınmanın önünde bir engel yaratmıştır. İslam kültürünün farklı literatür alanlarında kolektif mülkiyet anlayışının toplumsal huzuru zedeleyici, anlaşmazlık ve çatışmalara neden olabileceği konusunda fikir birliği bulunmaktadır (Ocak, 2014:110).

İlk İslam Devletinin kurucusu Hz. Muhammed Müslüman tebaaya yaptığı konuşması olan Veda Hutbesi’nde sıklıkla, bir başkasının malına el uzatmanın haram olduğunu ve sahip olduğu mülkü koruma uğruna can veren bir kimsenin şehit statüsünde değerlendirileceğini vurgulamıştır. Bununla birlikte Hz. Muhammed’in tarıma uygun olmayan, sahihsiz ve atıl

durumdaki bir araziyi zirai faaliyetlere kazandıran bir kişinin o araziye sahip olacağını belirtmesi, ganimet dağıtması ve araziyi iktâ olarak vermesi gibi uygulamaları da özel mülkiyeti destekleyici tutumunu ortaya koymaktadır (Ocak, 2014:105). Ayrıca Hz. Muhammed'in sahip olduğu mülki kaynakları ele alan Şafak, şu tesbitte bulunmaktadır: “ *Hz.Peygamber'in bizzat mülkiyeti kendisine ait, her türlü tasarruf yetkisini haiz taşınmaz bazı malları vardı. Bu malları ana hatlarıyla şöyle belirtebiliriz: a) Muhayrik'in kendisine verdiği ev ve arsa.b) Beni Nadiroğulları'nın toprakları. c) Hayber arazisindeki Vatîh, Selâlüm ve Ketîbe Kaleleri. d) Fedek arazisinin yarısı. e) Vadilkurâ'nın üçte biri. f) Miras yoluyla annesinden intikal eden Medine'deki Mehrûz isimli Pazar yeri ve bir adet dükkan. Hz. Muhammed vefat edince ise bu mallar beytûmale devredilmiştir.*” (Özkan, Hz. Muhammed Fakir Miydi?, 2016:72; Şafak, 1977:81-83). Buradan da anlaşıyor ki İslam devletinin kurucusu Hz. Muhammed mülk sahipliğini engellememiştir, meşru yollardan edinilen ve emeğe dayalı özel mülkiyeti desteklemiştir.

Hz. Ebubekir'in 632-634 yılları arasındaki kısa süreli hilafet döneminde hem siyasi hem de iktisadî katkıların Hz. Muhammed dönemi uygulamalarının devamı niteliğinde olduğunu söylemek mümkündür. Ebubekir, Hz. Muhammed'in kurduğu islam devletini daha ileriye taşımak için gayret göstermiş ve güçlü bir devletin gereği olan iktisadî bağımsızlığın sağlanması için mücadele etmiştir. Bunu yaparken de toplumsal çatışmalara yer vermeyecek adil ve tutarlı iktisadî yaklaşımlar benimsemiş, mülkiyet haklarının korunmasına özen göstermiştir. Hz. Ömer, devlet gelirlerini bütün müslümanların ortak mülkü olarak değerlendirmiştir ve hazine hareketlerinin devlet ve bireylerin menfaatine uygun şekilde gerçekleşmesi için gayret göstermiştir. Mülkiyet konusunda Hz. Ömer, kamu mülkiyeti ve özel mülkiyet arasında bir denge gözetmiştir. Hz. Ömer toprağın verimliliği bakımından çiftçinin sınırlı mal sahipliğini savunurken, kamuya ait mülkü de atıl durumdan kurtarmak amacıyla toprağı işleyen çiftçilere makul miktarda bir dağıtımla paylaştırmıştır. Bununla birlikte Ömer, yoksul müslümanlar için “ardu'l-hurma” denilen toprak tahsisi yapmış ve büyük mal

sahiplerinin buralardan yararlanmasını engellemiştir (Özbakır, 2018:56,57). Hz. Osman da yönetiminde özel mülkiyeti desteklemiş ve mülkiyet haklarını korumuştur. Onun döneminde de, Hz. Muhammed ve Hz. Ebubekir dönemlerinde olduğu gibi atıl durumdaki arazilere fey⁴⁸ muamelesi yapılmış ve ancak özel mülkler dışında kalan ölü araziler kamu mülkiyeti olarak gösterilmiştir (Özbakır, 2018:101). Hz. Ali halife olduğunda kendisinden önceki dönemlerdeki dini bakımdan uygun olmadığını düşündüğü iktisadî uygulamalara son vermiştir. Ona göre hem devlet sınırları içindeki araziler hem de halkın vergileriyle oluşturulan hazine malları tamamen halka ait olup hiçbir devlet görevlisinin şahsi malı değildir ve hiçbir yetkili bu malları özel mülkiyeti olarak niteleyemez (Kara, 2006:147).

Emeviler döneminde İslam tarihinin ilk zihniyet sapması ve otoritenin dünyevileştirildiği bir süreç yaşanmış, mal ve servet birikimi sakıncalı görülmüştür. Muaviye döneminden itibaren yönetimde olan sultanlar mülkün kendi ellerinde toplanmasını arzu etmiş ve neredeyse iktisadî anlamdaki tüm icraatlarını bunu sağlamaya yönelik yapmışlardır (Kara, 2006:149).

Abbassiler ise bireysel, toplumsal ve devlet mülkiyeti olarak “karma mülkiyet” anlayışı benimsemiştir (Lajugie, 1971:23; Güzel, 2012:110). Karma mülkiyet anlayışında, seferberlik gibi durumlarda özel mülkiyetteki bazı malların devletin kullanımına bırakılması zorunlu tutulmuş, kamu yararı gerekçesi ile özel mülkiyette bulunan menkullerin kamulaştırılmasına karar verilmiştir. Yani mülkiyet hakları içerisindeki karma yaklaşımda mâlikin eşya üzerindeki mülkiyet hakkı sınırlı tutulmuştur (Tabak, 2016:14).

Büyük Selçuklu Devleti’nde toprak devletin mülkiyeti ve kontrolü altındaydı. Büyük Selçuklu Devleti’nin veziri Nizamülmülk, “*Mazdek, mal insanlar arasında ortak olacaktır diyordu. Çünkü insanlar, Tanrı’nın kulları ve Âdem’in çocuklarıdır. Her biri ihtiyacına göre ötekinin malını kullanmalı ve hiç kimse bu haktan yoksun kalmamalıdır. Herkes malca eşit*

⁴⁸ İslam devletlerinde devlet başkanına verilen örtülü ödenek niteliğindeki devlet gelirlerinden birini oluşturan fey, savaşmadan edinilen ganimeti ifade etmektedir (Kaya, 2001:67).

olmalıdır. Mazdek'in bu sözleri üzerine herkes malını ortaklığa koymuştu" şeklindeki ifadesiyle Mazdek'in hava ve su gibi paranın, mal ve mülkün de bireyler arasında eşit şekilde paylaşılmasını salık verdiğini ileri sürerek ortak mülkiyeti savunmuştur (Aktan, 2018:196).

Selçukluların tarımsal alandaki düzenlemelerinde toprak, fethedilen arazilerin fatihlere ve diğer Müslümanlara paylaştırılan kısmını ifade eden *öşrî topraklar*; yenilenlerin elinde bırakılan toprakları ifade eden *haracî topraklar* ve fetih dönemlerinde kimseye verilmeyip hazine için alıkonan toprakları ifade eden *mirî topraklar* olarak üçe ayrılmıştır. Mirî topraklar ise kendi içinde iktâ arazisinden padişaha ayrılan kısmı ifade eden *hass arazisi* ve fetihler sonucunda sahipsiz kalan alanların devlete ait vergilerini ödemek koşuluyla şahıslara devredilmesinden doğan bir sistemi ifade eden *iktâ arazisi* olarak ikiye ayrılmıştır (Özer O. O., 2021). Selçuklular yönetime geldiklerinde önlerinde Büveyhîler'in ve Gazneliler'in askeri iktâ rejimleri duruyordu. Özellikle Nizamülmülk döneminde bunu düzenlemeye ve merkezileştirmeye gayret göstermişlerdir. Eğer Büveyhîler'in iktâ uygulaması, hilafet topraklarındaki bazı idari kavramlara bir karşı çıkış idiyse, Selçuklular da toprakta ortak mülkiyet anlayışına yönelmişlerdir. Yani memleketin bütün topraklarında, devlet mülkiyetini kabul etmekle birlikte bazı durumlarda özel mülkiyete müsaade etmişlerdir (Turan, Selçuklular ve İslamiyet, 1999:80). Selçuklular sistemlerini iktâ'ı hizmet verme düşüncesi üzerine kurmuşlardır. Bu sistemde birden fazla iktâ türü vardı; ancak bunların en önemlisi askerî iktâ idi. Örneğin hükümdar ailesinin fertlerine verilen iktâlar vardı ve buna bazen mali kontrol ve vergilerin toplanması yetkisi de dâhil edilmekteydi (Dûrî, 2014:101). Selçuklu iktâ sistemine hâkim unsur askeri iktâ'dır⁴⁹. Selçuklu iktâ düzeninin temel niteliklerine göre ise, mülk sultana aittir ve muktâ'nın, arazisinde yaşayan halk üzerinde tasarruf hakkı yoktur. Bunun aksi yönde davranırsa ve halka zulüm yaparsa cezalandırılırdı. İktâ gelirleri önceden belirlenip kayda

⁴⁹ Claude Cahen, iktâ'ın diğer Müslüman devletlerde olduğunun aksine Türkiye Selçuklularında askeri bakımdan önem taşımadığı iddiasındadır (Cahen C. , 1979:182). Ancak bu tespit tartışmaya açıktır; zira Türkiye Selçuklu iktâ'nın askeri önemi, askeri niteliği döneme ait vesikalarda teyit edilmiştir. İktâ uygulaması ile ilgili detaylı bilgi için bk.: (Göksu, 2017:156).

bağlanırdı. Muktâlar rutin olarak denetlenirdi (Göksu, 2017:142). Selçuklularda iktâ sistemi ile nüfus yoğunluğu ve mera yetersizliği nedeniyle göç edenlerden toprağa bağlı bir ordunun kurulması, asker, idareci ve köylü arasındaki ilişki ve menfaatlerin dengelenmesi sağlanmıştır. İktâ rejimi, köylüyü hakları teminat altına alınmış bir toplum haline getirmiştir. İktâ sayesinde devlet maaş ödemedi büyük bir orduyu beslemiş ve Türkmen nüfusu toprağa bağlayarak üretimin artmasını sağlamıştır. Siyasi istikrarsızlık ve iç çekişmeler iktâ rejimini sarsmış ve Moğol istilasını iktâ rejimini ortadan kaldırmıştır. Daha sonra askerler iktâ dağıtılmadan hükümdarın temin ettiği gelirle beslenmişlerdir (Özer O. O., 2021).

Özetle, Kuran ve Hadislere dayanarak İslam, mülkiyet ve üretim araçlarının sahipliğine karşı bir bakış açısı geliştirmemiştir. İslam iktisat düşünce sistemi emeği mülkiyetin kaynağı olarak görmüş ve mülkiyet haklarının korunmasını iktisadî gelişimi destekleyici bir güç olarak değerlendirmiştir (Hosseini H. , 2007:59).

3.2.3. Vergi Uygulamaları- Düşük Vergi Oranları

İslam iktisat düşüncesinde kamu maliyesinin temelinde vergilerin zamana uygunluğu ve ödeme şeklinin kolaylığıyla ilgili ilkeler vardır. İslam iktisat anlayışında vergilerin belirlenmesinde adalet ilkesi gözetilmeli ve vergi miktarları vergi yükümlülerinin ödeme kapasiteleri dikkate alınarak belirlenmeli, yani vergilendirmeler adalet, uygunluk ve kesinlik ilkelerine dayanmalıdır.

İslam ekonomi düşüncesinin ilkelerinin mayalandığı ve uygulandığı Hz. Muhammed döneminde hâkim olan serbest piyasa ortamının ana unsuru Medine pazarıydı ve burada pazar vergisi yasaklanmıştı. Bu uygulamanın en önemli yönü vergi yükü altında ezilmeyen tüccarların, ürünlerini daha makul fiyatlarla tüketici ile buluşturmaları olmuştur (Esenkaya, 2019:57). Bununla birlikte Hz. Muhammed tarımsal ürünlerin vergilendirilmesi konusunda da düzenlemeler yapmıştır (Pırlanta, 2019:13). Hz. Muhammed Yahudilerden alınan verimli tarım arazilerinin muhacirlere dağıtılmasını sağlamıştır. Bu geniş tarım arazileri, sahipleri tarafından,

işçiler tarafından ya da icara verilerek işletilmekteydi (Pırlanta, 2019:18). Bu dağıtımla atıl durumdaki arazilerin üretim sürecine dahil edilmesi sağlanmıştır. Söz konusu tarımsal arazilerin işletilmesiyle elde edilen ürünlerin vergilendirmesi ise Hz. Muhammed döneminde yapılmıştır. O dönemde uygulanan tarımsal vergi politikaları arazilerin barış ya da savaş yoluyla edinilmiş olması, arazi sahiplerinin müslüman ya da gayrimüslim olması durumu ve arazilerin sulanma şekline göre ayrı ayrı belirlenmiştir (Tüysüz & Hira, 2018:455). Örneğin Hz. Muhammed döneminde müslüman kontrolündeki topraklarda tarımsal araziler üzerinde uygulanan vergi oranları ile bu oranların belirlenmesinde etkili olan faktörler aşağıdaki tabloda⁵⁰ özetlenmiştir (Azizova, 2007:156).

Barış yoluyla alınan Medine’de hurma ve hububat gibi zirai ürünler üzerinden müslüman halktan 1/10 ve 1/20 oranında vergi alınmıştır. Savaş yoluyla fethedilen Hayber, Vadilkura ve Teyma’da gayrimüslim halkla zirai ortaklık anlaşması yapılmıştır. Ekilen arazi üzerindeki mahsülün belirli bir oranda paylaşılması üzerine arazi sahibi ve emek sahibi arasında yapılan anlaşmayı ifade eden “zirai ortaklık” uygulamasına ilk kez 628 yılında halkı gayrimüslim olan Hayber’de rastlanmaktadır (Kayapınar, 2006:234). Hem gayrimüslim hem de müslümanlardan oluşan Yen’de müslüman halktan hurma, üzüm, hububat ürünlerinden 1/10 ve 1/20 oranında vergi alınırken; gayrimüslim halktan pamuk üzerinden kişi başına bir hulle⁵¹ alınmıştır.

Tablo.1: Hz. Muhammed Döneminde Fethedilen Tarımsal Alanlar ve Vergi Oranları

Bölge	Fetih Yılı	Fetih Şekli	Toprak Statüsü	Nüfusu	Zirâi Ürün	Vergi Oranı
Medîne	1/622	Sulh	Mülk	Müslüman	Hurma, hububat	1/10 ve 1/20

⁵⁰ Tablo için, “Hz. Peygamber döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler” başlıklı çalışma referans alınmıştır (Azizova, 2007).

⁵¹ Geleneksel Arap giysisi.

Hayber	7/628	Savaş	Ganimet	Gayrimüslim	Hurma, hububat	Zirâi ortaklık
Vâdilkurâ	7/628	Savaş	Ganimet	Gayrimüslim	Hurma	Zirâi ortaklık
Teymâ	7/628	Savaş	Ganimet	Gayrimüslim	Hurma	Zirâi ortaklık
Fedek	7/628	Sulh	Fey	Gayrimüslim	Hurma, hububat	Zirâi ortaklık
Tâif	8/630	Savaş	Mülk	Müslüman	Üzüm, hurma	1/10 ve 1/20
Maknâ	9/630	Sulh	Mülk	Gayrimüslim	Hurma	Hurmanın ^{1/4} miktarında toplu cizye
Yen	9/630	Sulh	Mülk	Müslüman	Hurma,üzüm,hububat	1/10 ve 1/20
			Mülk	Gayrimüslim	Pamuk	Kişi başına bir hulle

Bir başka örnekle, sulama biçimine göre vergi belirlenmesi ile ilgili olarak Hz. Muhammed,

“yağmurla ve akarsularla sulanan ürünlerden öşür⁵² al, tulumla sulanan ürünlerden ise öşrün

⁵² Burada öşürle birlikte İslam iktisat tarihinde adı geçen vergi türlerine kısaca değinmek yerinde olacaktır.

***Zekât:** İslam devletlerinde Müslüman halktan alınan vergidir. Zekât servet ve mülkiyetin yaygınlaşmasının en önemli aracıdır. Zekât, temel ihtiyaçlar çıktıktan ve bir yıl geçtikten sonra askeri geçim sınırının üstünde olan bireylerden asgari geçim sınırının altında kalan diğer bireylere, bazen bireysel bazen de devlet otoritesi aracılığıyla gelir transferini ifade etmektedir. Esnek bir vergi sistemidir (Tabakoğlu, Türkiye İktisat Tarihi, 2018:117). ***Öşür:** İslam devletlerinde Müslüman halktan alınan ve toprak ürünlerinden tahsil edilen zekâtı ifade eden bir vergi türüdür (Erkal, "Öşür", 2007:97). ***Fey:** İslam devletinin gayrimüslim halktan aldığı cizye, haraç ve ticari mallardan tahsil edilen vergileri ifade etmektedir (Fayda, "Fey", 1995:511). ***Haraç:** Gayrimüslim tebaadan alınan toprak vergisidir (Kallek, "Haraç", 1997:71). ***Cizye:** İslam devletlerindeki gayrimüslim halkın erkeklerinden alınan baş vergisidir (Erkal, "Cizye", 1993:42). ***Humus:** İslam hukuku literatüründe ganimetlerden ve bu hükümde olan mallardan devlet bütçesine ayrılan beşte birlik payı ifade etmektedir (Apaydın, 1998:351). ***Ganimet:** Savaş yoluyla, gayrimüslimlerden edinilen her türlü mal ve esirleri ifade eder (Erkal, "Ganimet", 1996:351).

yarısını, yirmide birini, al” ifadesinde bulunmuştur (Adem Y. b., 2018:123; Zeydan, 2004:277). Buradan hareketle Hz. Muhammed’in, vergilendirme önerisinde iktisadilik, uygunluk ve adalet gibi temel ilkelere uyumlu bir şekilde davrandığı söylenebilir. Çünkü bu öneri, vergi oranının belirlenmesinde toprağın veriminin ve üretim maliyetlerinin dikkate alındığını, üretimin daha zor ve verimin daha az olabileceği durumlarda vergilerin düşürüldüğünü göstermektedir. Bu örnekte üstü kapalı bir şekilde, vergilendirmenin piyasa üretim yapısını bozmayacak şekilde belirlenmesi esasına da riayet edildiği izlenimi doğmaktadır.

Hz. Muhammed’in ölümünün ardından halifeler döneminde de devlet hazinesinin gelirleri zekât, ganimet, humus ve cizye vergilerinden oluşmaktaydı. Söz konusu dönemin vergi politikaları büyük ölçüde Hz. Muhammed dönemi kamu maliyesi uygulamalarına dayalıydı. İslam devletinin birincil gelir kaynağı zekât idi. Savaşlar yoluyla edinilen ganimetler ve Ebubekir’in fethettiği topraklarda yaşayan gayrimüslimler üzerine konan cizye vergisi ise diğer gelir kaynaklarını oluşturmaktaydı. Hz. Ebubekir döneminde hangi mallardan ne ölçüde zekât alınacağı belirlenmiştir. Savaşlarda edinilen ganimetlerin beşte birlik kısmını teşkil eden humus ise komutanlar tarafından devlet hazinesine ayrılmakta ve halifeye raporları ile sunulmaktaydı. Hz. Ebubekir ganimetlerin dağıtımında adil olma konusunda özellikle hassasiyet göstermiştir. Hz. Ebubekir döneminde gayrimüslim halktan alınan cizye vergisi ise bu dönemde Farşlılardan alınan ilk vergi olarak kayıtlara geçmiştir (Barış, 2019:2037). Cizye konusunda asıl düzenleme Hz. Ömer döneminde gerçekleşmiştir. Sevâd bölgesinin fethinden sonra bölge halkı elde ettikleri gelirler bakımından üç sınıfa ayrılmış ve ödemeleri gereken cizye miktarları halkın gücü oranında 12-24-48 dirhem (2,97 gr.) şeklinde belirlenmiştir. Dolayısıyla o dönemde halk vergiler altında ezilmemiştir. Ayrıca Hz. Ömer döneminde ilk kez fethedilen topraklar gaziler

Ayrıca tüm bu vergi türlerinin toplanma usulleri, harcama yönleri ve vergilendirme miktarları gibi detaylar için bk: (Özkan, Hicri III. Asır Sonlarına Kadar Telif Edilen Harâc Ve Emvâl Kitapları Bağlamında İslâm İktisadında Vergiler, 2019).

arasında paylaştırılmayıp tüm Müslümanların ihtiyacını karşılayacak şekilde arazi sahiplerine bırakılmıştır. Hz. Ömer bu arazilerden edinilecek gelirin gazilere paylaştırılmasının toplumsal adalete aykırı olduğu düşüncesiyle arazilerin vergi karşılığında eski sahiplerine teslim edilmesi uygulamasını başlatmış ve ilk olarak onun döneminde haraç vergisi tahsil edilmiştir. Dolayısıyla bu dönemde gayrimüslim halkın da hakları gözetilmiş ve Müslümanların gayrimüslimleri sömürüsüne ortam oluşmamış, toplumsal refah ve adalet sağlanmıştır (Kelpetin, 2018:385,386). Hz. Ömer döneminin fetihlerle dolu bir dönem olması nedeniyle ganimet, cizye ve haraçlar ile devlet hazinesi büyük ölçüde genişlemiştir. Hz. Ömer öncesinde Hz. Peygamber ve Hz. Ebubekir dönemlerinde devlet gelirlerinin muhafazası için var olan Beytülmal kurumsal bir kimliğe bürünmüş ve bağımsız bir müessese olarak var olmuştur. Devlet hazinesine ait müstakil binalar bu dönemde yapılmıştır. Beytülmalin idare ve koruması için ayrıca memurlar görevlendirilmiştir (Öner, 2018:1016).

Hz. Osman döneminde de humus, zekât ve cizye vergisi devletin ekonomik yapısının temelini oluşturan gelir kalemleri olmaya devam etti. Hz. Muhammed, Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer döneminde zekât, tahsildarlar tarafından toplanırken, ilk kez Hz. Osman döneminde zekât ödemesi mükellefin sorumluluğuna bırakılmıştır. Bu uygulama ile zekât gelirinde düşüş yaşanmıştır (Özdemir M. N., 2020:146; Kenanoğlu, 2013:55). Hz. Osman iktidarının son altı yılında fetih hareketlerinin durma noktasına gelmesiyle devlet gelirlerini oluşturan ganimet miktarı da azalmıştır. Zekât ve ganimet miktarlarının azalması devlet gelirlerinin düşmesiyle sonuçlanmıştır ki, bu da o dönemde yaşanan ekonomik krizin sebepleri arasındaydı (Özbakır, 2018:91,92). Dolayısıyla Hz. Osman döneminde gelir ve gider kalemleri arasındaki ters orantı devlet bütçesinde açık oluşmasına sebep olmuştur. Hz. Osman döneminde gelir dağılımındaki eşitsizlik ve mali uygulamalardaki tartışmalı konular onun Müslüman halkın desteğini kaybetmesiyle ve Müslüman kamuoyunun isyanlarıyla sonuçlanmıştır. Tüm bu isyanlar sonucunda Hz. Osman 656 yılında şehit edilmiştir (Apak, Ana Hatlarıyla İslam Tarihi-Hulefa-i Râşidin Dönemi, 2014:250). Hz. Ali döneminde de zekât, ganimetler, haraç ve cizye devletin

gelir kaynaklarını oluşturmaktaydı. Hz. Ali, kendisinden önce iktidarda olan Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Hz. Muhammed gibi zekâtın toplanması ve dağıtılmasında sosyal adaleti gözeten, titiz bir yaklaşım içerisinde olmuştur. Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer dönemlerinde olduğu gibi Hz. Ali devrinde de zekât gelirlerinin toplanması için tahsildarlar görevlendirilmişti. Hz. Ali zekâtın toplanması konusundaki titizliğinin, onun tahsildarlara olan şu tavsiyeleriyle anlaşılması mümkündür:

“Eşi ve ortağı olmayan Allah’a sığınarak yola çık. Bir Müslümanı rahatsız etmekten ve onu korkutmaktan sakın. Onların mallarından Allah’ın emrettiğinden fazlasını sakın alma. Bir yere gittiğin zaman hemen halkın evlerine girme; dışarıda bekle. Sükûnet ve vakar içerisinde onlara yaklaşp selam ver ve sonra da şöyle de: “Ey Allah’ın kulları! Beni size Allah’ın emrettiği hisseyi almak için Allah’ın kulu ve halifesi gönderdi. Mallarınız arasında Allah için vereceğiniz bir şey var mı?” birisi buna “hayır” derse bir daha ona uğrama. Birisi buna “evet” derse onu korkutmadan ve rahatsız etmeden sana vereceği altın ve gümüşleri al. Koyun, keçi, sığır ve devesi varsa sakın onların bulunduğu yere girme. Buraya girerken şiddet ve baskı uygulamama. Malları iki kısma ayır ve ona birini seçme hakkını tanı. Allah’ın emrettiği oranı alıncaya kadar bölüştürmeye devam et. Sonra Allah’ın emrettiği miktarı al. Eğer adam razı olmazsa, onun istediği gibi taksim et. Bu arada yaşlı, cılız ve sakat develeri alma. Bu zekât mallarını dini aç birisine teslim etme. Hayvanları şefkatle, güvenle, şiddet kullanmadan, bitkin duruma düşürmeden getirecek birini görevlendir. Bunları bize süratli bir şekilde gönder ki biz de onları Allah’ın emrettiği yerlere süratle dağıtalım. Görevlendirdiğin kişi deve ile yavrusunu birbirinden ayırmasın. Yavruya gerekli sütü ayırsın. Hayvanlara fazla yük yüklemesin. Yorulan hayvanları dinlendirsın. Tırnakları yarılan ve yürümekte zorlananlara merhametle muamele etsin. Hayvanları getirirken suyu ve otu bol yerlerden geçirsın. Yem ve su ihtiyaçlarını karşılasın. Buraya yorgun ve bitkin halde değil, temiz ve sağlam bir şekilde ulaşsınlar. Biz de onları Allah’ın kitabı ve Resul’ünün

sünneti üzerine yoksul Müslümanlara dağıtım. Bu şekilde hareket edersen Allah seni büyük sevapla mükâfatlandırır” (er-Radî, 1990:283,284).

Savaş ganimetlerinin taksimi ise bilindiği gibi Hz. Muhammed döneminde humus olarak yani beşte bir şeklinde yapılmaktaydı. Hz. Ebubekir, Ömer ve Osman bu beşte biri üç sınıfa dağıtmıştır. Hz. Ali de kendisinden önceki halifelerden farklı bir pay usulüne başvurmamış ve aynı uygulamayı sürdürmüştür. Zira Hz. Ali beşte bir ile ilgili olarak Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer’e muhalefet etmiş olmayı hoş karşılamamıştır (Yusuf, 2019:47,48). Ancak Hz. Ali zamanında Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerine kıyasla fetihlerin durma noktasına gelmesi devletin payına düşen ganimet mallarının azalmasına sebep olmuştur (Bakır, 1990:193).

Emeviler döneminde devlet hazinesi fey, humus ve zekât vergilerine dayalıydı. Küçük bütçeli bir devlet geleneği söz konusu idi. Vergilerin toplanması genel olarak Hz. Ömer dönemi tahsilatlarına benzer şekildeydi; ancak bazı ek vergiler söz konusu idi (Yiğit, "Emeviler", 1995:102). Örneğin Abdülmelik Cezire’de toplanan cizye miktarını yetersiz bularak dört dinar daha eklemiştir (Yusuf, 2019:78). Emevilerde II. Ömer döneminde adil ve dürüst bir mali politika izlenmiştir. II. Ömer’in kaygısı önemli bir mali ıslah gerçekleştirmektir. II. Ömer bütün Müslümanların vergiden muafiyeti konusunda ısrarcıydı ve gerçekleştirdiği vergi reformuyla I. Ömer döneminde tesis edilen vergi uygulamasına geri dönmüştür (C.Brockelmann, 1964:83-84). Muaviye ise tam aksine haraç gelirleri konusunda adil ve hassas değil, kayırmacı bir tutum içerisinde olmuştur. Haraca dayalı mâli bir yapının söz konusu olduğu Emevilerde divan geleneği büyümüş ve kapsamı genişlemiştir. Haraç vergisini tahsil eden bölge valileri divanda kayıtlı asker ve diğer memurların maaşları ile köprü, yol ve sulama kanalları gibi imar faaliyetlerinin harcamalarını buradan karşılayarak kalanı devlet hazinesine göndermekteydi. Ayrıca Emeviler döneminde Basra, Kufe, Horasan ve Maveraünnehir gibi şehirlerde valiler vergi oranlarını artırmış, zimmîlerin Müslüman olanlarından cizye vergisi toplamaya devam etmişlerdir. Bu durum da şehirlerde siyasi ve iktisadî bunalımlara sebep olmuştur. Haccac b.

Yusuf⁵³ Müslüman olanları da cizye ödemeye zorlayınca Haccac'a karşı büyük bir öfke doğmuş ve Iraklıların Abdurrahman b. Eş'as isyanına⁵⁴ katılmasına sebep olmuştur. Bu türden bir baskı ve vergi oranlarının artmasına rağmen Emeviler'de devlet gelirleri aynı oranda artmamış; tam aksine azalmıştır (Mutlu, 2019:25).

Abbasilerde ekonomi vergiler, üretim ve ticarete dayalı bir yapıya sahipti. Devlet hazinesinin gelir kaynakları humus, cizye, haraç, öşür ve zekât idi. Abbasiler dönemi mali reformlarından biri çift hazine geleneğidir. Bu dönemde emir idaresindeki iç hazine ve vezir idaresindeki dış hazine olarak iki devlet hazinesi mevcuttu. Müsâdere⁵⁵ kanunuyla edinilen gelirler iç hazineye aktartılmıştır; iktâ, harac ve öşür vergilerinin gelirleri ise dış hazineye aktarılmıştır. Devlet, ekonomik açıdan zora girince iç hazineden dış hazineye takviye yapılması mümkün olmuştur. Abbasilerin mâli politikası devletin gelirleri ile giderleri arasında bir denge oluşturmaya yönelik olmuştur. Abbasiler genel olarak köylülere geniş mülkiyet hakları tanımakla beraber adil bir vergi sistemi oluşturmuştur. Vergiler, belirlenmiş sabit bir miktar halinde değil; elde edilen üründen farklı oranlarda miktar belirlenerek tahsil edilmiştir (Yıldız H. D., 1988:47). Abbasilerin zirvedeki hükümdarı Harun Reşid, egemenliği altında bulunan halktan zulmü kaldırmak ve halkın işlerini düzene koymak amacıyla Ebu Yusuf'tan kendisine tavsiyelerde bulunmasını istemiştir. Ebu Yusuf, halife Harun Reşid'in bu talebi üzerine doğru ve adil işler yapmasını özellikle tavsiye etmiştir. Bununla birlikte İslam devletinin ekonomi ve maliyesinin, devlet gelirlerinin, harcamaların, vergi adaletinin, vergi hukukunun ve iktisat

⁵³ "Zalim" lakabıyla anılan, meşhur Emevi valisidir. 661-714 yılları arasında yaşamıştır, tam adı Ebû Muhammed el-Haccâc b. Yûsuf b. el-Hakem es-Sekafî'dir (Aycan, 1996:427).

⁵⁴ Abdurrahman b. Muhammed Eş'As İsyanı: 701-704 yılları arasında, Emeviler döneminde yaşanmıştır. Irak valisi Haccac b. Yusuf, Abdurrahman b. Muhammed Eş'As'ı fetih amacıyla Sicistan'a gönderince Abdurrahman b. Muhammed Eş'As Haccac'a isyan etmiştir. Haccac b. Yusuf tarafından bastırılan isyan Emevi Devleti'nin derinden sarsılmasına yol açmıştır (Paça, 2019:76).

⁵⁵ Müsâdere, devlet tarafından hazineye gelir kaydetmek veya bir süre koruma altına almak üzere ceza veya tedbir olarak bir mala el konulması işlemidir. Özellikle kamu görevlilerinin haksız yollarla elde ettikleri gelir veya emlâkin tamamına ya da bir kısmına devletin el koymasını ifade eder. Uygulamada, hazine açıklarını kapatmak amacıyla kamu görevlilerinin veya sivil kişilerin mallarına el konulması da bu şekilde adlandırılmıştır (Tomar, "Müsâdere", 2006:65).

politikalarının dayanması gereken ilkeleri anlatmıştır. Harun Reşid bu kaideleri hayata geçirerek İslam devletine altın çağını yaşatmış bir iktidar olarak tarihteki yerini almıştır (Yusuf, 2019). Ancak Harun Reşid'den sonra Abbasilerde lüks ve gösteriş artmış, adaletin yerini eşitsiz uygulamalar almış ve İslam devleti iktisadî bakımdan zora girmiştir. Dolayısıyla iktisadî bunalımlarla birlikte büyük İslam imparatorluğu eski görkemini yitirmiştir (Çıvgın, 2008:514).

Anadolu Selçuklularında devlet gelirleri savaş ganimetlerinin beşte birini ifade eden humus, ihraç mallarından alınan vergiler⁵⁶, Müslümanlardan alınan öşür vergisi, gayrimüslimlerden alınan cizye ve haraç vergisi ile bağlı devletlerden alınan vergilerden oluşmaktaydı. Selçuklularda da diğer çağdaş bölge devletlerinde olduğu gibi sadece devlet yönetiminde değil, aynı zamanda mali yönetimde de divan örgütlenmesi vardır. Divan-ı istifa, devlet hazinesinin gelir ve giderlerinin izlenmesi, denetlenmesi işlerini üstlenmiştir. Bu divanın başındaki kişiye ise “müstevfi” denilirdi (Küçük, 2013:239). Selçuklularda geçimini hayvancılıkla sağlayan halk, hayvanlarını otlattıkları meralar için vergi ödemekle yükümlülerdi. Tarımla uğraşan halk ise elde ettiği ürünün vergisini ya iktâ sahibine ya da söz konusu arazi vakıf arazisi ise, ilgili vakfa ödemekle yükümlüydü. İktâ sahipleri, köylüden devletin belirlediği vergi miktarının üzerinde bir tutar talep edemezdi. Selçuklu idarecileri vergilerle halkı bunaltmamış ve vergi oranlarını makul düzeyde tutmuştur. Dolayısıyla bu dönemde Selçuklularda toplumsal refahın yanı sıra ekonomik kalkınma bakımından da ilerlemeler yaşanmıştır (Mutlu, 2019:29). Ancak Moğolların gelişine kadar Anadolu'da başarılı bir iktisadî sistem geliştiren Selçuklular, Moğol istilalarıyla sarsılmıştır. Moğollar, Selçuklu devleti üzerinde vergiler yoluyla iktisadî baskıları giderek artırmıştır. Moğolların sonu gelmeyen vergi talepleri ve artan baskısıyla birlikte Selçuklular ekonomik bakımdan ciddi ölçüde zayıflamıştır (Erdem, 2005:5).

⁵⁶ Ticari bir vergi türü olan “Bâc” (Erdem, 2005:5).

3.2.4. Para Politikası ve Bankacılık Sistemleri

Nakit, mangiz, mangır, akçe, kazanç, metelik; adına ne denirse densin para, bir mübadele (değişim) aracı, bir ortak değer ölçüsü ve bir tasarruf aracı olması bakımından iktisadî hayata yön veren önemli bir unsurdur (Ferguson, 2008:7; Berber & Bocutoğlu, 2017:275). Toplumların istikrarlı bir para politikasına sahip olması, enflasyonun kontrolü, yatırımların etkin tahsisi ve iktisadî istikrarın başarılması açısından gereklidir.

İslamiyet'in ilk dönemlerinde Araplar, batıda Bizans İmparatorluğu'nun temel sikkesi, altına dayalı para birimi olan solidus⁵⁷ ve doğuda Sasanilerin gümüşe dayalı para birimi olan drahmi⁵⁸ olarak iki temel parasal sistemi almışlardır. İslamiyet'in ilk yıllarında Mekkeli tüccarlar solidus, drahmi ve Etiyopya sikkelerini mübadele aracı olarak kullanmışlardır. Başlangıçta Müslümanlar doğuda Sasanilerin gümüş temelli drahmisini izlerken, batıda Bizans sikkeleri kullanılmış, ancak ilerleyen dönemlerde Bizans sikkelerindeki Hristiyanlığa ait unsurlar çıkartılıp⁵⁹ Müslümanlar tarafından taklit edilerek kullanılmıştır (Eagleton & Williams, 2008:121). Müslümanların para sistemleri Halife Ömer döneminde başlamış ve tedavüldeki dirhemler bu dönemde standardize edilmiştir. İslam gümüş dirhemlerinin ağırlığı Hz. Ömer'in belirlediği şekilde İslam topraklarında Müslümanlar tarafından kullanılmıştır (Tabakoğlu, Türkiye İktisat Tarihi, 2018:108). Hz. Ömer İslam'ın temel ilkelerini gözeterek sosyal koşulları ve maslahatları ön planda bulunduran bir ekonomik yapı inşa etme gayretini parasal sisteme de yansıtmıştır (Erten, 2001:182). Hz. Ömer'in kendi iktidarında para ıslahı konusundaki girişimlerinin yanı sıra 660 yılında Hz. Ali ilk İslam dinarını basmış; ancak bu

⁵⁷ Antik Roma kökenli altın bir sikke olan solidus, Büyük Constantinus tarafından oluşturulan bir para birimidir ve imparator Diocletianus'un yapmış olduğu büyük çaplı para reformundan sonra ortaya çıkmıştır (Arslan M. , 1997:15).

⁵⁸ Antik Yunanlılar ile ticari ilişkiler sırasında edinilen drahmi önce Farsçaya daha sonra da Arapçaya dirhem olarak geçmiştir. Müslümanlar tarafından kullanılan gümüş temelli para birimini ifade etmektedir (Sahillioğlu, 1994:368).

⁵⁹ Örneğin, Emevi Halifesi Abdülmelik b. Mervan, Şam'da basılan ve Herakleios'un solidusunun taklidi olan altın dinarda haç sembolünün imparatorluk diademinden çıkarılmasını, arka yüzdeki haçın ise bir sütuna dönüştürülmesini ve kenara kufi tarzda yazıyla Kelime-i Şehadet'in eklenmesini sağlamıştır (Eagleton & Williams, 2008:122).

para piyasada tutunamamıştır ve ilk İslam parası resmi olarak 695 yılında, Emevi halifesi Abdülmelik b. Mervan tarafından darp edilmiştir. İslam gümüş dirheminin ağırlığı ise Hz. Ömer döneminde tespit edildiği şekliyle kalmıştır. O zamana kadar İslam devletinde Bizans dinarı ve İran dirhemi kullanımdaydı (Yiğit, "Emeviler", 1995:92; Tabakoğlu, Türkiye İktisat Tarihi, 2018:108; Akyıldız, 2007:163).

İslam devletinin iktisadî sistemindeki bir diğer parasal reform ise sikkelere bir izomorfizm getirilmesidir ki bu, MS 813-833 yılları arasında yaşamış Abbasi Halifesi el-Meymun döneminde gerçekleşmiştir. Abbasilerin seküler yöneticileri, Abbasi halifelerine olan dini bağlılıklarını göstermek amacıyla XI. yüzyıla; Irak ve İran'da ise XIII. yüzyılın ortalarına kadar mevcut sikke biçimini korumuşlardır (Eagleton & Williams, 2008:125). Çift para sistemini benimseyen Abbasilerde para basımı hükümdarlık alameti olarak nitelendiğinden altın ve gümüş paraların darp edilmesi işlemi halife ya da halife tarafından yetkilendirilen kişilerce gerçekleşmiştir. Bu nedenle Abbasilerde tağşişe uğratılan ya da izinsiz basılan paralar için ceza yükümlülüğü getirilmiştir. Abbasiler İslam dinar ve dirhemlerinin yapısında bir değişiklik yapmayıp, yalnızca paralar üzerindeki ibarelerde Abbasilerin hilafetteki haklılıkları ve Rasul'e yakınlıklarını ifade eden cümlelere yer vermişlerdir. Abbasiler kriz dönemlerinde krizi aşmanın bir yolu olarak dinar-dirhem oranlarında değişiklik yapmayı; ekonomik istikrar dönemlerinde ise dinar-dirhem oranlarını normale döndürmeyi içeren bir iktisat politikasıyla paranın ayarıyla oynamışlardır. Ayrıca Abbasi halifesi Harun Reşid döneminde normal paraların dışında, tedavüldeki paralardan daha yüksek değere sahip özel amaçlı paralar da basılmış olup, bu paralar armağan paraları olarak nitelenmiştir (Hizmetli M. , 2010:106,107).

Büyük Selçuklularda ise ilk sikke Sultan Tuğrul Bey döneminde Nişabur kentinde basılmıştır. Büyük Selçuklu sikkelerinde İran ve Abbasi sikkelerinin etkisi görülmektedir. Bundan sonraki Selçuklu sikkelerinde motifler dışında benzer özellikler devam ettirilmiştir. Ancak son Büyük Selçuklu sultanı Sancar dönemine ait sikkelerde sadece sultana ait unvanların kullanıldığı görülmektedir (Çetin, 2006:183). Anadolu Selçuklularında ise ilk altın ve gümüş

sikkeler II. İzzeddin Kılıçarslan döneminde (1156-1192) basılmıştır. II. Kılıçarslan'ın sikkelerinin ön yüzünde *Muhammedun resûlullah sallallahu aleyh* ibaresi ve ardından sultanın unvan ve adı, etrafında ise Arapça olarak sikkenin basıldığı yıl; arka yüzünde ise Abbasi halifesinin ismi ve *Emirü'l-Mü'minin* terkihi yer almıştır. 3 miskal ağırlığındaki dirhemler dinar gibi tedavülde tutulduğundan 584 yılına kadar basılan dirhemlerde de dinar ibaresi bulunmuş; bu tarihten itibaren ise gümüş sikkelerde dirhem, altın sikkelerde dinar ibaresi yer almıştır (Şahin, 2019:103-104). 1237-1246 yıllarında, II. Keyhüsrev döneminde, Anadolu Selçukluları gümüş sikkelerde aslan burcunu temsil eden astrolojik simgelere yer vermişler ve bu dönemde sarayda hâkim olan Pers etkisi ile ilişkilendirilebilecek eski Pers isimlerini kullanmışlardır (Eagleton & Williams, 2008:130). Türkiye Selçuklularındaki para basım faaliyetleri XIV. yüzyılda Bafa'da II. Mesud adına basılan dirhem ile sonlanmıştır, bu dönem Selçuklu devletinin tamamen zayıfladığı bir dönemdir (Şahin, 2019:141).

İslam Devleti'nde, özellikle Emeviler döneminde, gelişmiş kredi sistemleri de mevcuttur. Muaviye döneminden itibaren asıl işleri sarraflık olan ve ticarete uzman kişiler olan cehbezlerin faaliyetleri belirgin bir hâl almıştır (Araz, 2018:23). Cehbezler mevduat toplamış, özellikle devlete kredi vermişlerdir. Dolayısıyla o dönemde cehbezler günümüz bankaları gibi bir işlev üstlenmişlerdir. Paranın nakli konusunda ise daha İslam'ın ilk yüzyılında para nakli ve tedavülünü kolaylaştıran süftece (poliçe), sakk (çek) ve havale senetlerinin varlığı bilinmektedir. Hz. Ömer döneminde de mevcut olan çek keşidesi Emevilerde cehbezlere yapılmaktaydı (Tabakoğlu, Türkiye İktisat Tarihi, 2018:109). Abbasiler döneminde iktisadî sistemde cehbezlerin rolü daha da artmıştır (Araz, 2018:23).

Orta Çağ İslam toplumlarının iktisadî ekosisteminde X. yüzyılda görünür olan; ancak XI. yüzyılda yerleşik hâle gelen cehbezlerin para basma, altın ve gümüş kurlarını belirleme, tedavüldeki paralar arasında değişim yapma, mali anlamda hükümetle işbirliği içerisinde çalışma, maaşların ödenmesi, savaşlar vs. gibi olağanüstü durumlarda, savaşın finanse edilmesi sürecinde hükümetin nakit ihtiyacını karşılama, devlet görevlilerinin paralarını işletme, faizle

kredi verme, gayrimenkul alım satımlarına aracılık etme, para transferleri, büyük ölçekli girişimlere finansman sağlama ve kıymetli evrakların nakde dönüştürülmesi gibi geniş tanımlı görevleri vardı. Dolayısıyla bankacılığın ilk kez geç Orta Çağ'da, Avrupa'da İtalyan şehirlerinde ortaya çıktığı yönünde bir yerleşik inanç hâkim olsa da bankacılık kurumu İslam coğrafyasında cehbezlik müessesesi adı altında Orta Çağ Müslümanlarının iktisadî faaliyetlerine yön vermektedir. Orta Çağ İslam dünyasında cehbezlerin görevlerine bakıldığında, onların günümüz bankacılık sisteminin hemen hemen tüm fonksiyonlarını yerine getirdikleri anlaşılmaktadır (Özdağ, 2015:191).

İslam iktisat anlayışında para politikalarının nihai hedefleri sosyal adaletin sağlanması, ekonomik büyüme istihdamın sağlanması ve parasal istikrardır. İslam ekonomisinin savunusu olan reel ve istikrarlı para sisteminde paranın mübadele aracı olma özelliği ön plana çıkarılmıştır. Narh sistemi ile fiyat ve kalite denetimi amaçlanmıştır. Böylece tekellerin ticaret hacmine vereceği zararın önüne geçilmiştir. Serbest rekabetin tesisi ile hisbe kurumu gibi düzenleyici ve denetleyici kurumun da varlığıyla alıcı ve satıcı olan taraflar korunmuş bu da sosyal adaletin pekişmesini sağlamıştır.

3.3. Liberal Ekonomilere Kaynaklık Eden İslam İktisat Anlayışının Genel Değerlendirmesi

En genel şekliyle İslam iktisat geleneği, sömürsüz bir beşerî iktisadî düzenin kurulmasına esas oluşturacak ahlaki ilkeler vaz eder. İslam iktisat anlayışı herkes için adil ve özgür bir dünya vadeder. Müsamaha kültürünü benimseyen İslam, arz ve talebe dayalı serbest piyasa düzenini savunmakta, sermaye üzerindeki faizi yasaklamaktadır. İslam, bağımlı bireyin olmadığı bir toplumu esas almaktadır. İslam iktisat sistemi, ortaklıklar⁶⁰ şeklindeki iş tarzını teşvik etmektedir. İslami değer yargıları yeni teknolojinin plansız girişini reddetmektedir. İslam

⁶⁰ İslam dünyasında, Hanefî, Mâlikî ve Şâfî mezhepleri bağlamında detaylarıyla ele alınan ortaklık konusu için bk.: (Udovitch, 2019).

iktisat anlayışı stokçuluk, haksız rekabet, tekellilik ve dolandırıcılık gibi piyasa hilelerini yasaklamaktadır (Khan M. A., 2021:9-11). İslam iktisadî sistemi denge, özgür irade ve sorumluluk aksiyomları ile hareket eder ve bütün mahiyeti ile normatiftir (Naqvi, İslam, Ekonomi ve Toplum, 2018:20). Ayrıca İslam iktisat anlayışı yapısı itibariyle piyasa mekanizmaları ve rekabet, mülkiyet haklarının belirlenmesi ve uygulanması konularında önermeler sunmaktadır (Azhar, 2019:157).

İslam iktisat geleneğinin ilkeleriyle ilgili çerçeveyi belirleyen en temel unsur adalettir. Adalet ise “denge” ye dayanaktır. İslamiyet’e uygun davranışlar yalan söylememek, başkasının hakkı olana göz dikmemek, tekellilik ve karaborsacılık yapmamak, sözleşmelere uymak ve namuslu olmak gibi ahlaki, hukuki ve iktisadî kurallara tâbidir. Bir Müslüman, kamunun çıkar ve yararını kişisel çıkarlarının üstünde tutmalıdır (Tabakoğlu, İslam İktisadı ve Modern Kapitalizm, 2010:102). İslam’ın zenginleşme ve servet edinimine bakışı, İslami yaşam kriterlerinin bireysel ve toplumsal hayata yansıtılan iktisadî davranışların sınırları çerçevesindedir. İslam iktisadının temel ilkelerinden kişisel haklara riayet edilmesi konusu uygulamada paranın kontrolsüz biçimde kullanılmaması şeklinde karşılık bulmuştur. Sözleşmelere dayanması konusu uygulamada ahlaki değerlere dayanmadan piyasa güçlerinin piyasaları yönlendirmesine izin vermemesi şeklinde karşılık bulmuştur. Üretim faktörü olarak emeğin önemi ve çalışarak sermaye ve servet sahibi olma konusu uygulamada sadece maddi büyüme ve kâr odaklı gelir elde edilmesinin önlenmesi ve adil gelir dağılımının tahsis edilmesi şeklinde karşılık bulmuştur. Ve son olarak ahlaki değerler altında faaliyet gösterme konusu ise uygulamada devletin yalnızca kârın elde edilme biçimine odaklanması şeklinde karşılık bulmuştur (Korkut, 2020:227).

İslam, iktisadî kutuplaşma ve rekabetin rekabeti öldürmesi gibi iki önemli iktisadî eğilimi giderme yolunda köklü tedbirler getirmiştir. Servetin zenginler zümresinin elinde dolaşan bir güç olmaması anlayışından hareketle gelirin hem oluşum hem de bölüşüm süreçlerinde sisteme müdahale etmiştir (Tabakoğlu, İslam İktisadı ve Modern Kapitalizm,

2010:91). Hâkim görüşe göre enflasyon, işsizlik, gelir dağılımında adaletsizlik, pahalılık, yoksulluk, ırk ve cinsiyet başta olmak üzere her türden ayrımcılık kapitalizmin sebep olduğu sorunlar olarak değerlendirilmektedir (Murphy, 2019:13). Ancak kapitalist ekonominin böylesine mutlak bir biçimde reddedilmesi ne kadar doğru bir tutumdur? Bu sorunun yanıtı aranırken “ekonomik özgürlük” kavramı göz önünde bulundurulmalıdır. Zira İslam iktisat anlayışı serbest piyasa savunusu ile ekonomik özgürlük anlayışını benimsemiş görünmektedir. Dolayısıyla İslam’ın yoksulların ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik ahlaki değerlerle desteklenmiş olması koşuluyla kapitalist sistemle uyumlu olduğu söylenebilir. Kutsal kitaplarında insanların rızkını tanrının vereceğini öğütleyerek genellikle ekonomik faaliyeti ürküten ya da salt kâr peşinde koşmayı onaylamayan dinler vardır. Kuşkusuz ki, hileli işleri reddetmekle birlikte ve bazı ibadetler esnasında ticari faaliyetlere ara verilmesini önermekle yetinerek ticari faaliyetleri makul karşılayan Kur’an, söz konusu durumda değildir. Kur’an maddi hayatla ibadetlerin bir arada yürütülebileceğini, hac sırasında da ticaret yapılabileceğini söyler; hatta ticari kârları “tanrının bir lütfu” olarak nitelendirir (Rodinson, 1969:43,44).

Kapitalizmin İslam iktisat geleneği ile çatışan istisnai tarafı ise “riba” konusudur. Kredili ekonomide alınan borca karşılık fazladan bir ödeme söz konusudur. İktisatta bu durum “faiz” olarak ifade edilirken; İslam dini kapsamında “riba” olarak nitelenmektedir. Riba⁶¹, sermaye kullanımının karşılığında ödenen bedel veya sermayenin kirası anlamındadır. Birey anlamında ise bugünün harcamasının geleceğe aktarılması olarak tanımlanabilir (Kalyoncu & Tuncer, 2017:167). İslam dininin kutsal kitabı Kur’an’da ribâ kesin bir şekilde yasaklanmıştır. Aynı şekilde ribanın yasak olduğu konusunda İslam bilginleri arasında da fikir birliği vardır. İslam’da yasaklanan ribâ, *kredi ribâsı* ve *fazlalık ribâsı* olarak iki türlüdür. İslam öncesi Arap Yarımadasında bilinen tür olan kredi ribâsı, borcun satılan mallar ya da para cinsinden olmasına

⁶¹ Ribâ (faiz) olgusu ile ilgili kapsamlı inceleme için bk.: (Thomas, Interest in Islamic Economics: Understanding riba, 2006). Söz konusu çalışmanın Türkçe çevirisi için bk.: (Thomas, Ribâ'yı Anlamak İslam İktisadında Faiz, 2017).

bakılmaksızın borcun gecikmesi durumunda alınan fazla ödemeyi ifade etmektedir. Fazlalık ribâsı ise kanonik olarak yasaklanmış altı tür malın⁶² benzer mallar ile satışında miktar uyumsuzluğu olması durumudur (Thomas, Ribâ'yı Anlamak İslam İktisadında Faiz, 2017:47).

Hangi türü olursa olsun faiz olgusu İslam ekonomi anlayışının onaylamadığı bir unsurdur. Bu karşı çıkışın gerekçesi ise faizin emeksiz kazanç ya da paradan para kazanma olarak yorumlanması ve bunun da İslam'ın ahlaki değerler sistemine ters düşmesidir. Zira İslami değerler sistemi iktisadî bakımdan gelir dağılımını adil hale getiren kurallara sahip olduğu gibi söz konusu düzeni bozan potansiyel unsurları da ortadan kaldırmayı hedeflemektedir. Bu nedenledir ki, İslam ekonomisi aşırılık ve dayatmaları değil; insan doğasının gereklerini esas alan bir ekonomik ekosistemdir. Mutlak eşitlik ya da dengesizlikten uzak, adil gelir dağılımı ve dengeden yanadır. Bunu sağlarken İslam ekonomi düşüncesi adalet dışı ve dengesiz unsurlara gerektiğinde sınırlı olmak koşuluyla müdahale eden bir devlet anlayışı, özel sektörü, hür teşebbüsü ve serbest piyasa mekanizmalarını teşvik ve ilke edinmektedir (Sugözü, 2017:189).

Özetle İslam toplumlarının Hz. Muhammed Dönemi, Hulefa-i Raşidin Dönemi, Emeviler, Abbasiler ve Selçuklular dönemi iktisadî uygulamaları göz önünde bulundurulduğunda İslam ekonomi anlayışının bireysel teşebbüsü yönlendiren ve özendiren, stratejik sahalarda devletin etkin olmasını sağlayan, yeterli bir üretim yapısı oluşturan ve kaynakların akılcı bir şekilde işletilmesini esas alan bir sistem olduğu söylenebilir (Tabakoğlu, İslam ve Ekonomik Hayat, 1996:85). İslam ekonomi anlayışının nihai hedefi fayda, kâr veya servet maksimizasyonunda emeğe dayalı bir fayda, sosyal adalete dayalı bir kâr ve adil bölüşüm ile dürüstlüğe dayalı bir servet ediniminin sağlanmasıdır. Yani İslam iktisadı, İslam dininin ahlaki normları çerçevesinde işletilen ve değerler sistemi üzerine kurulu bir beşerî iktisadî yapıyı hedeflemiştir.

⁶² Bu mallar: altın, gümüş, buğday, arpa, tuz ve kuru hurmadır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ORTA ÇAĞ İKTİSAT ANLAYIŞININ BATIYA TRANSFERİ

4.1. Müslümanların İktisadi Tezlerinin Skolastiklere Yansıması

İslam Uygarlığı Antik Yunan, Roma, Hint ve Çin gibi diğer medeniyetlerden aldığı değerleri kendi kültür potasında şekillendirerek, sonraki dönemlerde tarih sahnesine çıkan toplumlara aktarmıştır. Kuşkusuz ki hiçbir medeniyet kendisini yoktan var etmemiştir. Tarihteki her bir medeniyet farklı medeniyetlerin ürettikleri değerlerin temelinde yeni değerler üreterek var olmuştur. Dolayısıyla medeniyetlerin tekli bir yapı olmadığını; kültürel etkileşim sonucunda ortaya çıkan çoklu bir değerler sistemi olduğunu söylemek gerekir (Akyol, 2006:118). Özellikle Romalılar ve Bizans, Doğu ve Batı toplumlarını Akdeniz coğrafyasında toplayarak bir “Akdeniz Medeniyeti” oluşturmuşlardır. Böylelikle Doğu kültürünün Batıya aktarılması sürecinde aracı bir rol üstlenmişlerdir. Eski Roma’nın devamı niteliğindeki Bizans İmparatorluğu’nun halen devam ettiği İstanbul’un kültürel birikimi batılı toplumlardan çok İslam toplumunun kültürel yapısı ile benzeşmekteydi (Runciman, 1958:2; Akyol, 2006:120).

İslam kültürü ise İspanya, İtalya ve Sicilya üzerinden Haçlı Seferleri ile başlayan, İtalyan liman kentlerinin doğu ile yaptığı ticari faaliyetler ve Yahudi bilginler aracılığıyla Batıya geçme fırsatı bulmuştur. Söz konusu bu geçiş yolları aracılığı ile İslam kültürü, ekonomi, ticaret, tıp, mimari, teknoloji ve astronomi gibi pek çok alanda Batı kültürünü etkilemiştir. İslam’ın Avrupa’yı iktisadî ve kültürel anlamda etkilemesi, büyük oranda Müslümanların Sicilya ve İspanya’yı fethinden sonra gerçekleşmiştir (Watt, 2013:11).

Sicilya’ya ilk İslam akınları 652 yılında Hz. Osman döneminde gerçekleştirilmiştir; ancak bu ilk akınlarda fetih başarılı olamamış yalnızca bir miktar ganimet ve esir elde edilmiştir. İslam ordularının Sicilya Adası üzerine yaptıkları ilk askeri harekatta Müslümanlar adanın zenginliğini görmüşlerdir ve bu durum 8. yüzyıl boyunca pek çok müslüman akıncı grubun adaya yönelmesine sebep olmuştur. Adanın müslümanlar tarafından kesin olarak fethi

Ağlebiler döneminde (800-909) gerçekleşmiştir (Musul, 2017:3; Setton, 1969:43). 9. yüzyılda adayı tam olarak ele geçiren Müslümanlar 11. yüzyıldaki Norman istilasına kadar Sicilya'daki hakimiyetlerini sürdürmüşlerdir. Norman imparator II. Frederick (1220-1250) dönemi ise Müslümanlar açısından bir dönüm noktası niteliğindedir (Yıldız Y. , 2017:68). Sicilya Kralı II. Frederick Müslüman geleneklerini benimsemiş ve onun döneminde Sicilya'daki İslami kültür, tercümeler yoluyla Batıya aktarılmıştır (Musul, 2017:74). II. Frederick çocukluk ve gençlik dönemlerinden itibaren Arap dil ve kültürüne aşinaydı. Müslüman kültürünü yakından tanıyan ve benimseyen II. Frederick islam geleneklerini öylesine benimsemişti ki, 1245 Lyon konsilinde “zındık” ilan edilmiş, Sicilya'nın vaftiz edilen iki sultanından biri olarak tarihte yer edinmiştir⁶³ (Ahmad, 1975:82; Watt, 2013:16).

İspanya'ya ise Müslümanlar 710 yılında bir keşif hareketi başlatmış ve ardından çok kısa bir süre içerisinde Endülüs bölgesini⁶⁴ fethetmişlerdir⁶⁵. 712-1492 yılları arasında uzun yıllar boyunca söz konusu coğrafyaya Müslümanlar hakim olmuştur (Watt, 2013:12; Ayrancı, 2018:529). Müslümanların İspanya'yı fethi siyasi nitelikli bir fetih hareketiydi. Fetihle bölgedeki siyasi hakimiyetin genişletilmesi ve Müslümanların İspanya'daki siyasi, sosyal ve ekonomik nüfuzunun artırılması amaçlanmıştır (Okuyan, 2020:46).

4.2. Endülüs İktisat Felsefesi ve Kurumları

Müslüman hakimiyetindeki İspanya coğrafyasını ifade eden Endülüs bölgesi, ilk İslam akınlarının son adımını teşkil etmekteydi (Özdemir M. , 1995:211). Endülüs'ün ekonomik alt yapısının temeli, o dönemin gelişmiş tarım teknolojileri ile sulama sistemleriydi. Bununla birlikte Akdeniz coğrafyasının belirgin karakteristiği olan zeytincilik ve bağcılık da Endülüs'te ön plana çıkmaktaydı. Ayrıca o dönemde Endülüs'te sanayi ve madencilik faaliyetleri de

⁶³ Vaftiz edilen diğer Sicilya yöneticisi de II. Roger'dır.

⁶⁴ Portekiz ve İspanya devletlerinin bulunduğu coğrafya Müslümanlar tarafından “Endülüs” olarak tanımlanmıştır.

⁶⁵ Bazı tarihçilerin görüşlerine göre ise Endülüs'ün Müslümanlar tarafından fethi Hz. Osman döneminde gerçekleştirilmiştir (Taberî, 1893:253-255; Esîr, 1997:466; Ebû'l-Fidâ, 1997:333).

oldukça gelişmiştir (Güran, 2017:104). Endülüs, 711 yılıyla başlayan süreçte Müslüman ve gayri müslim halkın farklı alanlardaki faaliyetleri ile gelişen bir uygarlığın doğuşuna ev sahipliği yapmış bir coğrafyadır (Özdemir M., 1995:223). Bu coğrafyada yetişen İbn Meserre⁶⁶, İbn Hazm⁶⁷, İbn Bacce⁶⁸, İbn Tufeyl⁶⁹ ve İbn Rüşd⁷⁰ gibi Endülüslü düşünürlerin felsefe ve bilim tarihindeki etkileri önemlidir. Bununla birlikte Ebubekir Muhammed et-Turtuşi, İbn Abdun, Carsifi, İbn-i Ebu'r Rauf'un eserleri de iktisadî tezleri bakımından dikkate değerdir (Hutchinson, Early Economic Thought in Spain, 2015:67).

1059-1126 yılları arasında yaşayan ve Endülüs'ün Tortosa şehrinde doğan **Muhammed et-Turtuşi**, ekonomide devlet yöneticilerinin sorumluluklarını hatırlatan nasihatname niteliğindeki eseriyle Orta Çağ'da, Endülüs iktisadî düşünce sistemine ışık tutan bir isimdir. Turtuşi, Maximiliano Alarcon tarafından *Lampara de los principes* (Alarcon, 1931) başlığı ile İspanyolca'ya çevilen Sirâcü'l-Mülük adlı siyasetname türündeki eserinde siyasi ahlâk, siyasi felsefe, devlet yapısı, kamu hukuku, kamu iktisadî yapısı ve kurumları gibi konuları işlemektedir (Kılıç M. , 2012:430). Turtuşi'nin yaşamının büyük bir kısmı İspanya dışında geçmesine rağmen o coğrafyadaki etkisi dikkate değerdir. Ona göre, toplumlar için tarım başlıca zenginlik kaynağı idi. Turtuşi, tarımsal faaliyetlerin desteklenmesi adına sermaye yatırım programlarının geliştirilmesini ve vergilendirmede adaletin sağlanması gerektiğini savunmaktadır. Ona göre çiftçiler üretime teşvik edilmeliydi ve onların ağır vergi yükü altında

⁶⁶ Kuzey Afrika ve İspanya'da geliştirilen İslam felsefesinin ikinci ayağını temsil eden ve Endülüs'te felsefenin kurucusu olarak bilinen İbn Meserre, 883-931 yılları arasında yaşamıştır. İslam felsefesini mistik felsefe ile Batı'da şekillendiren ilk filozoftur (Cevizci, Felsefe Tarihi, 2011:275).

⁶⁷ İbn Hazm, Endülüs Emevileri döneminde devletin çeşitli basamaklarında görevler üstlenen, Kurtuba doğumlu devlet adamıdır. Tam adı, Ebü'l-Muglre Abdülvehhab b. Ahmed b. Abdirrahman b. Said b. Hazm'dır (Yavuz, 1999).

⁶⁸ Doğu İslam dünyasında gelişip olgunlaşan felsefe geleneğinin önemli temsilcilerinden olan İbn Bacce 1095-1138 yılları arasında yaşamıştır. Siyaset felsefesi bakımından Farabi ile ayrılan bir çizgidedir. Batı literatüründe Avempace olarak bilinmektedir (Cevizci, Felsefe Tarihi, 2011:277).

⁶⁹ 1106-1186 yılları arasında yaşayan Endülüslü filozof İbn Tufeyl İbn Bacce, İbn Sina ve Gazali gibi düşünürlerden etkilenmiştir. Endülüs coğrafyasında İslam felsefesinin önemli temsilcilerinden olan İbn Tufeyl, Batı literatüründe Abubacer olarak bilinmektedir (Dağ & Aydın, 2017:352).

⁷⁰ 1126-1198 yılları arasında yaşayan, hem antik düşünce mirasını Endülüs'e taşıyan hem de Batı'daki Rönesans düşüncesinin temellerini hazırlayan İbn Rüşd, batı kaynaklarında Averroes olarak geçmektedir (Topdemir, 2013).

ezilmemeleri gerekirdi (Hutchinson, Early Economic Thought in Spain, 2015:67,68). Muhammed et-Turtuşı, vergi politikalarının, bir ülke ekonomisinin büyümesi ve kalkınmasında önemli belirleyicilerden olduğunu savunmaktadır. Vergiler liyakat sahibi kişiler tarafından, adil ve şeffaf bir biçimde toplanmalıdır. Vergi oranları ise vergi yükümlülerinin gelir durumuna göre, makul düzeyde tutulmalıdır. Turtuşı, vergi miktarlarının toplumdaki bireylerin ödeme gücünün üstünde olmasının toplumsal isyanlara neden olacağını, bunun da devleti parçalanma riski ile karşı karşıya getireceğini vurgulamaktadır. Dolayısıyla Turtuşı, yalnızca çiftçiler için değil; toplumun tüm kesimleri için vergilendirmenin adalet çerçevesinde yapılmasının önemli olduğuna vurgu yapmaktadır. Öte yandan tahsil edilen vergilerin de ülke ve toplum yararına kullanılmasını tavsiye etmektedir (Turtuşı, 2011:362). Turtuşı, devlet yöneticilerine olan vergi adaleti konusundaki hassasiyetini belirten bu tavsiyesini şu benzetme ile somutlaştırmaktadır:

“Tebaasına gücünün çok üstünde haraç yükleyen bir kral, evinin çatısını bizzat evinin duvarlarından aldığı toprakla sıvayan, çadırın direğini düzgün olsun diye kesip incelten bir adam gibidir. Sonunda ev çökecek ya da çadır yıkılacaktır” (Turtuşı, 2011:362).

Dolayısıyla Endülüslü filozof Muhammed et-Turtuşı'nın iktisadî tezlerinde tarımsal politikalarının güçlendirilmesinin önemi ve kamu maliyesinde vergi adaletinin sağlanması konusu ön plana çıkmaktadır.

Endülüs'te etkili olan düşünürlerden **İbn Rüşd** ve **İbn Bacce** ise Aristoteles'in iktisadî geleneğini yorumlamışlardır. Bu iki isim de rasyonalist inanç sistemi ve malikî geleneğinin hukuki revizyonizmini üstlenmişlerdir (Baeck, 2005:110; Hutchinson, Early Economic Thought in Spain, 2015:68). İbn Rüşd, Platon'un "Devlet" adlı eserinde toplumun mübadele amacıyla kullanılmak üzere bir para birimine ihtiyaç duyduğu düşüncesi ile Aristoteles'in nomisma tanımı ve ortak bir değer birimi olarak para kavramlarını bir araya getirmekte ve takas ekonomisinin işlevsel olmadığını vurgulayarak paranın bir mübadele aracı olarak hizmet etmesi gerektiğini savunmaktadır (Hutchinson, Early Economic Thought in Spain, 2015:71). Diğer taraftan Endülüslü düşünürler tarafından Hisbe ve Ahkâmu's-Sûk (piyasanın kuralları) üzerine

pek çok çalışma yapılmıştır. Sakatî, İbn Abdun, Carsifi ve İbn Ebu'r Rauf'un Hisbe kurumu ile ilgili çalışmaları bunlardan bazılarıdır. Endülüs'te piyasaların düzen ve denetiminden sorumlu Hisbe dairesi kadının kontrolündeydi. 1169 yılında Sevilla'da (İşbiliyye) kadılık yapan İbn Rüşd Hisbe kurumuna rehberlik yapmıştır (Mirakhor, 1987:258).

İslam uygarlığının felsefe ve bilim sahalarında, Orta Çağ Avrupa düşüncesine etkisi yadsınamaz. Ancak Müslüman düşünürlerin iktisadî alanda Avrupa'ya etkisi çok daha büyüktür. Çünkü bu alanda ticaret olgusu ve müslümanların iktisadî kurum ve düşünce sisteminin Orta Çağ Avrupası'ndaki kültürel yayılımı şeklinde iki önemli geçiş mekanizması daha söz konusuydu. Orta Çağ'ın ilk dönemlerinde *Pax Islamica* iktisadî altın çağın temelini oluşturuyordu. Bu nedenledir ki İslam düşünce sistemi girdiği her coğrafyada ticari hayatı canlandıran, mübadele konusunda hareket alanını genişleten ve kredi sistemlerini geliştiren bir unsur niteliğindeydi (Mirakhor, 1987:261). İktisadî kurum ve süreçlerin kültürlerarası aktarımında ticari faaliyetler katalizör görevindeydi. Ticaretle birlikte Müslüman doğuda ve Müslüman İspanya'da gelişen daha üstün ve esnek ticari teknikler kısa bir sürede Latin Avrupa'ya yayılmıştır. Subhi Y. Labib, bir Venedikli ile yerli bir Müslüman tüccar arasında, İskenderiye'de düzenlenmiş ve nadiren karşılaşılabilecek bir commenda anlaşması bulunduğunu kaydetmiştir (Labib, 1969:91).

Dolayısıyla hem kurumları hem de iktisadîdüşünce sistemleri bakımından Endülüslü düşünürlerin de birikimi dikkate değerdir. İktisadi kalkınmaya giden yolda Müslüman dünyanın felsefi yaklaşımını benimseyerek ileri hamleler hedefleyen Batı için Orta Çağ iktisadî düşüncesi önem taşımaktadır. Bu nedenledir ki Avrupa 11 ve 12. yüzyılda bilim ve felsefe disiplinleri açısından başarılı sayılan Müslüman dünyasının girişim kültürü ve buna paralel düşünce mekanizmalarını kendi sistemlerine entegre etme çabasında olmuştur.

4.3. Batı İktisadi Düşünce Sistemine Müslüman Etkisi ve Batı'ya Transfer Kanalları

İslam kültürünün entelektüel yörüngesi, düşünce mirasının aktarımı ve kültürlerarası evrimde tarihsel geçişe bir örnek sunmaktadır. Şöyle ki, 8. ve 11. yüzyıllar arasında İslam kültürünün Doğu'ya yayılımıyla bu yerleşik kültür Mezopotamya'nın Süryani mirası ve İran'ın Doğu bilgeliği ile temasa geçti. Hristiyan ve Yahudi entelektüeller Yunan bilim ve felsefesini çok önceden bu topraklara taşımışlardı. 11. ve 13. Yüzyıl arasında Yunan ve Musevi unsurlarla zenginleştirilen İran kültürüyle İslami simbiyoz, Latin Batı'ya geçmeye başladı. Yine 8. ve 13. yüzyılda İslam kültürü, hem iktisadi hem de entelektüel alanda Yunan ve Doğulu atalarından üstün konumdaydı. Önemli şehir merkezleri oldukça gelişmiş bir sosyal ve ekonomik sistem yaratıyordu. Diğer yandan Bağdat, Şam, Kahire ve Kurtuba ile karşılaştırıldığında Aristoteles döneminin Yunan polisi ve Haçlı seferlerinin başlangıç döneminde de Latin Batı şehirleri, ihtişamının henüz yükseliş dönemini yaşıyordu. Haçlı seferleri, batılı feodal beyleri ve kilise adamlarını bu yüksek kültürle, daha ileri tekniklerle ve Bizans ve Ortadoğu'nun entelektüel bilgisi ile tanıştırdı.

İspanyol reconquista hareketi Kastilya, Aragon ve Navarra'nın Hristiyan entelektüelleri ile din adamlarının Endülüs'ün kültür merkezleri ile daha yoğun temasa geçmesini sağladı. Dolayısıyla belirgin bir kültürel transformasyonun varlığından söz edilebilir (Baeck, 2005:117). Söz konusu bu kültürel transfer sürecindeki transfer kanalları ise özetle;

- 1- 12. yüzyılda başlayıp 13. yüzyılda yoğunlaşan tercüme faaliyetleri.
- 2- Sicilya ve İspanya: Sicilya Kralı II. Frederick'in 1224 yılında Napoli'de kurduğu üniversite. II. Frederick İslam düşünce mekanizmalarını Batı'ya tanıtmak için bu üniversiteyi bir akademi merkezi haline getirmiştir. Yine burada Arapça'dan Latince'ye tercümeler yapılmıştır (Akyol, 2006:123).
- 3- Haçlı Seferleri
- 4- İtalyan şehirleri ve Avrupa'nın doğu ile yaptığı Karayolu ticareti.

İslam kültürü bu kanallar aracılığıyla Batı'ya geçme fırsatı bulmuştur. Bu geçiş aşamalı olarak gerçekleşmiştir. İtalya, İspanya ve Fransa'nın güneyinden bir çok grup, Müslüman medreselerinde eğitim almışlardır. Aldıkları eğitimin sonrasında bu gruplar Güney Avrupa'da Müslüman medreseleri ile aynı alt yapıda üniversiteler kurmuşlardır. Bu okullar eğitim yöntemleri, ders planları hatta mimari yapıları açısından da Müslüman medreseleri ile aynı özellikteydi. Son aşamada ise İslam bilim ve felsefesi, İtalya okulları aracılığı ile diğer Batı ülkelerine aktarılmıştır (Akyol, 2006:125).

4.4. Doğu İktisat Geleneğinden İlham Alan Batı Kapitalist Düşüncesinde İtalya ve İspanya Etkisi

13. yüzyılda İtalyan şehir devletleri piyasa ekonomisi kurumlarını geliştirmeye başladı. Bölgedeki tüccarların talebi hür teşebbüs ve özel mülkiyet haklarının korunması yönündeydi. İtalyan şehir devletleri girişim ve ticari faaliyetler yoluyla zenginliklerini artırdılar. İslam dünyasının pazar uygulamalarından ve Orta Doğu ve Kuzey Afrika'da İslam altın çağının piyasa ekonomisinden kaynak bulan İtalyan serbest piyasa modeli Avrupa'nın başarısının da temelini oluşturdu (Sanandaji, 2020:183). İtalyan düşünce sahasında ise iktisadî konuların analizinde etkili olan isimler İtalyan kentlerinde oluşan ticari canlanmaya temel oluşturmuşlardır. Orta Çağ kanonistlerinin iktisadî tezlerini temsil eden kilise adamı Thomas Aquinas, aile topraklarının idaresi konusunda fikirler sunan Paolino Minorita, kamu maliyesi ve vergi konuları üzerinde duran Edigio Colonna, yüksek faizli kredilendirmeyi eleştiren Nicolo Barianno, kambiyo lar üzerinden kâr elde edilmesini reddeden Ortensio Capellonne, ticari faaliyetlerin yararlarını anlatan Benedetto Cotrugli ve devletin gelir gider dengesinin önemine dikkat çeken Diomede Carafa iktisadî tezleri bakımından öne çıkan isimlerdi. Bununla birlikte İtalyan matematikçi Luca Pacioli muhasebe kayıt sistemleri konusunda etkili olmuştur. Pacioli'nin *Summa de Arithmetica, Geometria, Proportioni et Proportionalita* adlı çalışması kapitalizm tarihinin en önemli eserlerinden biri sayılabilir. Cebir konusunda basılan ilk eser ve çift taraflı muhasebe kayıt

sisteminin ilk yayınlanmış şekli olması bakımından bu eser önemlidir. Önceki dönem İslam dünyasının uygulamalarından ilham alan bu çalışma Batı kapitalizminin Doğu geleneği etkisinde şekillendiğine bir kanıt niteliğindedir (Sanandaji, 2020:187; Atabey, Yılmaz, & Yılmaz, 2018:23).

4.5. İspanyol Skolastizmi: Salamanca Okulu

4.5.1. Tarihçe

İktisat Tarihi'nde *ekol* ya da *okul* nitelemeleri yapılırken daha çok felsefi ve sosyolojik bir bakış açısının belirgin olduğu görülmektedir. Buna ek olarak ise düşünsel birlikteliğin sağlanması bakımından kolektif bir rasyonel zeminin varlığı gerekmektedir. Yani okulların ortaya çıkmasında dönemin tarihsel olayları ve coğrafi koşullar belirleyici olmaktadır (Sarıçoban, 2012:158). Kristof Kolomb'un 1490'lı yıllarda Amerika'ya yaptığı yolculuk sonrasında, genişleyen bir dünya bilinci uyandı. Hristiyan hükümdarların üzerinde hak iddia edemediği bölgelerin ele geçirilmesi ve bunun da papalık fetvaları ile meşrulaştırılması ile ciddi ekonomik sonuçları olan yasal ve teolojik ikilemler ortaya çıktı. Bu konularla sistematik olarak ilgilenen ilk yazarlar ise Salamanca Okulu'nun temsilcileridir (Hengstmengel, 2023:124).

Salamanca Okulu, 16. yüzyılda İspanya'daki bir grup teolog, hukukçu ve etik kuramcuyu kapsayan entelektüel bir hareket olarak gelişmiştir. Okulun geliştirdiği iktisadî tezler, Orta Çağ Müslüman dünyasındaki iktisat anlayışına benzer bir temele dayanmaktadır. Dolayısıyla bu okulunu felsefi arka planını incelemek, doğudaki fikirlerin batıya aktarımı konusunda yeni kavrayışlar sunabilir. İlk etapta bir ekonomik düşünce ekolü olarak şekillenen Salamanca Okulu'nun kuramsal yönlerinin daha iyi anlaşılması açısından Salamanca Üniversitesi'nin tarihini kısaca incelemek yerinde olacaktır.

İber Yarımadası'nın en eski yükseköğretim kurumlarından olan Salamanca Üniversitesi 1130 yılında bir katedral okulu olarak hizmet etmekteydi. 1218 yılında ise okul, kral IX.

Alfonso⁷¹ tarafından *studium generale* olarak kabul edilmiştir. Orta Çağ Skolastik döneminde bilginin üretildiği ve eğitim-öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü kurumlar 12. yüzyıla kadar manastır ve katedral okullarıydı. Bununla birlikte 13. yüzyıl öncesinde Orta Çağ Avrupası'nda özel hocaların belirli bir gruba ders verdikleri merkezler vardı. Bu merkezler *studium generale* olarak nitelenmekteydi. Studium generalelerde tematik konularda eğitim veren hocalar örgütlenerek papa ve dönemin hükümdarının da desteğiyle kurumsallaşmayı başaran merkezler haline gelmiştir (Rukancı & Anameriç, 2004:171,172). 1254 yılında kral X. Alfonso tarafından Salamanca Okulu'nun yönergeleri yayınlanmıştır. 1255 yılında o dönemde papalık yapan IV. Alexander evrensel nitelikli bir lisans olan *licentia ubique docendi*⁷²'yi vererek studium generale'nin kuruluşunu doğrulamıştır. Bu tarihten itibaren de Salamanca, teoloji ve hukuk alanında dersler veren bir üniversite olarak tanınmıştır⁷³

Dolayısıyla *Salamanca Ekolü/Okulu* ifadesi Salamanca Üniversitesi ile ilişkilendirilen, 16. yüzyıl ve 17. yüzyıl başlarındaki İber Skolastik grubuna atıfta bulunmak için yaygın olarak kullanılmaktadır. Dominiken kökenli ve seçkin Thomist, Francisco de Vitoria (1483-1546) genel olarak okulun kurucusu olarak anılsa da Salamanca fikirlerinin ve entelektüel etkinin gelişimi yalnızca Dominiken teologlarla sınırlı değildi (Alves & Moreira, 2010:1). Doğal hukuk filozofları ve ahlâk teologları grubunu tanımlamak için Salamanca Okulu adının kullanılması literatürde en azından Wilhelm Endmann'ın 1874 yılındaki çalışmasına kadar uzanan oldukça uzun bir geleneğe ve etkiye sahiptir (Alves & Moreira, 2010:2). Bununla birlikte mekansal odağı İber Yarımadası olan; ancak Salamanca dışındaki İspanyol okullarında çalışmalarını yürüten yazarlar da göz önüne alındığında “İspanyol Skolastizmi” kavramı da kullanılmaktadır (M.Kaufmann, 2016:9). Salamanca ekolünü temsil eden yazarlar arasında, çoğu düşünce okulunda görüldüğü gibi, bazı konularda görüş ayrılıkları olduğu söylenebilir. Ancak genel

⁷¹ IX. Alfonso, 1188-1230 yılları arasında Leon kralı olarak hizmet etmiştir. Kral IX. Alfonso ile ilgili kapsamlı bilgi için bk.: (F.Reilly, 2013).

⁷² Detaylı bilgi için bk.: (Post & Courtenay, 2017).

⁷³ <https://plato.stanford.edu/entries/school-salamanca/#EconTheo,14.03.2022>.

olarak Salamanca teorisyenleri büyük ölçüde Thomist geleneğin içindeydi (Alves & Moreira, 2010:5). Okul mensupları skolastik yöntem ve titizlikle yürüttükleri ampirik araştırmalarda birleşen bir ekonomik analiz ortaya koydular (Jace, 2019:378). Yani İspanyol Salamanca Okulu'nun çalışmaları ve düşünce sistemi Orta Çağ skolastizminin devamı niteliğindedir. Büyük ölçüde Aristoteles ve Thomas Aquinas'a dayanan Salamanca Okulu'nun iktisadî düşünce geleneği (Hutchinson, The School of Salamanca, 1952:40) önemli iktisat teorileriyle geliştirdiği kapitalist ilkeleri barındırması bakımından çağdaş neoliberal iktisat politikasının öncüleri olan Avusturya İktisat Okulu'na atıfta bulunularak proto-Avusturyacı bir gelenek olarak da tanımlanmıştır (Bohrer, 2017:22). Salamanca Okulu yazarlarının eserlerinde liberal unsurlara rastlanmasına rağmen, yine de modern neoliberalerinkinden tamamen farklı bir anlayışta olduklarını belirtmek gerekir⁷⁴.

Salamanca Okulu için yapılan bu proto-Avusturyacı tanımlaması Murray Rothbard'a aittir. Rothbard bu tezini *Economic Thought Before Adam Smith: An Austrian Perspective on the History of Economic Thought* adlı çalışmasının *The Late Spanish Scholastics* başlıklı dördüncü bölümünde ileri sürmektedir (Rothbard, An Austrian Perspective on the History of Economic Thought- Economic Thought Before Adam Smith, 1995:97; Denis, 2015:2). Bu yorumlamanın haklı yönleri olmasına rağmen, iki ekolün içeriğinde hayli farklılıklar bulunduğu da görülmelidir. Bunun anlaşılması açısından Avusturya İktisat Okulu'nun iktisadî düşünce yapısına kısaca değinmek yerinde olur. Avusturya İktisat Okulu, metodolojik bireyciliğe bağlılığı savunan heterodox⁷⁵ düşünce temelli bir ekonomik anlayışı ifade etmektedir (Boettke

⁷⁴ <https://plato.stanford.edu/entries/school-salamanca/#EconTheo,14.03.2022>.

⁷⁵ Heterodox ekonomi: Antik Yunancada farklı anlamına gelen “heteros” ile öğreti anlamına gelen “doxa” sözcüklerinin birleşimiyle oluşan bu kavram, ekonomi alanında geleneksel ana akım iktisadın dışında kalan ekonomik düşünce okullarını ifade etmektedir. Tam tersi olan Ortodoks iktisat anlayışının reddedilmesine dayanan bir anlayıştır. Heterodoks ekonomi politikalarında enflasyonun hızlı bir şekilde düşüşü sağlanabilir; ancak bu hızlı düşüş bir mali dengesizlik yaratarak kriz sonrası istikrarı zorlaştıracaktır. Heterodoks politikalar ekonomide karaborsa ortamına sebep olur. Sürdürülebilir olmayan bu politikalar akut kriz süreci içerisinde ancak palyatif çözümler sunabilir. Diğer yandan Ortodoks ekonomi politikaları uluslararası kuruluşlar tarafından onaylanan ve istikrarın sağlanması için olmazsa olmaz politikalarlardır. Reel dengenin sağlanması ve bütçe açığının kontrolü için gerekli politikalar olarak değerlendirilir. Ortodoks politikalar mali dengenin sağlanmasında başarılı olmaktadır.

& Leeson, 2003:445). Okul, Karl Menger, Friedrich von Wieser ve Eugen von Böhm-Bawerk gibi teorisyenlerin iktisadî yaklaşımları ile temsil edilmektedir (Ersoy, İktisadi Düşünceler Tarihi, 2012:366). Avusturya Okulu’nun iktisadî tezleri;

-tüm ekonomik olguların bireylerin eylemleriyle belirlendiği ve bireysel eylemlerin ekonomi teorisinin temel yapı taşları olduğunu ifade eden METODOLOJİK ŞÜPHECİLİK.

-iktisadın temelindeki değer, talep-arz gibi unsurların bireylerin zihinlerinde yaratıldığını ifade eden METODOLOJİK SUBJEKTİVİZM.

-tüm ekonomik kararların marja dayandığını ifade eden MARJİNALİZM.

- tüm ekonomik faaliyetlerin bir maliyeti olduğunu ifade eden FIRSAT MALİYETLERİ, gibi genel düşüncelere dayanmaktadır (Boettke & Leeson, 2003:446). Bununla birlikte Avusturya İktisat Okulu, marjinal fayda/faaliyet analizi, sübjektif değer teorisi ve değerın tüketici kökenine vurgu yapan atıf teorisi konularında Adam Smith’in iktisadî düşüncesinde de etkili olmuştur (Sarıçoban, 2012:164).

Genel olarak Avusturya İktisat Okulu’nun ana esasları dikkate alındığında Salamanca Okulu’nun neden bu okulun devamı niteliğinde düşünölemeyeceği konusu daha açık hale gelmektedir. Öncelikle Salamanca ekölüne herhangi bir modern iktisadî düşünce okulu ölçütü ile yaklaşmanın uygun olmadığını belirtmekte fayda vardır. Rothbard, Schumpeter’in “great gap” tezini daha da ileriye taşıyan bir yaklaşımı benimsemiş ve “16. yüzyıl Skolastikleri’nin proto-Avusturyacı öznel değer ve fayda görüşlerinin parlak bir keşfiydi... tamamen öznel piyasa değer teorisini geliştirenler 16. yüzyıl skolastikleriydi” şeklinde bir ifadede bulunmuştur (Rothbard, New Light on the Prehistory of the Austrian School , 1976:57). Salamanca temsilcileri 21. yüzyıl iktisatçılarına geniş bir katkı sağladı, bu birçok okul için önemli sayılabilecek bir katkıdır, ancak

Ortodoks ekonomilerde enflasyonun düşüş hızı yavaş olsa da mali dengeler bu politikalarla sağlanabilir. Özetle heterodoks iktisat anlayışı kesin ve hızlı bir değişim yaratıyor gibi görünse de sistemin korunması ve sürdürülebilirliği tartışmalıdır (Sandıkcioglu, 2020).

Avusturya bakış açısına özgü bir katkı olduğu söylenemez. Diğer yandan Rothbard'ın geç Skolastizmin Avusturyacılığı beslediği iddia edilebilecek tek unsuru olan doğal hukuk geleneği hakkındaki açıklaması da ikna edici değildir. Rothbard'ın yargısının aksine doğal hukuk Salamanca düşünürlerinde bilimsel düşüncenin bir öngörüsünden çok doğal hukuk çerçevesinde çalışan sonraki iktisatçılarda dini düşüncenin bir kalıntısını oluşturmaktadır (Denis, 2015:17).

Salamanca düşünürlerin tefecilik konusundaki yaklaşımı, onları Avusturya gibi modern düşünce okullarından ayıran önemli bir örnektir. Salamanca Okulu'nun politik ve felsefi doktrinleri ile bu ekole mensup düşünürlerin iktisadî kavram ve teorilere olan spesifik yaklaşımları ilerleyen sayfalarda incelenecektir. Böylelikle Salamanca Ekolü ile Avusturya Okulu arasındaki benzerlik ve farklıların daha net anlaşılması mümkün olabilecektir.

4.5.2. Politik, Felsefi ve Ekonomik Doktrin

Geç Orta Çağ'dan modern zamanlara geçişte, Batı Avrupa'nın güney kısmı kültürel alanda, ekonomik gelişmede ve son olarak kıtanın uzak kıyılarına ulaşan jeopolitik konumuyla önemli bir rol oynadı. Toscana ve kültürün merkezi Floransa'da çeşitli gelişmeleri birbirine bağlayan Rönesans teması gelişti. Rönesans'ın temel özelliklerinden biri tarih yapımında insan başarılarının dinamik bir anlayışla birleştirilmiş Klasik Altın Çağ'ın mirasına tutkulu bir ilgiydi. Rönesans insanı geçmişi keşfederek, taklit ve analiz ederek kuşakların ortaya çıkan yenilik potansiyellerini nasıl daha iyi değerlendirebileceklerini keşfettiler. Araplar'ın İber Yarımadası'ndan kademeli olarak sürülmesi sırasında maceraperest İtalyan-Portekiz ve İspanyol ticari gemileri Afrika kıyılarında bir araştırma başlattı. Gemicilikte pratik bilgi birikimi, coğrafya ve haritacılıkta yeni anlayışlarla, batı-okyanus rotasıyla Hindistan'a bir deniz yolculuğu fikri olgunlaştı. Bu fikrin beklenmedik sonucu, Afrika çevresini dolaşarak Asya kıyılarına bir deniz saldırısı ile Amerika'nın keşfedilmesi oldu. Bu son derece geniş jeopolitik ve ticari alanın sömürülmesiyle zenginleşen Portekiz ve İspanyol halkları Altın Çağ'ını yaşadılar ve bunu, aşırı genişleme ve tükenmişlik sonucunda ortaya çıkan bir gerileme izledi. Dini alanda ise modern zamanlar bir olgunlaşma süreciydi. Geç Orta Çağ'dan beri Wycliffe, John Huss ve diğer dini

reformistlerin öğretileri İncil'in esaslarına tâbi olunmasını amaçladı (Baeck, 2005:172). Bu aşamada Luther tarafından yayılan yeni tür İncil teolojisine tepki olarak felsefi teolojinin güçlü bir şekilde canlanması, hümanist bilime dayalı parlak yeni bir sentezle geç Orta Çağ Skolastizmi'nin krizi önlenmiş oldu. Bu ise Salamanca okuluna mensup İspanyol teolog ve kanonistlerin eseri idi (Baeck, 2005:173). Bununla birlikte, bilindiği gibi, Portekiz ve İspanya'nın öncü olduğu küresel denizcilik ve keşif yolculukları hareketinden sonra İberya'nın altın çağı başladı.

İspanya'da Aragon Kralı Katolik Fernando ile Kastilya Kraliçesi Katolik İsaabel'in 1469 yılındaki evliliği, Arapların 1492 yılında İber Yarımadası'ndan sürülmesine yol açan reconquista ve birleşme sürecini beraberinde getirdi. İber halkları arasında giderek artan agresif rekabet iki devlet arasındaki gizli çatışmayı çözecek bir anlaşmanın temel nedeniydi. 1494 yılındaki *Tordesillas Anlaşması* sonucunda Yeni Dünya toprakları Portekiz ve İspanya arasında bölündü. Batı bölgesi İspanya'ya, doğu bölgesi ise Portekiz'e ait oldu. Dolayısıyla genişleyen İspanya'da artık yeni idareciler, avukatlar, vergi tahsildarları gibi görevliler için uygun ve nitelikli bir eğitim ve formasyon gerekmektedir. Bu ihtiyaç doğrultusunda Salamanca, eğitim sürecinin merkezinde yer aldı ve İspanya'da tüm bilimlerin öğretiminde öncü bir rol üstlendi (Alves & Moreira, 2010:6-7).

Rönesans sonrası skolastizm doktrinleri felsefi teolojinin Thomist geleneğini canlandırdı ve bu yeni anlayışı benimseyen kanonistlerle birlikte Salamanca felsefe, politika, teoloji ve ekonomi alanlarındaki teorik katkılarıyla geçiş sürecindeki dünyaya ayrıcalıklı bir vizyon sağladı. Salamancalı düşünürler feodal toplumdan moderniteye çalkantılı geçişin ortasında Hristiyan yaşamına rehberlik etmeye çalıştılar. Hristiyan düşünce ve teolojisine dayalı entelektüel birikim ile diğer taraftaki bilimsel ve rasyonel düşünce birikimi arasındaki bir orta yolu temsil ettiler. Skolastik düşünceden devşirilen konularla, Salamancalı düşünürler çağdaş siyasi ve ekonomik düşüncenin teolojik temellerini içeren orijinal bir anlayışı temsil ettiler (Mallent & Guerrero, 2020:87).

Salamanca Okulu'nun temsilcileri Amerika ile İspanyol Krallığı arasındaki ilişkileri düzenlemek için eski “*ius gentium*”⁷⁶’u yeniden şekillendirmek üzerine çalıştılar. Diğer yandan zenginleşme için benzeri görülmemiş enflasyonist ekonomi ortamında, Yeni Dünya’nın keşfinin güçlü bir ivme kazandırdığı politik, sosyal ve ekonomik teoriye de zaman ayırdılar. Örneğin özel mülkiyetin avantaj ve dezavantajları üzerine canlı bir felsefi tartışmaya giriştiler. Salamancalı düşünürler ahlâk kuramcıları olarak yazmalarına rağmen paranın doğasını nesnel bir biçimde inceleme gayreti gösterdi ve parasal sistemi bilimsel olarak açıklamaya çalıştılar (Hutchinson, *The School of Salamanca*, 1952:40,43).

Salamanca Okulu’nun düşünce sistemi öncelikle Yunan düşünürler Xenophon, Platon ve Aristoteles’ten; daha sonra ise Skolastik Thomas Aquinas tarafından alınarak müslümanlar yoluyla Salamancalı Vitoria’ya aktarılması ile şekillenmiştir (Blas & Lopez, 2011:93). Buradan da anlaşılıyor ki, ahlâk felsefesi bugün ekonomik düşünce tarihi alanında, iktisadî düşünceye şekil veren önemli bir unsurdur. Çünkü Skolastikler yalnızca Orta Çağ’da değil, 13., 16. ve hatta 17. yüzyılda bile ekonomi ve uluslararası hukuk alanında geliştirilen orijinal düşünce ve teorilerde etkili oldular (Rivas, 1999:191).

Dolayısıyla 16. ve 17. yüzyıl Skolastikleri, iktisadî meseleleri bugün beşeri ve sosyal bilimler için tipik olarak klasifike edebileceğimiz konulara yaklaştıkları gibi ele aldılar. Skolastik düşünürler ve analitik yaklaşımları açısından onlara yakın olan düşünürlerin temel ilgi alanı adil bir toplumsal düzene ulaşmanın en iyi yolunu keşfetmektir. De legibus (yasalar üzerine) ve De iustitia et iure (adalet ve hukuk üzerine) incelemelerinde skolastik düşüncenin politik, yasal ve ekonomik temellerini ele aldılar. Adil olanı arayıp, hem insan yasası hem de yöneten ve yönetilenlerin eylemlerini değerlendirdiler. Bu çerçeveye bağlı olarak ekonomik alanda değer ve fiyat, paranın değeri, faiz olgusu gibi konularda çeşitli sorular ortaya çıktı. Salamanca Okulu tüm

⁷⁶ Latince “*ius gentium*”, devletler hukuku anlamına gelmektedir. Kavramsal kökene ilişkin kapsamlı bilgi için bk: (Sherman, 1918; Çev: Karakocalı, 2018).

bu sorulara yanıt vererek iktisadî düşünce tarihine dikkate değer katkılar sundu (Cendejas, 2020:108).

4.5.3. Salamanca Ekolü'nün Temsilcileri ve İktisadi Tezleri

Salamanca'lı düşünürlerin ekonomik ve sosyal dünyaya dair görüşleri, Antik Yunan düşünürlerinden Aristoteles'e dayanmaktadır. Aristoteles'te ekonomik ilişkilerin analizi ile ilgili olarak oikonomia ve chrematistics (zenginlik) arasında erken bir ayrım buluyoruz. Bu ayrım daha sonraki dönemde Katolik teolojisi tarafından da ele alındı. Aristoteles, bir ödeme aracı, rezerv veya değer saklama aracı ya da bir mübadele aracı olarak paranın farklı işlevlerini analiz etti. Mübadele adaletinin ifade edildiği ve taahhüdü yansıtan bir sözleşme sonucunda “adil fiyat” fikrini gündeme getirdi. Aristoteles mübadele edilen malların fiyatlarını belirleme sorunu konusunda *Nicomachos'a Ethics* eserinde değerini ve fiyatını tanımlayan arzu edilen bir emtianın göreceli kıtlığının yansıması olarak indigentia (eksiklik veya ihtiyaç) sorununu araştırdı. Ona göre para birimi sabitti, bir ölçü birimiydi ve bu nedenle malların değerini ölçmeye ve mübadeleyi desteklemeye yarayan değişken olmayan bir değerdı. Aristoteles'in ekonomiye dair görüşleri Stoacı filozof Seneca ve Columela tarafından derinleştirildi. Sonrasında Aristoteles'in ekonomik düşüncesinin yaygınlaşması İbn Rüşd ve İbn Meymun gibi düşünürlerin eserleri sayesinde 13. yüzyılda Avrupa'da yaygınlaştı. 13. yüzyılın ikinci yarısında ise Thomas Aquinas'ın doğal hukuk, ticaret, tefecilik, adil fiyat, özel mülkiyet ve sosyal adalet ile ilgili analizleri Salamanca Okulu'nun üstlendiği kavramsal gelişime temel oluşturdu (Mallent & Guerrero, 2020:91,92).

16. yüzyılda yeni transatlantik pazarların ortaya çıkmasıyla İspanyol tüccarlar ekonomik analize ihtiyaç duymuştu. Salamanca Okulu'nun ortaya çıkışı bu ihtiyaca dayanmaktadır. Bilim tarihinde ilk ekonomik gelenek olarak tanımlanan Salamanca Okulu'nun temsilcileri ilerleyen yıllarda Adam Smith ve Carl Menger gibi kişiler tarafından geliştirilen iktisadî ilkeleri öngördü (Jace, 2019:375). Yeni Dünya keşfedilip ticarileştirilirken Salamanca Okulu, ortaya çıkan ticari uygulamaları doğal hukuk ve etik perspektifinden haritaladı (Jace, 2019:385). Transatlantik ticaretin gelişmesi Yeni Dünya ile ticareti yönetebilecek sigorta, sözleşmeler ve iş etiği

normlarının faydalarını artırırken İspanyol Krallığı tarafından külfetli politikaları tetikledi. Tüccar yararına ekonomik politika üreten okul, kraliyetin çıkarlarından ziyade tüccarların çıkarlarıyla aynı düzleme geldi. Benzer bir model Amerika Birleşik Devletleri'nde 1890 Sherman Yasası ile başlayan ve hukuk-ekonomi literatürünü doğuran modern antitröst döneminde de görülebilir⁷⁷ (Jace, 2019:394).

Salamanca Okulu'nun ekonomiye ilişkin analizlerinin çerçevesini doğal hukuk oluşturmaktadır. Ele aldıkları konular arasında kamu maliyesi, kamu hazinelerinin tükenme tehlikesi, aşırı vergiler, adil fiyat, faiz ve tefecilik sorunları vardı. Bununla birlikte, İspanya ve Portekiz krallıklarında aynı anda çok sayıda para sistemi kullanılması nedeniyle para değişimi ve para teorileri de Salamanca Okulu'nun analizlerine konu olmuştur (Schüssler, 2014; Chafuen, 2003:53-60). Şöyle ki, Salamancalı düşünürler ilk olarak malların değerinin sağladıkları fayda tarafından verilen bir kıymet olduğunu savunurlar. Ayrıca para miktarındaki bir artışın fiyatlardaki genel bir yükselişe yol açacağını belirten ilkel bir nicel para teorisi geliştirdiler. Paranın fonksiyonlarını ve çeşitli ülkelerdeki enflasyonla ilgili döviz kurlarını tanımlayarak satın alma gücü paritesi teorisini özetlediler. Adil fiyatın ne olduğunu belirlemenin yanı sıra yasal fiyat ve doğal fiyat arasında ayrım yaptılar. Borçlardan alınacak adil faizin ne olduğu ve mübadelenin ne zaman yapılacağı konusunda yasal bir çerçeve oluşturdular. Doğal hukuka aykırı olmadıkça özel mülkiyetin gerekliliğini savundular. Bununla birlikte vergi sistemi konusunda da teoriler sundular. Ancak tefecilik veya mülkiyet ve kamu müdahalesi gibi konularda Salamanca Okulu'na kısmî bir antikapitalist ruh atfedebiliriz (Blas & Lopez, 2011:98).

4.5.4. Salamanca Ekolü'nün Temsilcileri

Liberal ekonomik düşünceleri ile Skolastiklerin bir parçası olarak kabul edilen ve Rönesans Avrupası'nın Skolastik yaklaşımlarının devamı niteliğinde olan Salamanca Okulu'nun

⁷⁷ Sherman Antitröst Act: Benjamin Harrison başkanlığındaki Kongre tarafından 1890 yılında geçerli hale gelen ve adını yasa teklifini yapan John Sherman'dan alan, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki antitröst yasası, teşebbüsler arasındaki rekabet dengesini sağlamaktadır. Yasa rekabeti teşvik eden ve haksız tekelleri engellemek için işletmelerin davranış ve organizasyon şemalarını düzenleyen federal yasaların genelidir.

temsilcileri Akdeniz İktisat geleneği içerisinde iktisadî analize katkıları bakımından öne çıkarlar. Salamanca Okulu'nun temsilcilerinin ekonomik gerçeklik, mevcut yoksulluk, paranın aşırı ve kontrolsüz kullanımının belirlediği enflasyondaki artışla birlikte harekete geçtiğini söyleyebiliriz. Aslında bu ekonomik gözlemcilerin inceledikleri konular bugün de mevcut yaygın olan iktisadî sorunlar arasında yer alırlar (Joia R. M., 2011:721).

Francisco de Vitoria⁷⁸, Salamanca'da Thomizm'in ve Skolastik yöntemin yeniden canlanmasını teşvik eden reformların yer aldığı müfredatı uygulamaya koymuştur. Salamanca Ekolü'nün önemli temsilcilerindendir. Vitoria, Orta Çağ boyunca son derece etkili olan Ockhamcılık⁷⁹ ve nominalizmden⁸⁰ uzaklaşarak İberya üniversitelerine yeni bir soluk getiren felsefi ve teolojik yenilenmeye belirleyici ölçüde katkıda bulunmuştur. Vitoria'nın felsefesi, etik ve siyasi katkıları sosyolojik, antropolojik ve hukuksal anlayışlarla derinden bağlantılıdır. Vitoria Amerika'daki İspanyol seferlerinin meşruiyeti ve siyasi otoritenin kökeni gibi konuları da incelemiştir (Alves & Moreira, 2010:13,14).

Vitoria, birincil olarak bir teolog olsa da onun tartıştığı konular teoloji sınırlarının ötesindeydi. Mantık, metafizik, teolojik felsefenin ötesindeki bu çerçeveye, iktisadî düşünceye katkı sağlamayacak bir içeriğe sahipti.

Vitoria, özellikle özel mülkiyetle ve İspanya'daki ekonomik yaşamla ilgili genel sorunları açıklamaya ve çözmeye çalıştı. Thomas Aquinas'ın ticaretteki ahlâk olgusuyla ilgili bir manuskriptten yola çıkarak parasal faiz doktrinini açıklamaya çalışan etik ve ahlâk derslerine

⁷⁸ Francisco de Vitoria, ilk akademik çalışmalarını Burgos'ta tamamladı. Ayrıca 1504 yılında Dominiken Tarikat'ına girdi. Paris'te Pierre Crockaert'tan büyük ölçüde etkilendi ve Thomas Aquinas'a karşı derin bir hayranlık geliştirdi. 1526 yılında Salamanca Üniversitesi'nin teoloji kürsüsüne seçildi. Thomas Aquinas'ın Summa Theologica'sına ve eserdeki hukuk ve adalet unsurlarına özel bir ilgisi olan Vitoria, siyasi katkılar sunacak eserleri bakımından da önemlidir. De Potestate Civili (Sivil Güç Üzerine), De Indis (Kızılderililer) ve De Iure Belli (Sivil Savaş Hukuku) gibi çalışmaları Vitoria'nın siyasi katkılarını içeren eserleridir (Alves & Moreira, 2010).

⁷⁹ Ockhamcılık: Orta çağ felsefesinin önemli düşünürlerinden olan Ockhamlı William'ın felsefi görüşüdür. Ockhamlı William bir filozof olmasının yanı sıra bir teologdur. Orta çağ realizminin temelinde bulunan metafiziksel ve epistemolojik kabulleri tamamen reddeden bir görüşü savunmaktadır. Felsefe ve teolojiyi birbirinden mutlak bir biçimde ayırmaktadır (Cevizci, Ockhamlı William, 2010:1178).

⁸⁰ Nominalizm: realizmin tam karşısı olan felsefi görüştür. Tanımların, nesnelere işaret etmekten çok kişilerin kavramlara verdikleri isimlerle ilişkili olduğunu savunan doktrindir (Cevizci, Nominalizm, 2010:1170).

yoğunlaştı. Bu gayretlerine rağmen anlamlı bir ilerleme sağlanamadı. Dolayısıyla Salamanca Okulu'nun kurucusu olan Vitoria'nın ticari ahlâka olan ilgisi okulun diğer temsilcilerini bu konuda daha ileri çalışmalar yapmaya teşvik etti (Joia R. M., 2011:720). Vitoria, Skolastiklerin kişisel ahlâkla ilgili motivasyonunun aksine ekonomide adalet düşüncesini açıklarken adaletin kişinin kendisiyle değil, bir başkasıyla ilgili bir ilişkiden oluşması bakımından diğer erdemlerden ayrıldığını savunmaktadır. Vitoria'ya göre adil olan aynıdır ve aynı şey her zaman bir başkasına göredir. Bir erdem olarak adil davranmak bilinçli bir şekilde, özgür kararlarla, kararlılıkla ve kendi amacı için yapılmalıdır (Cendejas, 2020:98).

Ticari ahlâkın mevcut sorunları üzerine düşünen Vitoria diğer yandan da Thomas Aquinas'ın tefecilik doktrinini açıklamakla meşguldü (Hutchinson, The School of Salamanca, 1952:43). Vitoria, kısa mesafelerde bono ile para transferlerinde elde edilen her türlü kârı tefecilik olarak tanımlayıp kınamakla birlikte, farklı ülkeler arasında gerçekleştirilen benzer transferleri “madeni para/fiziksel para” taşıma zahmetinden kaçınıldığı ve ayrıca madeni para ihracatı nedeniyle gerçek bir ihtiyacın karşılandığı düşüncesiyle kanunen yasak olarak görmüştür. Bununla birlikte İspanyol skolastiklerin en dikkate değer ve en orijinal başarısı genellikle 16. yüzyılla ilişkilendirilemeyen bir doktrin olarak satın alma gücü paritesi mübadele teorisinin temel ilkelerini formüle etmeleriydi. Onlar, döviz kurlarının arz ve talep durumuna göre dalgalandığını belki çok net olmasa da kavramış görünüyorlardı. Vitoria, kambiyo senedinden elde edilen kârı, parayı yurt dışına göndermenin getirdiği emek ve riskin karşılığı ve havaleyi yapmak isteyeninin aldığı menfaat karşılığında ödediği bir ödül olarak düşündü (Hutchinson, The School of Salamanca, 1952:53,54).

Vitoria'nın pazar ve ticaret konusunda yaklaşımı Thomas Aquinas'ın mübadele doktrini ile bağlantılıdır. Vitoria için uygun veya ortalamanın dışında bir fiyata satmak ve satın almak haksızlıktı. Mübadele eyleminin ahlaki gerekçesi insanların yoksulluğuna ve karşılıklı bağımlılıklarına dayanmaktaydı. Alım satımın tarafların karşılıklı yararını garanti altına alması ve böylece mübadelede başkalarının iyiliğine zarar verecek şekilde kendi çıkarları peşinde

koşulmasından kaçınması gerekmektedir. Borsaların adilliği endişesi, piyasada meydana gelen adaletsiz ve eşitsiz uygulamaların Salamancalı düşünürler tarafından doğrulanmasından kaynaklanmaktaydı. Vitoria'ya göre, ekonomik faaliyetlerin ahlaki açıdan kabul edilebilir olması için sosyal refah ve kamu yararına (secundum ius naturale omnia sunt communia) dayalı olarak gerçekleştirilmesine açık bir ihtiyaç vardı. Vitoria'nın kınadığı şey ise, fiyatların adil bir şekilde oluşmasını, ticari malların istiflenmesini veya rekabetin haksız yere ortadan kaldırılmasını engelleyen spekülâtif uygulamalardı. Bu düşünceye dayalı olarak doğal ve adil fiyata ulaşmak için arzu edilen bir mekanizma olarak serbest piyasa figürü Salamanca'da ortaya çıkmış gözükmektedir (Mallent & Guerrero, 2020:96,97).

Salamanca Okulu'nun Francisco de Vitoria ile çağdaş bir diğer Dominik temsilcilerinden **Domingo de Soto**, önce Alcalá de Henares'te ve daha sonra Paris'te eğitim aldı. O zamanlar Sorbonne'da öğretmenlik yapan Vitoria'nın etkisi altına girdi. 1532 yılında Salamanca'da teoloji kürsüsüne atandı (Hutchinson, The School of Salamanca, 1952:43).

Domingo de Soto Salamanca Okulu'nun Vitoria'dan sonraki en etkili temsilcilerindendir. Soto'nun döneminde İspanya'da hâkim olan nominalist görüş Vitoria ve sonrasında da Soto ile birlikte Thomizm çizgisine evrildi. Soto'nun siyaset, hukuk ve ekonomi düşüncesini yansıttığı en önemli eseri “de iustitia et iure⁸¹”dir. Onun çalışmaları yalnızca geleneksel adalet mevzusunu değil aynı zamanda ticari faaliyetlerle ilgili konuları da içermektedir. Soto, çalışmalarında yoksulluk yasalarına ve bunların sonuçlarına önemli bir yer ayırmıştır. Domingo de Soto, kamu yetkilileri ve toplum için dilencilerle ve dilencilikle mücadele yollarına ilişkin çözümlemeler önermiştir. Bu konuda kamu yetkililerinin tepkilerinden ziyade özgür bireysel ve toplumsal eylem potansiyeline daha fazla güvenmiş ve bu sorunları çözmek için kilise ile ilişkili geleneksel kurumlara güvenmeyi tercih etmiştir (Alves & Moreira, 2010:14,15; Mallent & Guerrero, 2020:101).

⁸¹ “Adalet ve Hukuk”.

Ayrıca Domingo de Soto, yine hukuk felsefesi üzerine olan aynı çalışmasında para teorisine ilişkin görüşlerini de elmektedir. Yayınlanmasından sonra yaklaşık iki yüz yıl boyunca hukukçular ve ahlâkçılar tarafından okunan bu çalışmasında Soto, hukukun genel doğasını ve işlevlerini açıklar. Ticaretin gelişmesiyle birlikte ortaya çıkan ahlaki sorunları inceler. Bununla birlikte tefecilik sorunlarına, devlet içindeki ticari uygulamaların genel sorunlarına, adil fiyatın belirlenmesine, bu fiyatlardaki dalgalanmalara ve bunların nedenlerine, kira bedellerine, ticari şirketlerin kurulmasına ve her türlü ticari faaliyetteki etik konularla ilgilenir (Hutchinson, The School of Salamanca, 1952:44).

Domingo de Soto'nun para teorisiyle ilgili açıklamalarında enflasyonist önlemler de yer alır. Soto, para ve fiyatları birbirine bağlayan ilişkiyi açık bir şekilde analiz etti, enflasyon olgusunun doğasını keşfetti (Cendejas, 2020:104). Soto, iktisadî tezlerini açıkladığı çalışmasında adil fiyatın belirlenmesine yönelik görüşlerini açıklarken “Fiyatlar, tüccarların kendi kararlarına göre mi belirlenmelidir?” sorusuna yanıt vermektedir. Domingo de Soto fiyat belirlemeye yönelik sorgulamasını şu şekilde derinleştirmektedir:

“Fiyat, alım satımda adaletin temeli olduğuna göre, şimdi fiyatların tüccarların kendi değerlendirmelerine göre belirlenip belirlenmemesi gerektiğini ele alacağız. İlk olarak, ‘bir şey ne kadara satılabiliyorsa o kadar değerlidir’ kuralı hukukçular arasında ünlü bir aksiyomdur. Bu nedenle, hile ve kötü niyet hariç, mallarının fiyatını belirlemeyi tüccarlara bırakmalıyız. İkinci olarak, Aristoteles (Polit. 7) ve Paulus’un (in re mandata-1) bize hatırlattığı gibi, her sanatta uzmanların sözünü dinlememiz gerekir; herkes kendi işiyle ilgili en doğru yargıda bulunabilir. Şimdi tüccarın işi malları değerlendirmektir. Bu nedenle fiyatları belirlerken onların görüşlerine itibar etmeliyiz. Üçüncüsü, bir kişi kendine ait olan mülke dilediği pahayı biçebilir. Sonuç olarak mücevherler ve diğer değerli nesnelerde olduğu gibi, malları için zorla alabileceği fiyatı isteyebilir ve alabilir. Buna karşı Falcidius’un aktardığı bir yasa vardır: ‘Malların fiyatı toplumdaki bireylerin

isteği ya da kolaylığı ile değil; topluluğun geneli tarafından doğal şekilde belirlenir.’’

(Soto, 1553).

Domingo de Soto’nun fiyat belirlemeyle ilgili bu sorgulamalardan dört sonuca varılmaktadır. Birincisi, malların fiyatı doğalarına göre değil, insanlığın ihtiyaçlarına hizmet etme ölçülerine göre belirlenir. Bu sonucun doğal bir nedeni vardır. Dünya üzerindeki her şey insanın iyiliği için yaratıldığından, mallar insanlara hizmet ettikleri ölçüde yurttaşların gözünde değerlidir. Aristoteles Nikomakhos’a Etik adlı eserinde ticaretin nedeninin ve ölçüsünün arz olduğunu vurgular. Eğer yurttaşlar mallara, emeğe ya da hizmete ihtiyaç duymasaydı, o zaman insanlar mübadele ve dolayısıyla da ticari faaliyetlere de muhtaç olmazdı. O halde fiyatın belirlenmesi sürecinde temelde arz olgusunun varlığını kabul etmek gerekmektedir.

İkinci sonuç, adil fiyat konusunu incelerken bir çok unsurun göz önünde bulundurulması gerekir. İlk olarak ürün için var olan talebin ve ürünün bolluğu ya da kıtlığının dikkate alınması gerekir. Daha sonra süreçteki emeği, zahmeti ve riski göz önünde bulundurmak gerekir. Son olarak ise gerçekleşecek mübadelenin satıcının lehine mi yoksa aleyhine mi olduğunu, alıcıların az ya da çokluunu göz önünde bulundurmak gerekir.

Üçüncü sonuç, bir malın adil fiyatı yasal ve doğal fiyat olmak üzere iki yönlüdür. Yasal fiyat her zaman değiştirilemez, ancak doğal veya ihtiyari fiyat genel anlamda değiştirilebilir. Adil yasal fiyat, yöneticiler tarafından belirlenen fiyattır. Doğal fiyat ise fiyatların yasal olarak kontrol edemediği durumlarda geçerli olan fiyattır. Doğal fiyat, tüccarın yargısına göre değil, sağduyulu ve adil düşünen bireylerin değerlendirmelerine göre kendiliğinden belirlenir. Yani aslında doğal fiyatı belirleyen tüketicidir.

Soto’nun ifadelerinden çıkarılacak dördüncü sonuç ise alıcıların çok olması halinde fiyatın yükseleceği ve az olması durumunda düşeceği yönündedir. Aynı şekilde satıcı çok olduğunda fiyatlar düşer, az olduğunda ise fiyatlar yükselir. Gerçekten de malların bol olduğu yerlerde alıcıdan daha fazla satıcının olması gerektiği açıktır (Hutchinson, The School of Salamanca, 1952:83-87). Domingo de Soto, adil fiyatın belirlenmesi ile ilgili bu çözümlemeleri

yaparken yoksullara yardım konusunun devlet müdahalesi olmadan sadece kilise kontrolünde ve yoksulların özgürlüğü korunarak çözümlenmesi gerektiğini savunmaktadır (Akal, 2005:221; Erkiner, 2012:110). Soto'nun görüşlerinin hem piyasanın işleyişi ve arz ve talep güçlerinin fiyata etkisinin anlaşılması ve hem de adil fiyatın piyasa fiyatı olarak görülmesi eğilimi bakımından önem taşıdığı söylenebilir.

Salamanca Okulu'nun bir diğer önemli temsilcisi **Martin de Azpilcueta Navarro**'dur. Azpilcueta genel olarak paranın miktar teorisi, paranın kökeni ve fonksiyonları ile ilgili iktisadî tezleri ile öne çıkmaktadır. Martin de Azpilcueta, Francisco de Vitoria'nın çizgisinde uluslararası hukuk dersleri vermiştir. Azpilcueta'nın *Manual de confessores y penitentes* (II. Philip'in kız kardeşi Prenses Joana'ya ithafen yazılmış eser) adlı kitabı ilk kez 1553 yılında Coimbra'da yayımlandı ve bir ahlâk teolojisi el kitabı olarak büyük başarı kazandı. Sonraki yıllarda Portekizce, İspanyolca, Latince ve İtalyanca'ya çevrilen bu çalışma genellikle paranın miktar teorisinin ilk net açıklaması olarak kabul edilen şeyi içeren döviz ve tefecilik konularına ek yorumlar içermesi bakımından önemlidir. Kanon hukuku⁸² konusunda seçkin bir otorite olarak tanınan Martin de Azpilcueta Navarro, Roma'da Papa v.Pius, XIII. Gregory ve V.Sixtus'a danışmanlık yapmıştır (Alves & Moreira, 2010:15-16). Paranın değerindeki düşüş ve bunun yasal ve ahlaki sonuçları üzerine yapılan çalışmalarda Azpilcueta'nın katkısı diğer mallar gibi paranın değerinin de değişebileceği ve değer ölçütünün de paranın bolluğu ve kıtlığı olduğu yönündeydi (Mallent & Guerrero, 2020:101). Miktar teorisi konusunda Azpilcueta'nın araştırmaları incelendiğinde çalışmanın yalnızca bir ülkedeki paranın değerindeki dalgalanmaları açıklamak değil; uluslararası borsaların davranışlarını açıklamak için yazıldığı görülmektedir. Azpilcueta fiyat düzeyi faktörünü ortaya koymakta ve “tahmin” kavramını “satın alma gücü” kavramı ile değiştirmektedir (Hutchinson, *The School of Salamanca*, 1952:56). Dolayısıyla Azpilcueta,

⁸² Kanon hukuku, kilise hukuku anlamına gelmektedir. Dini otorite tarafından belirlenen ve uygulanan yasaları ifade etmektedir.

Bodin ve on iki yıl önce Copernicus'dan daha net şekilde hem satın alma gücü paritesi hem de döviz kurları ile ilgili düşüncelerini açıklamaktadır (Cendejas, 2020:103).

Kanon hukuku profesörü Martin de Azpilcueta, paranın miktar teorisi, satın alma gücü paritesi ve sübjektif değer teorisi gibi konuların yanısıra tefecilik ve mübadele konusunda da incelemelerde bulunmuştur. Azpilcueta, tefeciliği konuya ilk kez değindiği *Manual de confesores y penitentes*'in XVII. Bölümünde *Comentario resolutorio de usuras* (Tefecilik üzerine yorum) adlı ekte detaylı şekilde ele almıştır. Azpilcueta'nın doğrudan referans verdiği tefecilik konusundaki Skolastik geleneğin, esas olarak yasağın hem İncil hem de Roma hukuku köklerini temsil eden üç kaynağa dayandığı görülmektedir: *Glossa ordinaria*- *Decreto Gratiani* ve Peter Lombard'ın *Sententiae*'sı. Azpilcueta'nın bu üç kaynağa dayandığı *Comentario resolutorio de usuras*'da tefecilikle ilgili ilk açıklaması şöyledir: “Tefecilik ya da gayrı meşru kazanç doğası gereği parayla ölçülebilen, esas olarak açık ya da gizli girişimcilik nedeniyle alınan kazançtır ve tefeciliğin günahı bu tür bir kazancı almak ya da istemektir.” Azpilcueta bu açıklamasıyla borç verenin başlıca amacının parasal kazanç sağlamak olması halinde yasa dışı bir edinim olacağını, ancak bu sadece ikincil bir amaç ya da sonuç ise o kazancın tefecilik ya da yasa dışı olarak nitelendirilemeyeceğini vurgulamaktadır. Bu durumlarda ödünç alan kişi minnettarlık ve dostluk duygularıyla ya kendi cömertliği ya da hayırsever bir yaklaşımla hediye verene daha fazlasını geri ödeyebilir ve bu tefecilik olarak düşünülmemelidir. Dolayısıyla ödünç verilenden daha fazlasını alma niyeti, gerçekte daha fazlasının alınıp alınmadığına bakılmaksızın tefeci olmak için yeterli bir nedendir. Bununla birlikte tefecinin aldığı şeyin niteliği her ne olursa olsun önemsizdir. Ödünç verilen şeyden fazlasının kasten ve kâr amaçlı alınmış olması tefeciliktir. Dolayısıyla Azpilcueta kanonik hukuk geleneğinde olduğu gibi tefeciliği kınamaktadır (Caranti, 2020:29,30).

4.5.5. Salamanca Ekolü'nün İktisadi Tezleri

Vergi Sistemleri/Kamu Maliyesi: Salamancalı düşünürlerin vergiler konusundaki vizyonunu tartışmadan önce vergi sistemlerinin “iyi” olarak nitelendirilebilmesi için gerekli unsurlara değinmek yerinde olacaktır. Şöyle ki, bir vergi sisteminin başarılı olması için öncelikle yeterli tahsilatın gerçekleşmesi, vergi yükü dağılımında adaletin sağlanması, piyasalar üzerindeki etkinin minimuma indirilmesi, sistemin istikrarının ve gelişiminin teşvik edilmesi, adil ve anlaşılır bir sistem olması ve vergi idaresinde maliyet etkinliğinin sağlanması gerekmektedir. Daha spesifik olarak özetlemek gerekirse “iyi” olarak nitelenen bir vergi sisteminde yeterlilik, esneklik, verginin uygulanacağı kaynakların seçimi, vergi türünün seçimi, adalet, konfor ve maliyet etkinliği ilkeleri önem taşımaktadır. Dolayısıyla bir vergi sistemi oluşturulurken bu ilkelere dayalı bir vizyonla geliştirilmiş olması söz konusu vergi sisteminin benimsenmesini kolaylaştıracaktır (Blas & Lopez, 2011:99).

Salamanca Okulu'nun temsilcileri vergiler konusunda bütçe ve mali ilkeler bakımından yeterlilik ve uyarlanabilirlik; sosyo-politik ve etik ilkeler bakımından yatay eşitlik ve ödeme gücüne göre yeniden dağıtım; politik ve ekonomik ilkeler bakımından mali müdahaleden kaçınma; araçların kararları üzerindeki minimum etki, piyasa etkinliği üzerinde minimum etki ve ekonomik büyümenin desteklenmesi; yasal ve teknik ilkeler bakımından ise uyum ve sistematikleştirme, şeffaflık, maliyet etkinliği ve konfor ilkelerinin hükümetin ve toplumun desteklenmesi için gerekli olduğunu vurgulamışlardır.

Salamancalı düşünürler kamusal işlerin yerine getirilebilmesi için devlet harcamalarını en aza indiren ve bu harcamaların karşılanması için asgari vergiler koyan denk bir bütçe planlamasını savunmaktadır. Diğer yandan özellikle Vitoria, adil ölçütlerle belirlenmiş vergilerde vatandaşların vicdanen vergi ödemekle yükümlü olduğunu ve bu yükümlülüğü yerine getirmeyen kişilerin günah işlediğini vurgulamaktadır. Vergi sisteminin genelliği ile ilgili olarak her yurttaşın hükümeti desteklemek için vergiler yoluyla katkı sunması gerektiğini savunan Salamanca Okulu'nun üyeleri bu evrenselliğin yoksullar-yaşlılar ve engelliler gibi gruplar için

muafiyet gerektirdiğini de belirtmektedir. Ödeme gücü ilkesi açısından ise Salamancalı düşünürler zengin ve yoksullar üzerindeki eşit miktarda vergi yükümlülüğünün adalete aykırı olduğu; temel gıda maddelerine uygulanan dolaylı vergilerin yoksulları incittiği ve dolayısıyla da bu şekilde tahsil edilecek verginin dağıtım adaleti düşüncesinden uzak olduğunu savunmaktadır. Yani genel olarak Salamanca Okulu vergi tahsilatında orantısallık ve dağıtım adaleti vurgusu yapmaktadır. Salamanca Okulu, temel tüketim mallarından daha düşük oranda vergi alınmasını, lüks mallar üzerinde ise vergi miktarının artırılmasını önermektedir. Ayrıca tarım ürünleri üzerindeki vergilerin de en çok yoksul kesime zarar verdiğini işaret ederek bu ürünlerde vergilendirmenin iyi bir fikir olmadığını savunmaktadır. Diğer yandan Salamancalı düşünürler vergi toplayan kişilere de odaklanmıştır. Kamu gelirlerini şahsi kullanım için tüketenlere karşı dikkatli olunması gerektiğini ve vergi toplamakla sorumlu kişilerin zenginler sınıfından olmaması gerektiğine dikkat çekmektedir. Bunun gerekçesi olarak da zenginlerin bu hakkı kötüye kullanabileceği ve vergi mükelleflerine yük oluşturabileceğini göstermektedir. Özetle Salamanca Ekolü'nün temsilcileri adil bir vergilendirme sisteminin ekonomik büyümeyi ve kalkınmayı destekleyeceği konusunda hemfikir olmakla birlikte adil vergi sistemi ve toplumların büyüme derecesi arasındaki tamamlayıcılığa dikkat çekmektedir (Blas & Lopez, 2011).

Özel Mülkiyet-Serbest Ticaret-Sözleşmeler: Salamanca Okulu'nda savunulan ilk kavram “özel mülkiyet” idi. Okulun temsilcileri, Orta Çağ Skolastizminin önemli isimlerinden Thomas Aquinas'ın yüzyıllar önce işaret ettiği yolu izleyerek ticaretin gelişmesi için özel mülkiyetin gerekli ve bu nedenle tamamen meşru bir işleve sahip olduğunu savundular. Bununla birlikte özel mülkiyetin barışı teşvik etmek için temel olduğunu vurgularken, insanın günahkar ve doğuştan gelen kapasitesi göz önüne alındığında toplumdaki tüm kötülükleri ortadan kaldırma konusunda yetersiz kaldığına işaret ettiler. Salamanca Okulu, mallar üzerindeki hakimiyetin mülkiyetin temeli olduğunu savunmuştur. Bununla birlikte okulun temsilcilerine göre insanın

maddi mallar üzerindeki mülkiyeti ve hakimiyeti tamamen haklı olmakla birlikte mutlak değildir. Çünkü Salamanca Ekolü'nün temsilcilerine göre de yeryüzündeki mutlak hakimiyet yalnızca tanrıya aittir ve tüm insanların eşya üzerindeki hakimiyeti yaratıcıdadır. Salamanca düşüncesine göre mülkiyet, bir doğa yasası meselesidir; ancak bir bütün olarak yaratılışla birlikte ele alındığında tüm insanların kaderidir. Mallar dağıtılır ve sahipleri mallar üzerinde hakimiyet kurar ancak bu, toplumsal bir işleve göre düzenlenmiş bir hakimiyettir. Diğer yandan ise oldukça özel durumlarda (seferberlik gibi) ortak yarar nedeniyle bir kişinin mülkiyeti üzerinde “yöneticinin otoritesi” etkili olabilirdi (Mele, 1999:182).

Salamanca düşünürler uluslararası arenada bile hem ekonomik girişim özgürlüğü hem de mübadele özgürlüğünü desteklediler. Ticari faaliyetlerin yürütülmesi sürecinde ticaret sözleşmelerinin hazırlanması okulun ana temalarından biriydi. Sözleşmeler konusuna titizlikle yaklaşan Salamanca düşünürler, hukuki ve manevi yükümlülüklerin sözleşmelerden türetilmesi için yasallık ve geçerlilik koşullarına özel bir dikkat gösterdiler. Salamanca temsilcileri genel olarak tacirin kayıplara veya kazançlara yol açabilecek ticari riski üstlenmesini kabul etmişlerdir. Bunu yaparken de “iyi iktidarın” tüccarların haksız şekilde yüksek kazanç elde etmesini sağlamasını şart koşan kriterleri reddettiler (Mele, 1999:182). Salamanca düşünürler özel mülkiyetin yanısıra serbest ticareti, piyasaların dinamik yapısını ve serbest piyasa ekonomisini de savundular.

Rekabetçi Piyasalar ve Adil Fiyat: Salamanca Okulu için serbest piyasa rekabeti genellikle arzu edilir bir durumdu. Serbest rekabet olduğunda “ortak tahmine uyan” fiyat adil fiyat olarak değerlendirilmiştir. Bu, malların genel olarak satıldığı fiyattır. Mübadele adaletinin talep ettiği “adil fiyat” konusu Salamanca Okulu'nun üzerinde durduğu önemli konulardan biriydi. Salamanca Okulu temsilcileri malların değerinin üç unsura bağlı olduğunu ileri sürdüler. Bunlar: fayda (öznel değer), bolluk veya kıtlık (arz-talep) ve insan tahmini (genel tahmin). Bu da onların üç tür adil fiyat açıklamasına neden oldu.

Şöyle ki,

1. Birçok alıcı ve satıcının rekabet ettiği malların alım satımında ortaya çıkan, sosyal tahmin tarafından yönetilen ve daha önceden bilinen “olağan fiyat”.
2. Lüks mallar üzerinde uygulanacak “geleneksel fiyat”. Bu, taraflarca belirlenecek ve serbestçe seçilen fiyattı. Bu tür bir mübadelede ticarete konu olan mal, karşılığında alınabileek kadar değerliydi.
3. “Yasal fiyatlar”, yaşamsal ihtiyaçları niteleyen belirli mallar için kamu otoritesi tarafından belirlenen fiyattı (Mele, 1999:183).

Orta Çağ Skolastizminin önemli isimlerinden Thomas Aquinas, hesap verebilirlik, adalet ve etik ilkelere dayalı şekilde malları yeniden dağıtmanın bir yolu olarak dağıtım adaleti düşüncesini “adil fiyat teorisi” ile resmileştirmişti. Orta Çağ dünyasında mübadelenin adil koşullar altında yürütülmesini temin etmek, sözleşmenin dokunulmaz koşullarını sağlamaktan çok daha önemliydi. Bu nedenle Salamanca Okulu’nun yükselişinden önceki yıllarda piyasalar, esasen bir adalet yeri olarak işlev görmektedir. O dönemde pazarlar, bir yargı yeri konumundaydı. Bu şekilde tüccarların topluma karşı bu ilkeyi ihlal etmeyecek adil bir fiyat belirleme yükümlülüğü olduğu görüldü. Orta Çağ skolastizminde koşullara göre değişme eğiliminde olan ve bir ılımlılık idealine dayanan adil fiyat tüccarı da tüketiciyi de koruyan bir unsur olarak değerlendirilmekteydi. Diğer yandan fiyat devrimi ile sadece fiyat teorisinin pratikte güvenilir bir şekilde işlemesine izin veren piyasanın önceki istikrarı ortadan kalktı. Tüccarlar kısa sürelerde benzeri görülmemiş bir ölçekte muazzam kârlar elde etmek için büyük fırsatlar gördüler. Gittikçe dalgalanan bir piyasa ve hızlı enflasyonla adil fiyat teorisi Avrupa’daki pek çok kişi tarafından, özellikle de Salamanca Okulunca sorgulanmaya başladı (Bohrer, 2017:23). Hem Diego de Covarrubias y Leiva⁸³ hem de Francisco Garcia⁸⁴, Orta Çağ Skolastik düşüncesinde geçerli olan “adil fiyat teorisi” ile doğrudan çelişen sofistike arz ve talep

⁸³ Salamanca Okulu’nun temsilcilerinden İspanyol hukukçu, siyasetçi ve din adamı.

⁸⁴ Salamanca Okulu’nun temsilcilerinden.

açıklamaları geliştirdiler. Domingo de Soto ve Luis de Molina da Duns Scotus'un mallar için adil bir fiyatın malın maliyetiyle belirlendiğini savunan adil fiyat teorisi versiyonuna karşı kapsamlı argümanlar yayınladılar. Yani fiyatın piyasadaki arz ve talep tarafından belirlendiğini ve belirlenmesi gerektiğini savundular. Özellikle Molina, rekabet ve kıtlığın arz ve talebin işleyişini sağlayan ilkeler olduğunu, tüketiciler arasındaki rekabetin fiyatları şişirdiğini ve alıcı kıtlığının fiyatları aşağı çektiğini savundu. Yine Salamanca Okulu'nun temsilcilerinden Martin de Azpilcueta “paranın kıt olduğu yerde bol olduğu yerden daha değerli olduğunu” savunarak bu analizi madeni paraya ve paralara kadar genişletti. Covarrubias ve Molina, farklı metallerin her bir tüketici için onların özel eğilimlerine, arzularına ve ihtiyaçlarına bağlı olarak farklı seviyelerde değer taşıyacağını savunan öznel ve alıcı merkezli bir değer teorisi geliştirdi. Emtianın gerçek fiyatını belirlemek için fiyatlara serbest piyasada, alıcı ve satıcı arasında, fiyat kontrolleri olmaksızın karar verilmesi gerektiğini savundular. İktisat tarihinde Salamanca Okulu ile birlikte sadece ekonominin adalet ilkelerinden değil, aynı zamanda fiyatın da üretim maliyetlerinden bağımsız olarak ele alındığını görmekteyiz. Bu durum pek çok açıdan ilginç olmakla birlikte Salamanca Okulu'nun temsilcileri açısından fiyat ve üretim maliyeti arasındaki farklılığın, tüccarların kâr oranlarını ciddi ölçüde artırabileceklerini savunması özellikle önemlidir. Salamanca Okulu'nun temsilcileri fiyat, üretim maliyetlerinden bağımsız hale geldiğinde ve neredeyse sonsuz kâr sosyal ve felsefi olarak kabul edilebilir hale geldiğinde, bir işverenin çalışanların ücretlerini düşürerek ve üretkenliklerini artırarak artı değer elde etmek için her türlü teşvike sahip olacağını savunmaktaydı. Ancak yeni ortaya çıkan fiyat teorisi yalnızca alıcı baskısı altında bile “pahalı satarak” daha yüksek getirileri haklı çıkarmakla kalmadı; aynı zamanda yeni tekniklerinin geliştirilmesi ve artan verimlilik için de alan açmış oldu. Salamanca Okulu'nda adil fiyat teorisinin reddi aynı zamanda faize dayalı sermaye ve kâr birikimi üzerindeki kısıtlamaların gevşetilmesini de gerektirdi (Bohrer, 2017:24).

Bununla birlikte tıpkı Orta Çağ Skolastikleri ve müslüman düşünürler gibi Salamanca Okulu'nun temsilcileri de istismarcı tekelleri ve stokçuluğu kınadılar. Ancak “kamusal yararın

hayati olarak gerektirdiği durumlarda” kamu otoritelerinin sahip olduğu tekelleri kabul ettiler (Mele, 1999:183). Salamanca Okulu’nun adil bir vergilendirme sistemini savunması, vergi oranlarının asgari düzeyde tutulması ve vatandaşın vergi zulmünden uzak, refah ortamında yaşamasını desteklemesi açısından İslam iktisat anlayışı ile benzeştiği görülmektedir. Yine  zel mülkiyetin desteklenmesi, serbest piyasaların savunulması bakımından da Salamanca Okulu ile İslam iktisat düşüncesi paralellik göstermektedir. Dolayısıyla Salamanca Okulu’nun temel iktisadî ilkelerinin Orta  ağ müslüman düşünürlerinin fikirleri ile aynı düzlemde olduğu söylenebilir. Bu da iktisadî düşünce tarihi perspektifinde değerlendirildiğinde doğu-batı iktisadî fikir etkileşiminin belirgin olduğunu göstermektedir.

SONUÇ

Çalışmada antik Ortadoğu, antik Yunan, Roma ve Orta Çağ'da İslam coğrafyasının iktisadî düşünce mekanizmaları ile bu coğrafyadaki iktisadî uygulamalar incelenmiştir. Bununla birlikte, antik medeniyetlerin ve müslümanların iktisadî anlayışlarının Endülüs üzerinden İspanya'ya aktarılması ve İspanya'daki Salamanca ekolünün iktisadî tezlerindeki liberal unsurlar değerlendirilmiştir.

Antik Ortadoğu coğrafyasına bakıldığında, buranın insanların özel mülkiyetlerini dışarıdan gelen bir müdahale olmaksızın özgürce kullanabildikleri ve hür teşebbüsün desteklendiği sistem olan kapitalizmin temellerinin atıldığı bir bölge olduğu görülmektedir. Asya, Avrupa ve Afrika kıtaları arasında bağlayıcı konumda olan Ortadoğu, ticaret yolları üzerinde yer alması ve zengin petrol rezervlerine sahip olması bakımından ticari faaliyetlere uygun bir bölge olma özelliği taşımaktadır. Bu alt yapısına uygun şekilde de Ortadoğu'da ticari faaliyetler desteklenmiştir. Antik dünya ekonomilerine bakıldığında, bu bölgelerde ticaretin, ticaret temelli şehir devletleri yoluyla geliştiği görülmektedir. Asur ve Babil uygarlıklarında Mezopotamyalı ilk teşebbüslerin varlığı dikkat çekmektedir. Yine bu uygarlıklarda ticaretin sürdürülebilirliğini sağlamak amacıyla ticari reformlar yapılmıştır. Asur ve Babil uygarlıklarında hür teşebbüs sayesinde devletçi ekonomi modeli doğal piyasa modeline evrildi. Ortadoğu uygarlıklarında ortaya çıkan ve gelişen bu piyasa modeli tarihsel süreç içerisinde Yunan ve Roma uygarlıklarına aktarıldı. Dolayısıyla bugün piyasa ekonomileri incelendiğinde Ortadoğu coğrafyasını yok sayarak söz konusu girişim ruhu ve piyasa modelinin odağına Yunan ve Roma uygarlıklarını almak ve kapitalist eğilimlerin mayası olarak Avrupa'yı işaret etmek iktisadî anlamda Ortadoğu tarihini gözardı etmek olacaktır. Bütün bu girişim kültürünün yanı sıra Ortadoğu coğrafyasında Mezopotamya uygarlıkları kapsayıcı ve çok yönlü hukuk kuralları da geliştirmişti. Özel mülkiyet olgusunu destekleyici yapısı bakımından söz konusu bu hukuki kurallar dikkat çekmektedir. Öyle ki, bu yasalarda genel olarak ticari faaliyetlere ilişkin

uygulamalar, özel mülkiyet, borç ve kredi sözleşmelerini düzenleyen ilkeler vurgulanmaktadır. Ortadoğu’da iktisadî düşünce yapısına bakıldığında ise iktisadî yapı bir düşünce faaliyeti olarak görülme de dinsel ve geleneksel değerlere bağlı iktisadî uygulamalar dönemin iktisat felsefesini yansıtır niteliktedir.

Yunan ve Roma uygarlıkları incelendiğinde, Ortadoğu kökenli girişim kültürünü Suriye ve Finikeli tüccarlardan devşirdikleri görülmektedir. Ancak antik Yunan ve Roma medeniyetlerinin söz konusu bu ithal kültürü tam anlamıyla benimsediklerini söylemek güçtür. Antik Yunan uygarlığı için ideal düzen yalnızca tüketim amacıyla ihtiyaç duyulan kadar üretmek ve polisin kamusal yaşamına katkı sağlamaktır. Bu medeniyetin temel felsefesi üretim ve mübadele, yatırım, ekonomik büyüme ya da sermaye edinimi amacına dönük değildir. Çünkü Yunan değerler sistemi içerisinde büyüme amaçlı gerçekleştirilen ekonomik faaliyetler ahlaki açıdan problematik olarak nitelenmektedir. Oysa Ortadoğu toplumları için durum bunun tam tersidir. Diğer yandan iktisadî düşünce boyutunda Yunan mirasının güçlü etkisinden söz etmek mümkündür. Aristophanes, Homeros, Hesiodos, Demokritos, Ksenophon, Platon, Aritoteles ve Sofistlerin Antik Yunan iktisadî konularıyla ilgili dikkat çekici analizleri mevcuttur. Bütün bu isimler doğal piyasa düzeni ve dinamik iş birliği sürecinin temel ilkelerini kavrama noktasında tam anlamıyla başarılı olamadıysalar da her birinin Eski Yunan iktisat düşüncesini besleyen iktisadî tezleri dikkat çekicidir.

İktisadi düşünce üretme konusunda Roma imparatorluğu güçlü bir merkezi otoritenin varlığı ve toplumsal yaşamı düzenleyen adalet mekanizmalarının ve hukuk kurallarının katı bir şekilde uygulanması sebebiyle başarı sağlayamamıştır. Dolayısıyla Yunan ve Roma uygarlıklarında kapitalizmin temelindeki girişim ve serbest piyasa unsurları epistemolojik düzeyde kalmıştır. Bu medeniyetlerde antik ortadoğu coğrafyasından farklı olarak iktisadî konular, sosyal yaşamın bir uzantısı olarak değerlendirilmiş, etik ve ahlâk düzleminde ele alınmıştır.

Antik Yunan ve Roma dünyası için durum böyle iken Orta Çağ İslam coğrafyasının iktisadî konulardaki yaklaşımı kapitalizmin doğduğu yer olan Ortadoğu coğrafyası ile benzerlik göstermektedir. Tarih boyunca bazı ülkeler iktisadî durgunluk sürecinde iken bazı ekonomiler hızlı büyüme süreci yaşamıştır. Orta Çağ Müslüman medeniyeti hızlı büyüme sağlamış olanlarındandır. Bu başarısını ise rekabetçi piyasalar, serbest ticaret, düşük vergi oranları ve özel mülkiyeti koruyucu ilkeleri benimsemiş olmasına borçludur. İslam dünyasının iktisadî anlayışında en çok dikkat çeken unsur “sosyal adalet” olgusudur. Orta Çağ İslam uygarlığı iktisadî kalkınmanın temelindeki özel mülkiyet anlayışını sosyal adalet çerçevesinde koruyan bir sistemi yerleştirmiştir. Bununla birlikte iktisadî kalkınmayı sağlayan;

-rekabetçi serbest piyasalar

-serbest ticaret

-düşük vergi oranları

-sınırlı devlet regülasyonu

-parasal istikrar ve adil fiyat gibi konularda islam coğrafyasının başarısı dikkat çekmektedir.

Dolayısıyla 8. ve 13. yüzyıllar arasında İslam altın çağı olarak nitelenebilecek süreç ekonomik gelişim süreciydi.

Orta Çağ'da Müslüman düşünürler İslam iktisat düşüncelerinde dürüstlük ve sosyal adalete dayanması koşuluyla ticari faaliyetleri, sermaye edinimini ve ayrıca üretim ve iş bölümünü desteklemişlerdir. Serbest piyasalar yoluyla adil rekabet ortamını düzenleyerek hür teşebbüsü savunmuşlardır. Piyasalarda ve her türlü ticari faaliyette devlet regülasyonunun sınırlandırılması gerektiğini öne sürmüşlerdir. Vergi oranlarının asgari düzeyde tutulmasının gerekliliğine vurgu yapmışlardır. Özel mülkiyeti desteklemişlerdir. Dolayısıyla İslam skolastiklerinin kalkınma ve iktisadî düşünce konularında dikkate değer ölçüde katkıları olduğunu söylemek mümkündür. İslam coğrafyasında, Orta Çağ'da iktisadî analizlerin düşünce boyutu bu yönde iken islam toplumlarının iktisadî uygulamaları da bu felsefi anlayışlarıyla tutarlıdır. Söz konusu toplumlarda Hz. Muhammed dönemi, Halifeler dönemi, Abbasi ve

Selçuklular dönemi iktisadî uygulamalarında bireysel teşebbüsü teşvik eden, yeterli üretim yapısı oluşturan ve kaynakların etkin kullanımını hedefleyen mali uygulamalar ve sistemlerin varlığı dikkat çekmektedir.

Salamanca Okulu'nun iktisadî tezleri incelendiğinde ise okulun Orta Çağ skolastik düşüncesi ve İslam iktisat düşüncesinde içerilen liberal unsurlar açısından aynı çizgide olduğu görülmektedir. Salamanca Okulu, skolastik düşünürlerin ahlaki ve teolojik argümanlarıyla şekillenen teolojik ekonomi, modern hukuka ve dolayısıyla da teolojik bir düşünceden yasal devlet sistemleriyle belirlenen ahlak temelli bir ekonomiye geçişinde önemli rol oynadı. Bu geçiş teolojik ve ahlaki boyut ile yasal praksis ve yasal normlardan kaynaklanan bir sivillik ayrışmasına da katkıda bulundu (Mallent & Guerrero, 2020:111). Salamanca Ekolü de tıpkı İslam iktisat anlayışında olduğu gibi devlet harcamalarını en aza indiren ve bu harcamaların karşılanması için asgari vergiler belirlenmesi gerektiğini savunan bir anlayışa sahiptir. Yine İslam iktisat düşüncesiyle benzer şekilde “özel mülkiyet” ve “adil fiyat” kavramlarını belirgin bir şekilde savunmuştur. Ayrıca rekabetçi piyasalar ve hür teşebbüsün desteklenmesi gerektiği vurgusu da Salamanca Okulu tarafından yapılmıştır. Dolayısıyla Salamanca Okulu'nun iktisadî analizlerinde İslam iktisadî düşüncesindeki liberal unsurların benzerliği dikkat çekmektedir.

KAYNAKÇA

- Abbot, N. (1942). *Aishah the Beloved of Mohammed*. Chiago.
- Abdullahoglu, S. (2014). Studying Islamic Economics. S. Karadoğan içinde, *Islamic Economics-On Definition and Methodology* (s. 17-57). İstanbul: Institute of Islamic Economics.
- Acar, M. (2010). İslam ve Küresel İktisadi Düzenin Geleceği. J. Senky içinde, *Sosyal Piyasa Ekonomisi ve İslam'daki Algılanışı* (s. 209-220). Ankara: Konrad-Adenauer-Stiftung .
- Adem, Y. b. (2018). *Kitab – ül Harac: İlk Dönem Vergiler*. (O. Eskicioğlu, Çev.) Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Adem, Y. b. (2018). *Kitabü'l-Harac*. (O. Eskicioğlu, Çev.) Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Adıgüzel, A. (2020). Hz. Osman Dönemi (23-35/644-656) Kuzey Afrika Fetihleri. A. Aksu içinde, *Hz. Osman* (s. 99-112). Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
- Ahmad, A. (1975). *A history of Islamic Sicily*. Great Britain: T. & A. Constable Ltd.
- Akal, C. B. (2005). *Modern Düşüncenin Doğuşu*. Ankara: Dost Kitabevi.
- Akbıyık, N. (2018). Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde İşletmelerin Yapısı. *Muhasebe ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 203-238.
- Akdemir, T., & Yeşilyurt, Ş. (2018). Devlet Borçlarının Dini ve Felsefi Temelleri. *Journal of Administrative Sciences*, 177-200.
- Aktan, C. C. (2018). Mülkiyet Hakları Felsefesi. *Emek ve Toplum Dergisi*, 7(2), 194-214.
- Akyıldız, A. (2007). "Para". *İslam Ansiklopedisi*, 34, 163-166.
- Akyol, E. (2006). İslam Medeniyeti'nin Batıya Etkileri ile İlgili Bazı Değerlendirmeler. *İstem*, 117-134.
- Alarcon, M. (1931). *Lampara de los principes*. Madrid: Instituto de Valencia de Don Juan.
- Alves, A. A., & Moreira, J. M. (2010). *The Salamanca School: Major Conservative and Libertarian Thinkers*. New York: The Continuum International Publishing.
- Amemiya, T. (2007). *Economy and Economics of Ancient Greece*. New York: Routledge .
- Apak, A. (2014). *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi (Hz. Muhammed Dönemi)* (Cilt I). İstanbul: Ensar Yayınları.
- Apak, A. (2014). *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi Abbasiler Dönemi*. İstanbul: Ensar Yayınları.
- Apak, A. (2014). *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi Emeviler Dönemi*. İstanbul: Ensar Yayınları.
- Apak, A. (2014). *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi-Hulefa-i Râşidin Dönemi* (Cilt II). İstanbul: Ensar Yayınları.
- Apaydın, H. (1998). "Humus". *İslam Ansiklopedisi*, 18, 365-369.
- Araz, Y. (2018). İslam İktisat Tarihinde İlkel Bir Bankacılık Örneği: Cehbezler. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(2), 21-36.

- Arifoğlu, Y. (2019). İslamiyet Öncesi Dünyada Ticaretin Tarihsel Süreci ve Abbasilerde Ticaret Hayatı. *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*(1), 1-18.
- Aristophanes. *Βάτραχοι*. Perseus Digital Library-Greek and Roman Material.
- Aristophanes. *Εἰρήνη*. Perseus Digital Library-Greek and Roman Material.
- Aristoteles. (2005). *Atinalıların Devleti*. (F. Akderin, Çev.) İstanbul: Alfa Yayınları.
- Aristoteles. (2011). *Nikomakhos'a Etik*. (S. Babür, Çev.) Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Aristoteles. (2017). *Politika*. (F. Akderin, Çev.) İstanbul: Say Yayınları.
- Arslan, İ. (2011). Muktedir Döneminde Abbasilerde Sosyal Hayat. *İstem*, 123-154.
- Arslan, M. (1997). Kapulukaya Solidus Definesi. *Belleten*, 61(230), 15-22.
- Aslan, S., & Koçal, V. (2016). İslam Kaynaklarında Devlet ve Ekonomi Düşüncesi: Teolojik, Tarihi ve Felsefi Bir Çerçeve. S. Erdoğan, A. Gedikli, & D. Ç. Yıldırım içinde, *İslam Ekonomisi ve Finansı* (s. 1-50). İstanbul: Umuttepe Yayınları.
- Asutay, M. (2007). Political Economy Approach to Islamic Economics: Systemic Understanding for an Alternative Economic System. *Kyoto Bulletin of Islamic Area Studies*, 3-18.
- Asutay, M., & Zaman, N. (2016). İslam Ekonomisinin Arzuları ve Gerçekleri Arasındaki Uzaklaşma:Farklılığı Azaltmaya Yönelik Bir Politik Ekonomi Yaklaşımı. (Ç. U. Uyğun, A. T. Genç, & S. Ülev, Dü) *International Journal of Islamic Economics and Finance Studies*, 2(3), 179-200.
- Atabey, N., Yılmaz, B., & Yılmaz, H. (2018). Orta çağ Avrupa'sında İktisadi ve Siyasi Tarih Çerçevesinde Muhasebe İhtiyacı ve Çift Taraflı Kayıt Tekniği: Lisans ve Lisansüstü Öğrenciler İçin Bir Rehber. *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 15, 7-38.
- Augustinus, A. *De Civitate Dei*. Digital Latin Library.
- Aycan, İ. (1996). "HACCÂC b. YÛSUF es-SEKAFÎ". *İslam Ansiklopedisi*, 14, 427-428.
- Aydın, C. (1992). "CA'FER b. ALİ ed-DİMAŞKÎ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 6, 546-547.
- Ayrancı, İ. (2018). W. Montomery Watt'a Göre Endülüs İslam Medeniyetinin Batı Avrupa'ya Etkisi. *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 529-542.
- Azhar, R. A. (2019). *İslam İktisadının Ekonomisi*. (H. Tekin, Çev.) İstanbul: İktisat Yayınları.
- Azid, T., & Sunar, L. (2019). Social justice in Islam:An Introduction. T. Azid, & L. Sunar içinde, *Social Justice and Islamic Economics* (s. 1-12). New York: Routledge Taylor & Francis Group.
- Azimli, M. (2005). Hulefa-i Râşidin Döneminde Gerçekleşen İlk Fetihlerin Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler. *İstem*, 3(6), 177-193.
- Azizova, E. (2007). *H. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Backhouse, R. E. (2004(a)). *The Ordinary Business of Life a History of Economics from Ancient World to the Twenty-first Century*. Princeton University Press.
- Backhouse, R. E. (2004(b)). *The Ordinary Business of Life-The Ancient World*. (U. Roy, Dü.) Princeton University Press.

- Baeck, L. (2005). *The Mediterranean Tradition in Economic Thought*. London: Routledge.
- Bakır, A. (1990). İdari ve İktisadi Yönden Hz. Ali Dönemi. Ankara: Ankara Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Banaji, J. (2007). Islam, the Mediterranean and the Rise of Capitalism. *Historical Materialism*(15), 47-74.
- Bariş, M. N. (2019). Hz. Ebubekir Döneminde Devlet Yönetimi. *Turkish Studies Social Sciences*, 14(5), 2027-2044.
- Barnett, V. (2020). *Dünya İktisadiDüşünce Tarihi*. (H. Soykan, Çev.) İstanbul: alBaraka Yayınları.
- Barom, M. N. (2020). *Sayyid Abul A'la Mawdudi's First Principles of Islamic Economics*. Malaysia: Centre for Islamic Economics, International Islamic University Malaysia.
- Bavel, B. V. (2014). New Perspectives on Factor Markets and Ancient Middle Eastern Economies: A Survey. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 57, 145-172.
- Baysa, H. (2013). Hz. Peygamber Dönemindeki Sosyoekonomik Hayatta Yaşanan Dönüşümde İnanç ve Ahlâki İlkelerdeki Değişimin Etkisi. *Diyanet İlmî Dergi*, 3(49), 43-64.
- Bedirhan, Y. (2007). *Orta çağ Tarihi*. Konya: Eğitim Kitabevi Yayınları.
- Berber, M., & Bocutoğlu, E. (2017). *Genel İktisada Giriş*. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Berlinger, R., Schrader, W., & Königshausen, J.-H. (1989). *Elementa Texte-Demokrit Texte zu seiner Philosophie*. Amsterdam: Rodopi.
- Blas, L. d., & Lopez, J. R. (2011). Markets and Taxation: modern taxation principles and the school of Salamanca. *Esic Market*, 138, 91-116.
- Blas, L. P., & Lopez, J. R. (2011). Markets and Taxation: Modern Taxation Principles and the School of Salamanca. *Esic Market*, 138, 91-116.
- Boettke, P. J., & Leeson, P. T. (2003). Postwar Heterodox Economics. W. J. Samuels, J. E. Biddle, & J. B. Davis içinde, *A Companion to the History of Economic Thought* (s. 445-453). USA: Blackwell Publishing.
- Bohrer, A. J. (2017). Just Wars of Accumulation: the Salamanca School, Race and Colonial Capitalism. *Race&Class*, 59(3), 20-37.
- Boudreaux, D. J. (2020). *Serbest Ticaret ve Zenginliğe Giden Yol*. (H. Akalın, Çev.) Ankara: Liberte Yayınları.
- Bozkurt, N., & Küçükaşçı, M. S. (2003). "Mekke". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 28, 556.
- C. Brockelmann. (1964). *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*. (N. Çağatay, Çev.) Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Cahen, C. (1979). *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*. (Y. Moran, Çev.) İstanbul: E Yayınları.
- Cahen, C. (1986). "Ibn al-Ukhuwwa". *Encyclopedia of Islam*, 3, 960.
- Calder, N. (1993). *Studies in Early Muslim Jurisprudence*. Oxford: Clarendon Press.
- Cantor, N. F., & Klein, P. L. (1969). *Ancient Thought: Plato-Aristotle*. Waltham: Blaisdell Publishing .

- Caranti, P. J. (2020). Martín de Azpilcueta: The Spanish Scholastic on Usury and Time-Preference. *Studia Humana*, 9(2), 28-36.
- Carlen, J. (2016). *A Brief History of Entrepreneurship: The Pioneers, Profiteers, and Racketeers Who Shaped Our World*. Columbia: Columbia Business School Publishing.
- Cato, M. P. *De Agri Cultura*. Digital Latin Library.
- Cendejas, J. L. (2020). Ciencia Economica y Pensamiento Economico de la Escuela de Salamanca. *Relecciones: Revista Interdisciplinar de Filosofía y Humanidades*, 7, 93-111.
- Cevizci, A. (2010). Nominalizm. A. Cevizci içinde, *Felsefe Sözlüğü* (s. 117-1171). İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Cevizci, A. (2010). Ockhamlı William. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Cevizci, A. (2011). *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Say Yayınları.
- Chafuen, A. A. (2003). *Faith and Liberty: The Economic Thought of the Late Scholastics (Studies in Ethics and Economics)*. Lanham : Lexington Books.
- Chapra, M. U. (2021). *Economic History Association*. 01 7, 2021 tarihinde EH.net Encyclopedia: <https://eh.net/encyclopedia/islamic-economics-what-it-is-and-how-it-developed/> adresinden alındı
- Cicero, M. T. *De Officiis*. Digital Latin Library.
- Cora, İ. (2020). Çağdaş Tüketici Pazarları Açısından "Medine Pazarı" Analizi. *Atlas Sosyal Bilimler Dergisi*, 51-62.
- Çağrı, M. (1996). "Gazzali". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 13, 489-505.
- Çapak, İ. (2018). *Kur'an ve Ekonomi*. İstanbul: Miras Yayınları.
- Çetin, K. (2006). İran'dan Anadolu'ya Selçuklu Paraları. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*(29), 183-194.
- Çev: Karakocalı, A. (2018). Ius Gentium ve Uluslararası Hukuk. *Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 4(2), 381-387.
- Çıvgın, İ. (2008). *Orta çağ Tarihi*. Ankara: Maya Akademi Yayın ve Dağıtım.
- Çizikakça, M. (2017). *İslam Dünyasında Vakıflar*. Konya: Karatay Üniversitesi Yayınları.
- D.Gwartney, J., Lee, D. R., Stroup, R. L., & Ferrarini, T. H. (2019). *Temel Ekonomi*. (A. Uzun, Çev.) Ankara: Liberte Yayınları.
- Dağ, M., & Aydın, H. (2017). *Orta çağ İslam Kültüründe Felsefe*. İstanbul: Bilim ve Gelecek Kitaplığı.
- Demircan, A. (2013). Hz. Ali'nin İktidar Yıllarında İslam Toplumunda Siyaset. *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2), 173-190.
- Demirdöğen, O., & Polater, K. (2016). İslam'da Çalışma ve Tcarenin Önemi. *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*(10), 103-126.
- Denis, A. (2015). Was the School of Salamanca proto-Austrian? *The Scottish Economic Society annual conference*. Scotland: University of London City Research Online.

- Dhar, P. (2013). Zakat as a Measure of Social Justice in Islamic Finance : An Accountant's Overview. *Journal of Emerging Economies and Islamic Research*, 1(1), 64-74.
- Dinler, E., & Çalışkan, Z. (2019). Mülkiyetin Tarihsel Gelişimi Üzerine Bir Deneme. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*(77), 421-452.
- Dobbin, C. (1996). *Asian Entrepreneurial Minorities: Conjoint Communities in the Making of the World Economy*. New York: Routledge Publishing.
- Dûrî, A. (2014). *İslam İktisat Tarihine Giriş*. (S. Orman, Çev.) İstanbul: İnsan Yayınları.
- Eagleton, C., & Williams, J. (2008). *Paranın Tarihi*. (F. Kâhya, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ebü'l-Fidâ. (1997). *et-Târih* (Cilt I). Beyrut: thk:Mahmûd Deyyûb.
- Eco, U. (2012). *Orta çağ Barbarlar-Hristiyanlar-Müslümanlar*. İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım.
- Eidem, K. R. (2008). *Mesopotamia Old Assyrian Period*. Göttingen: Academic Press Fribourg.
- Ekelund, R. B., & Hebert, R. F. (2005). *Historia De La Teoria Economica Y De Su Metodo*. Mexico: McGraw Hill.
- El-Ashker, A. A., & Wilson, R. (2006). *Islamic Economics A Short History*. Leiden-Boston: Brill.
- el-İş, Y. (2017). ed-Devletü'l Ümeviyye ve'l Ahdasu elleti Sebekatha ve Meheddet leha İbtidaen Fitneti Osman". *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V(10), 177-188.
- el-Makdisî, I. K. (2015). *El-Muğni* (Cilt III). (A. A. Tunçer, Çev.) İstanbul: Karınca&Polen Yayınları.
- el-Maliki, A. (2011). *Kapitalizm ve Komünizm'e Alternatif İktisadi Siyaset*. Ankara: Köklüdeğişim Yayıncılık.
- El-Maverdi, E. H. (2014). *Bilge Yöneticinin El Kitabı*. (İ. Barca, Çev.) İstanbul: Klasik Yayınları.
- El-Maverdi, E. H. (2021). *İslam'da Devlet ve Hilafet Hukuku*. (K. H. Helete, Çev.) İstanbul: İtisam Yayınları.
- El-Maverdi, E. H. (2023). *Devlet Yönetiminde Ahlak ve Siyaset*. (M. Çelik, Çev.) İstanbul: Timaş Akademisi.
- el-Şeyzeri, A. b. (1993). *İslam Devletinde Hisbe Teşkilatı*. İstanbul: Marifet Yayınları.
- Encinas-Ferrer, C. (2013). Oligopsony-Oligopoly the perfect imperfect competition. *Procedia Economics and Finance*, 345-362.
- Engen, D. (2004, July 31). *The Economy of Ancient Greece*. (R. Whaples, Dü.) July 31, 2004 tarihinde E.H.Net Encyclopedia: <http://eh.net/encyclopedia/the-economy-of-ancient-greece/> adresinden alındı
- en-Nebhânî, T. (1990). *İslâmî İktisat Nizamı*. Beyrut-Lübnan : Dar-ul Ummah Basın-Yayın-Dağıtım .
- Erdem, İ. (2005). İlk Dönem Selçuklu-Moğol ilişkilerinin İktisadi Boyutu (1243-1258). *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24(38), 1-10.
- Ergin, F. (1975). *Para Politikası*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları.
- Erkal, M. (1993). "Cizye". *İslam Ansiklopedisi*, 8, 42-45.

- Erkal, M. (1996). "Ganimet". *İslam Ansiklopedisi*, 13, 351-354.
- Erkal, M. (2007). "Öşür". *İslam Ansiklopedisi*, 34, 97-100.
- Erkiner, H. H. (2012). Grotius Öncesinde İlk Modern Uluslararası Hukuk Düşüncesinin Oluştugu Tarihsel Koşullar ve Erken Klâsik Dönemdeki Öğreti. *Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 18(1), 51-146.
- Erkoçoğlu, F. (2020). Hz. Osman Dönemi Orta Asya (Horasan) Fetihleri. A. Aksu içinde, *Hz. Osman* (s. 85-97). Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
- er-Radî, Ş. (1990). *Nehcû'l Belâga*. (A. Özaydın, & C. Avcı, Çev.) Beyrut.
- Ersan, M., & Alican, M. (2012). *Selçukluları Yeniden Keşfetmek*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Erskine, A. (2016, Mart 7). *Scipionic Circle*. Aralık 30, 2020 tarihinde Oxford Classical Dictionary: <https://oxfordre.com/classics/view/10.1093/acrefore/9780199381135.001.0001/acrefore-9780199381135-e-5744> adresinden alındı
- Ersoy, A. (2012). *İktisadi Düşünceler Tarihi*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Ersoy, A. (2015). İslam İktisadı ve İktisadi Yapısı: İnsan Merkezli Fitri İktisat ve İktisadi Yapısı. *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi*(1), 37-64.
- Erten, H. (2001). Hz. Ömer Döneminde Sosyal Yapı ve Değişme. *Marife Bilimsel Birikim Dergisi*, 1(1), 175-193.
- Esenkaya, A. (2019, Ocak 1). İslam'da Ticaretin Önemi: Medine Pazarı Örneği. *İpekyolu Dergisi*. (K. T. Odası, Dü.) Konya. 2021 tarihinde <http://www.kto.org.tr/d/magazine/371/371.pdf> adresinden alındı
- Esîr, İ. (1997). *el-Kâmil, 27 Yılı Olayları* (Cilt III). Beyrut: thk: Abdüsselâm Tedmürî.
- Eskicioğlu, O. (1966). *İslam Hukukunda Vergiler*. İzmir: Anadolu Matbaacılık.
- F.Reilly, B. (2013). Alfonso IX, King of Leon. E. M. Gerli içinde, *Medieval Iberia* (s. 54-55). Great Britain: Routledge.
- Fayda, M. (1994). "Ebu Bekir". *İslam Ansiklopedisi*, 10, 101-108.
- Fayda, M. (1995). "Fey". *İslam Ansiklopedisi*, 12, 511-513.
- Fayda, M. (2007). "Ömer". *İslam Ansiklopedisi*, 34, 51-53.
- Fayda, M. (2008). "Ridde". *İslam Ansiklopedisi*, 35, 91-93.
- Ferguson, N. (2008). *Paranın Yükselişi-Dünyanın Finansal Tarihi*. (B. Pala, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Fidan, A. (2020). Piyasa İslam'ından İslam'ın Piyasasına (Alternatif, Bireysel, Yapısal ve Kurumsal Öneriler). *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(2), 451-462.
- Fığlalı, E. R. (1993). *Cemel Vak'ası* (Cilt VII). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.
- Finley, M. I. (1974). *The Ancient Economy*. Berkeley: University of California Press.
- Finley, M. I. (1981). *Economy and Society in Ancient Greece*. Great Britain: Redwood Burn Limited.
- Foerstater, M. (2013). *İktisat*. (A. Uzun, Çev.) Ankara: Liberte Yayınları Liman Kitapları.

- Furqani, H., & Haneef, M. A. (2012). Theory Appraisal in Islamic Economic Methodology: Purposes and Criteria. *Humanomics*, 270-284.
- Ghazanfar, S. M. (2014). *Orta çağ İslam İktisat Düşüncesi-Batı İktisatındaki "Büyük Kayıp Halka" nın Telafisi*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Ghazanfar, S., & Islahi, A. (2015). Bir Arap Skolastiğin İktisat Düşüncesi: Ebu Hamid el-Gazzali (1058-1111). S. Ghazanfar içinde, *Orta çağ İslam İktisat Düşüncesi* (s. 49-76). İstanbul: Klasik.
- Gordon, B. (1975). *Economic Analysis Before Adam Smith Hesiod to Lessius*. New York: The Macmillan Press.
- Gottschalk, H. (1936). "Abū 'Ubad al-Qāsim b. Sallām". *Studie zur Geschichte der arabischen Biographie*, 23, 245-289.
- Gottschalk, H. (1986). "Abu Ubayd al-Kasim b.Sallam". *Encyclopedia of Islam*, 1, 157.
- Göksu, E. (2017). *Selçuklu'nun Mirası Gulâm ve İktâ*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Gölçek, A. G., & Gülşen, M. A. (2017). İbn Haldun ve Serbest Piyasa Fikri: İbn Teymiyye ve Gazali'den Kanıtlar. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*(57), 576-590.
- Gray, A. (1931). *The Development of Economic Doctrine*. London: Longmans, Green and Co.
- Grenard, F. (1992). *Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü*. (O. Yüksel, Çev.) İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Gül, A. R. (2005). Faizsiz Bankacılığın Dini Temeli Açısından Mudarabe ile Selef Yöntemlerinin Mukayesesi. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 46(1), 43-83.
- Günay, E. (2015). Antikçağ Ekonomileri ve Gelenek ile Çok Tanrılı Dinlerin Etkisinde Oluşan Antikçağ'daki İktisadi Düşüncelerin Özellikleri. *International Journal of Academic Value Studies*, 46-64.
- Güran, T. (2017). *İktisat Tarihi*. İstanbul: Der Yayınları.
- Güzel, A. (2012). *Abbasi Halifesi Mehdi b. Mansur*. Konya: Kitap Dünyası Yayınevi.
- Hacak, H. (2005). İslam Hukuk Düşüncesinde Özel Mülkiyet Anlayışı. *MÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2(29), 99-120.
- Haldun, İ. (2023). *Mukaddime*. (S. Uludağ, Çev.) İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Hañçer, A. (2013). Erken Dönem İslam Tarihinde İktisadi Olaylar ve Mevâli'nin Mezheplerin Oluşumuna Etkisi. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Konya: Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi.
- Hañçerlioğlu, O. (1993). *Ekonomi Sözlüğü, Ekonomi Terimleri ve Ekonomi ile ilgili Ticaret ve Hukuk Terimleri*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Hansen, M. H. (2006). *Polis-An Introduction to the Ancient Greek City-State*. USA: Oxford University Press.
- Hengstmengel, J. (2023). *İktisat ve Tanrı Erken Modern İktisadi Düşüncede İlahi Takdir*. (H. Burgazoğlu, Çev.) İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Hesiodos. *Εργα και Ημέραι*. Perseus Digital Library-Greek and Roman Material.
- Hizmetli, M. (2010). Abbasiler Döneminde Para Basımı. *İstem*, 79-110.

- Hizmetli, S. (2001). "Karmatîler". *İslam Ansiklopedisi*, 24, 510-514.
- Honigman, E. (1991). Al-Mawsil. *The Encyclopedia of Islam*, 6, 899-901.
- Hosseini, H. (2007). Notions of Private Property in Islamic Economics in Contemporary İran: A Review of Literature. *Emerald Backfiles*, 51-61.
- Hosseini, H. S. (2003). Contributions of Medieval Muslim Scholars to the History of Economics and their Impact: A Refutation of the Schumpeterian Great Gap. W. J. Samuels, J. E. Biddle, & J. B. Davis içinde, *A Companion to the History of Economic Thought* (s. 28-45). United Kingdom: Blackwell Publishing.
- <https://plato.stanford.edu/entries/school-salamanca/#EconTheo>.
<https://plato.stanford.edu/entries/school-salamanca/#EconTheo> adresinden alındı
- Hudson, M. (2010). Entrepreneurs: From the Near Eastern Take off to the Roman Collapse. J. M. David S. Landes içinde, *The Invention of Enterprise* (s. 8-39). Princeton: Princeton University Press.
- Hutchinson, M. G. (1952). *The School of Salamanca*. Oxford: Clarendon Press.
- Hutchinson, M. G. (2015). *Early Economic Thought in Spain*. Indianapolis: Liberty Fund Inc.
- İleri, Ü. (2019). Anadolu Selçukludan Osmanlı'ya Esnaf Örgütlenmeleri. *Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 8(21), 201-220.
- Iqbal, M. M. (2019). Zekat İle Kapsayıcı Büyüme. S. Karadoğan içinde, *İslam İktisat Sistemi: Teori ve Politika* (Y. E. Aydınbaş, Çev., s. 149-175). İstanbul: İslam Ekonomisi Enstitüsü.
- Islahi, A. A. (1996). *Economic concepts of Ibn Taimiyah-(Islamic economics series; 12)*. United Kingdom: The Islamic Foundation.
- Islahi, A. A. (2005). *Contributions of Muslim Scholars to Economic Thought and Analysis*. Jeddah: King Abdulaziz University Press.
- Islahi, A. A. (2017). *Müslümanların İktisadi Düşünce ve Analize Katkıları*. (F. F. Akosman, Çev.) İstanbul: İktisat Yayınları.
- İsmail, A. G., & Jaafar, A. B. (2017). Tax Rate and its Determinants: An Opinion from Ibn Khaldun. *İbn Haldun Çalışmaları Dergisi*, 2(1), 1-20.
- İzbul, E. (2022). Anadolu Selçuklu Devleti'nde İdârî, Ekonomik ve Sosyal Hayat Üzerine Bir İnceleme. *Troy Academy International Journal of Social Science*, 7(1), 47-66.
- J.Zetzel. (1972). Cicero and the Scipionic Circle. *Harvard Studies in Classical Philology*, 76, 173-179.
- Jace, C. (2019). An Economic Theory of Economic Anaysis: The Case of the School of Salamanca. *Public Choice*, 375-397.
- Johns, C. (1904). *Babylonian and Assyrian Laws, Contracts and Letters*. (L. o. Inscriptions, Dü.) New York: Charles Scribner's Sons.
- Joia, R. M. (2011). School of Salamanca: An Economic Program of Research Ethics. *Journal of Management Systems*, 12(122), 717-723.
- Joia, R.-M. School of Salamanca- An Economic Program of Research Ethics. *Supplement of Journal of Management Systems*, 12(123), 717-722.

- Jursa, M. (2010). *Aspects of the Economic History of Babylonia in the First Millennium BC*. Münster: Ugarit Verlag.
- Kafesoğlu, İ. (2014). *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kahf, M. (2019). *İslam İktisadının Temelleri*. (N. Tüysüz, Çev.) İstanbul: İktisat Yayınları.
- Kallek, C. (1997). "Haraç". *İslam Ansiklopedisi*, 16, 71-88.
- Kallek, C. (2000). "İhtikâr". *İslam Ansiklopedisi*, 21, 560-565.
- Kallek, C. (2002). "Kudame b. Cafer". *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 26, 311-312.
- Kallek, C. (2004). Mâverdî'nin ahlâkî, içtimaî, siyâsî ve iktisadî görüşleri. *Dîvân : İlmî Araştırmalar Dergisi*, 2(17), 219-265.
- Kallek, C. (2006). "Narh". *İslam Ansiklopedisi*, 387-389.
- Kallek, C. (2006). "Neces". *İslam Ansiklopedisi*, 32, 488.
- Kallek, C. (2006). Narh Konusuna Yeniden Bakış. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*(7), 257-276.
- Kallek, C. (2010). "Şeyzeri, Celâleddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 39, 107-109.
- Kallek, C. (2013). "Yahya b. Adem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 43, 234-237.
- Kallek, C. (2015). *İslam İktisat Düşüncesi Tarihi*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Kallek, C. (2020). "Müd". *İslam Ansiklopedisi*, 455-457.
- Kalyoncu, K., & Tuncer, H. (2017). Din-İktisat İlişkisi: Riba, Rehin ve Ekonomik İşlem Kavramları Üzerine Bir Deneme. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, VI(6), 163-172.
- Kara, S. (2006). İslam Tarihinde İlk Zihniyet Sapması: Emeviler Döneminde Otoritenin Dünyevileştirilmesi. *İstem Dergisi*(8), 145-170.
- Kautz, J. (1860). *Die geschichtliche Entwicklung der National-Oekonomik und ihrer Literatur*. Wien: Druck und Verlag von Carl Gerold's Sohn.
- Kaya, R. (2001). Kur'an-ı Kerim'de Fey Gelirleri ve Dağılımı. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10(2), 67-86.
- Kayaoğlu, İ. (1981). Anadolu Selçuklu Devrinde Ticari Hayat. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 359-373.
- Kayapınar, H. (2006). "Müzaraa". *İslam Ansiklopedisi*, 32, 234-236.
- Kazancı, F. (2016). Serbest Piyasa Ekonomisi ve İslam Ekonomisi Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz. *International Journal of Islamic Economics and Finance Studies*, 2(3), 160-178.
- Kazıcı, Z. (1988). "Ahilik". *İslam Ansiklopedisi*, 1, 540-542.
- Kelpetin, M. (2018). Hz. Ömer Döneminde Mâlî Sistem. *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu*. I, s. 380-390. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
- Kenanoğlu, M. M. (2013). "Vergi". *İslam Ansiklopedisi*, 43, 52-58.
- Khan, M. A. (2021). *İslam İktisadına Giriş*. (G. Umut, Çev.) İstanbul: İktisat Yayınları.

- Khan, M. S., & Mirakhor, A. (2019). İslami Bir Ekonomide Finansal Sistem ve Para Politikası. S. Karadoğan içinde, *İslam İktisat Sistemi Teori ve Politika* (S. Karadoğan, Çev., s. 107-133). İstanbul: İslam Ekonomisi Enstitüsü.
- Kılıç, M. (2012). Turtuşı. *İslam Ansiklopedisi*, 41, 430-431.
- Kılıç, R., & Demirçelik, M. (2011). Mülkiyet Kavramının Tarihsel Gelişimi Sürecinde Orta çağ ve Reform Hareketleri. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(30), 181-190.
- King, L. W. (2012). *Code of Hammurabi*. Theophania Publishing.
- Koca, F., Özervarlı, M., & Kara, M. (1999). "İbn Teymiyye, Takiyüddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 20, 391-414.
- Koehler, B. (2016). *İslam'ın Erken Döneminde Kapitalizmin Doğuşu*. (İ. Kurun, Çev.) Ankara: Liberte Yayınları.
- Koehler, B. (2021). *İslam'ın Erken Döneminde Kapitalizmin Doğuşu*. (İ. Kurun, Çev.) Ankara: Liberte Yayınları.
- Koopmans, T. (1967). Inter-temporal Distribution and 'Optimal' Aggregate Economic Growth. *Cowles Foundation for Research in Economics Yale University*(228), 95-126.
- Korkut, C. (2020). Kapitalist İktisat Sisteminin Dönüşümünün Şafağında İslam İktisadı. *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, 212-243.
- Kozak, İ. E. (1984). *İbn Haldun'a Göre İnsan-Toplum-İktisat*. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Köktaş, A. M. (2016). Osmanlı İmparatorluğu'nda Piyasa Düzenlemeleri: 1500-1700 İstanbul Kadı Sicillerinde Narh Uygulamaları. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 219-242.
- Köprülü, B. (1951). Tarihte Vakıflar. *Ankara Hukuk Fakültesi Dergisi*, 8(3), 505-506.
- Köroğlu, K. (2018). *Eski Mezopotamya Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ksenophon. *Κύρου Παιδεία*. Perseus Digital Library-Greek and Roman Materia.
- Ksenophon. *Οἰκονομικός*. Perseus Digital Library-Greek and Roman Material.
- Kseonophon. (1979). *Cyro Paedia* (Cilt II). (W. Miller, Çev.) Cambridge: Harvard University Press.
- Kuhr, A. (2019). *Eskiçağ'da Yakın Doğu* (Cilt I). (D. Şendil, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kumaş, M. S. (2006). Bir Finansman Yöntemi Olarak İş Ortaklığı Uygulaması: "Mudârabe-Commenda Karşılaştırması". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15(1), 369-383.
- Kusuma, D. B. (2010). Economic Development In An Islamic Perspective. *International Conference on Business and Economics* (s. 1-7). Indonesian: Faculty of Economic, Andalas University.
- Küçük, İ. (2013). Türk Devletlerinde Mali Yönetim - VIII.-XIII. Yüzyıllar Arası. *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*(4), 223-245.
- Küçükkalay, A. M. (2014). *Dünya İktisat Tarihi*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Küçükkalay, A. M. (2015). *İktisadi Düşünce Tarihi*. İstanbul: Beta Yayınları.

- Kütükoğlu, M. S. (2006). "Narh". *İslam Ansiklopedisi*, 32, 390-391.
- Labib, S. Y. (1969). Capitalism in Medieval Islam. *The Journal of Economic History*, 29(1), 79-96.
- Lajugie, J. (1971). *Ekonomik Doktrinler*. (S. Tiryakioğlu, Çev.) İstanbul: Varlık Yayınları.
- Landreth, H., & Colander, D. (2002). *History of Economic History*. Boston, Toronto: Houghton Mifflin Company.
- Langholm, O. (1998). *The Legacy of Scholasticism in Economic Thought*. New York: Cambridge University Press.
- Larsen, M. T. (1977). Partnerships in the Old Assyrian Trade. *Iraq*, 39(1), 119-145.
- Lewis, B. (2006). *Ortadoğu*. (S. Y. Kolay, Çev.) Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Liv, C. (2019). İslâm'ın İlk Dönemlerinde Piyasa İstikrarını Temin İçin Alınan Tedbirler. *Journal of Divinity Faculty of Hitit University*(36), 363-398.
- Liverani, M. (2014). *The Ancient Near East History, Society and Economy*. (S. Tabatabai, Çev.) New York: Routledge.
- Long, A. A. (2006). *From Epicurus to Epictetus Studies in Hellenistic and Roman Philosophy*. New York: Oxford University Press.
- Lowry, S. T. (2003). *A Companion to the History of Economic Thought*. (W. J. Samuels, & J. B. Davis, Dü) Oxford: Blackwell Publishing.
- M.Ghazanfar, S. (2015). *Orta çağ İslam İktisat Düşüncesi: Batı İktisatındaki "Büyük Kayıp Halka"nın Telifisi*. İstanbul: Klasik.
- M.Kaufmann. (2016). Die Referenzautoren der Schule von Salamanca und andere Vorläufer im Mittelalter. K. Bunge, M. J.Fuchs, D. Simmermacher, & A. Spindler içinde, *The Concept of Law(lex) in the Moral and Political Thought of the "School of Salamanca"* (s. 9-30). Leiden-Boston: Brill.
- Makowski, M. (2014). The Road to the Citadel of Kanesh. Urban Structure and Spatial Organization of the City during the Assyrian Colony Period. *Proceedings of the 8th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East*. 1, s. 93-111. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Mallent, J. V., & Guerrero, L. R. (2020). El Pensamiento Economico de la Escuela de Salamanca y la Esclavitud Negra. *Humanidades: revista de la Universidad de Montevideo*, 8, 87-117.
- Melchert, C. (2002). Qur'anic Abrogation Across the Ninth Century: Shafi Abu Ubayd, Muhasibi, and Ibn Qutaybah. B. G. Weiss içinde, *Studies in Islamic Legal Theory* (s. 75-98). Brill: Leiden-Boston-Köln.
- Mele, D. (1999). Early Business Ethics in Spain: The Salamanca School (1526-1614). *Journal of Business Ethics*(22), 175-189.
- Merçil, E. (2000). *Türkiye Selçuklular'ında Meslekler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Michel, C. (2011). Ancient Anatolia. S. R. McMahon içinde, *The Karum Period on the Plateau* (s. 313-336). New York: Oxford University Press.
- Mieczkowski, B. (1987). Ibn Khaldun's Fourteenth Century Views on Bureaucracy. *The American Journal of Islamic Social Sciences*, 4(2), 179-199.

- Mieroop, M. V. (2004). Economic Theories and the Ancient Near East. *Proceedings of the fifth Annual Symposium of the Assyrian and Babylonian Intellectual Heritage Project* (s. 54-64). Avusturya: Melammu Project.
- Mirahur, A. (1995). Müslüman Alimler ve İktisat Tarihi. *İslami Sosyal Bilimler Dergisi*, 29-49.
- Mirakhor, A. (1987). The Muslim Scholars and the History of Economics: A Need for Consideration. *The American Journal of Islamic Social Science*, 4(2), 245-276.
- Muhammed, H. (2003). *İslâm Peygamberi* (Cilt II). (S. Tuğ, Çev.) Ankara: İmaj Yayınları.
- Murphy, R. P. (2019). *Yanlış Bilinen Kapitalizm*. (B. Ertaştan, Çev.) Ankara: Liberte Yayınları.
- Musul, G. (2017). Norman İdareci II. Roger Döneminde Sicilya Adası. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*.
- Mutlu, M. F. (2019). İslam Hukukunda Vergi-Zekât İlişkisi. *Yüksek Lisans Tezi*. Konya.
- Nagarajan, K. (2011). The Code of Hammurabi: An Economic Interpretation. *International Journal of Business and Social Science*, 2(8), 108-117.
- Naquet, M. v. (1977). *Economic and Social History of Ancient Greece: An Introduction*. London: Batsford Academic and Educational .
- Naqvi, S. N. (2014). Ethical Foundations of Islamic Economics. S. Karadoğan içinde, *Islamic Economics on Definition and Methodology* (s. 125-163). İstanbul: The Institute of Islamic Economics Press.
- Naqvi, S. N. (2018). *İslam, Ekonomi ve Toplum*. (O. Maraşlı, Çev.) İstanbul: İktisat Yayınları.
- Nicke, R. (2008). *Stoa and Stoiker*. Germany: Artemis & Winkler Verlag.
- Nienhaus, V. (2019). Sosyal Piyas Ekonomisine Kıyasla İslami Ekonomik Sistemin Esasları: Sistematik Bir Genel Değerlendirme. S. Karadoğan içinde, *İslam İktisat Sistemi Teori ve Politika* (S. Karadoğan, Çev., s. 224-247). İstanbul: Maruf Vakfı İslam Ekonomisi Enstitüsü.
- Nissen, H. J. (2004). *Ana Hatlarıyla Mezopotamya*. (Z. İlkelen, Çev.) İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Ocak, H. (2014). İslam Hukuk Düşüncesinde Özel Mülkiyet Anlayışı. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*(29), 99-120.
- Okuyan, İ. (2020). Endülüs İslam Medeniyeti'nin Oluşumu. *Yüksek Lisans Tezi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Orman, S. (1984). *Gazali'nin İktisat Felsefesi*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Orman, S. (2018). *Gazali, Adalet ve Sosyal Adalet*. İstanbul: İktisat Yayınları.
- Oslington, P. (2022). *Doğal Teoloji Olarak Politik Ekonomi*. (H. Soykan, Çev.) İstanbul: alBaraka Yayınları.
- Öğüt, S. (1994). "Ebu Yusuf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 10, 260-265.
- Öner, A. (2018). Raşid Halifeler Dönemi Beytülmal ve Oluşum Süreci. *Journal of Oriental Scientific Research*, 10(3), 1016-1036.
- Özbakır, M. (2018). Dört Halife Döneminde Ekonomik Yapı (632-661). Erzurum.

- Özdal, A. N. (2015). Orta çağ İslam Dünyasında Bankacılık Faaliyetleri. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*(55), 189-196.
- Özdemir, M. (1995). Endülüs. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 11, 211-225.
- Özdemir, M. N. (2020). Hz. Osman Döneminde Mâlî Yapı. A. Aksu içinde, *Hz. Osman* (s. 141-162). Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
- Özer, M. (2005). *İktisada Giriş*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Özer, O. O. (2021, Mayıs 08). Selçuklularda Tarım. *Tarım Tarihi ve Deontolojisi Ders Notları*. (A. A. Üniversitesi, Dü.) Aydın.
- Özgüç, T. (2003). *Kültepe Kanis/Nesa: The Earliest International Trade Center and The Oldest Capital City of the Hittites*. İstanbul: The Middle Eastern Culture Center in Japan.
- Özgüç, T. (2005). *Kültepe.Kanis/Nesa*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Özgüdenli, O. G. (2009). "Selçuklular". *İslam Ansiklopedisi*, 36, 371-375.
- Özgüdenli, O. G. (2009). "Selçuklular". *İslam Ansiklopedisi*, 36, 371-375.
- Özkan, M. (2016). *Hz. Muhammed Fakir Miydi?* Ankara: Liberte Yayınları.
- Özkan, M. (2019). Hicri III. Asır Sonlarına Kadar Telif Edilen Harâc Ve Emvâl Kitapları Bağlamında İslâm İktisadında Vergiler. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul.
- Özsoy, İ. (1995). "Faiz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 12, 110-126.
- Öztürk, M. (2013). Hz. Ali'nin Siyasi ve Fıkhi Gelişmelerin Mezheplerin Oluşumuna Etkileri. *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*(1), 83-103.
- Öztürk, M. (2020). Hz. Osmân Dönemi (23-35/644-656) Denizcilik Faaliyetleri ve Bahrî Seferler. A. Aksu içinde, *Hz. Osman* (s. 113-140). Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
- Paça, H. (2019). Abdurrahman b. Muhammed Eş'As İsyanı. *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 76-99.
- Paine, M. (2007). *Ancient Greece*. Great Britain: Pocket Essentials.
- Perrotta, C. (2003). The Legacy of the Past: Ancient Economic Thought on Wealth and Development. *The European Journal of the History of Economic Thought*, 10(2), 177-219.
- Philipp, T. (1990). The Idea of Islamic Economics. *Die Welt des Islams*, XXX, 117-139.
- Pırlanta, İ. (2019). Hz. Peygamber Döneminde Tarım Faaliyetleri ve Ekonomiye Katkısı. *Siyer Araştırmaları Dergisi*(5), 13-42.
- Platon. *Πρωταγόρας*. Perseus Digital Library-Greek and Roman Material.
- Platon. (2007). *Yasalar*. (C. Şentuna, & S. Babür, Çev.) İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Platon. (2010). *Devlet*. (S. Eyüboğlu, & M. Cimcoz, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Platon. *Συμπόσιον*. Perseus Digital Library-Greek and Roman Material.
- Plinius, G. (Digital Latin Library). *Naturalis Historia*.
- Popper, K. R. (1971). *The Open Society and Its Enemies*. ABD: Princeton University Press.

- Post, G., & Courtenay, W. J. (2017). The License-System, Conclusion: the Licentia Ubique Docendi. G. Post içinde, *The Papacy and the Rise of the Universities* (Cilt 54, s. 116-121). Brill.
- R.J. van der Spek, B. v. (2015). *A History of Market performance From Ancient Babylonia to the Modern World*. New York: Routledge.
- Renger, J. (1979). Interaction of Temple,Place and Private Enterprise In the Old Babylonian Economy. E. Lipinski (Dü.), *State and Temple Economy In The Ancient Neareast*. içinde I, s. 249-256. Leuven: Department Orientalistik.
- Richardson, M. (2004). *Hammurabi's Law*. New York: Sheffield Academic Press.
- Rivas, L. G. (1999). Business Ethics and The History of Economics in Spain "The School of Salamanca: A Bibliography". *Journal of Business Ethics*, 22, 191-202.
- Riwajanti, N. I. (2013). Islamic Microfinance as an Alternative for Poverty Alleviation: A Survey. *Afro Eurasian Studies*, 2(1&2), 254-271.
- Robbins, L. (1998). *A History of Economic Thought*. (S. G.Medema, & W. J. Samuels, Dü) United States of America: Princeton University Press.
- Rodinson, M. (1969). *İslamiyet ve Kapitalizm*. (O. Suda, Çev.) İstanbul: Gün Yayınları.
- Rogerson, B. (2006). *The Heirs of the Prophet Muhammad and the Roots of the Sunni-Shia Schism*. London: Abacus Printed.
- Roncaglia, A. (2017). *A Brief History of Economic Thought*. New York: Cambridge University Press.
- Roth, M. T. (1995). *Law Collections from Mesopolamia and Asia Minor*. (P. Michalowski, Dü.) Atlanta,Georgia: Scholars Press.
- Rothbard, M. N. (1976). New Light on the Prehistory of the Austrian School . E. G. Dolan içinde, *The Foundations of Modern Austrian Economics* (s. 52-74). ABD, Kansas: Institute for Humane Studies .
- Rothbard, M. N. (1995). *An Austrian Perspective on the History of Economic Thought- Economic Thought Before Adam Smith* (Cilt I). Auburn,Alabama: Edward Elgar Publishing.
- Rukancı, F., & Anameriç, H. (2004). Orta çağ'da İlk Üniversiteler: Studium Generale. *Felsefe Dünyası*(39), s. 170-186.
- Runciman, S. S. (1958). Avrupa Medeniyeti'nin Gelişmesi Üzerindeki İslami Tesirler. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Konferansları* (s. 1-12). İstanbul: İÜ.Edebiyat Fakültesi.
- S.M.Ghazanfar. (2003). *Medieval Islamic Economic Thought: Filling the "Great Gap" in European*. London: Routledge Curzon.
- S.M.Ghazanfar&A.A.İslahi. (2015). Orta çağ Arap-İslam İktisat Düşüncesine Dair Araştırmalar İbn Teymiyye'nin İktisat Düşüncesinin Bazı Yönleri. S. M.Ghazanfar içinde, *Orta çağ İslam İktisat Düşüncesi* (s. 89-111). İstanbul: Klasik.
- Sadia, H., & Ahmed, S. (2020). The Development of Institution of Hisbah and its Role in the Administration of Markets in Islamic Civilizations. *Research Journal Al Başırâh*, 9(1), 77-94.
- Sahillioğlu, H. (1994). "Dirhem". *İslam Ansiklopedisi*, 9, 368-371.
- Sanandaji, N. (2020). *Kapitalizmin Doğduğu Yer: Ortadoğu*. (A. Uzun, Çev.) Ankara: Liberte Yayınları.

- Sandıkciöğlu, O. (2020). *Heterodoks ve Ortodoks Ekonomi: Tarihsel Süreci ve Politika Farklılıkları, Türkiye'deki Uygulamaları Üzerine Bir Değerlendirme*. İstanbul: <https://xn--ia-yka.academia.edu/O%C4%9EUZHANSANDIKCIOGLU>.
- Sarıçoban, K. (2012). Avusturya İktisat Okulu, Temsilcileri ve Metodolojik İlkeleri. *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 157-165.
- Sauvaget, J. (1986). Halab. *The Encyclopedia of Islam*, 3, 85-90.
- Schacht, J. (1986). "Abu Yusuf Yackub b. Ibrahim Al-Ansari Al-Kufi". *The Encyclopedia of Islam*, 1, 164-165.
- Schmucker, W. (2002). "Yahya b. Adam". *Encyclopedia of Islam*, 11, 243-245.
- Schumpeter, J. A. (1954). *History of Economic Analysis*. Oxford: Oxford University Press.
- Schüssler, R. (2014). The Economic Thought of Luis de Molina. A. Aichele, & M. Kaufmann içinde, *A Companion to Luis de Molina* (s. 257-288). Portekiz-İspanya: http://booksandjournals.brillonline.com/content/books/b9789004262188_009.
- Sellam, E. U. (2016). *Kitabü'l Emval*. (C. Saylık, Çev.) Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Setton, K. M. (1969). The Italian Cities and The Arabs before 1095. H. C. Krueger içinde, *A History of the Crusades* (Cilt I, s. 40-53). London: University of Pennsylvania Press.
- Shapiro, M. M. (1985). *Foundations of the Market-Price System*. Boston: University Press of America.
- Sherman, G. E. (1918). Jus Gentium and International Law. *The American Journal of International Law*, 56-63.
- Sıddıqi, M. N. (1995). *Islamizing Economics*. (T. I. Thought, Dü.) Virginia, ABD: International Islamic Publishing House.
- Sıddıqi, M. N. (2017). İslam İktisat Düşüncesi: Temelleri, Evrimi ve İhtiyaç Duyulan Yönelim. S. Karadoğan içinde, *İslam İktisat Düşüncesi: Birikim ve Yönelim* (M. A. Berber, Çev., s. 69-93). İstanbul: İslam Ekonomisi Enstitüsü Yayınları.
- Sıddıqi, N. (1998). İslam İktisat Düşünce Tarihi Üzerine Yapılan Çalışmaların Bir Tahlili. *Journal of Islamiz Research*, 11(3-4), 220-235.
- Sıddıqi, N., & S.M.Ghazanfar. (2015). Erken Dönem Orta çağ İslam İktisat Düşüncesi: Ebu Yusuf'un Kamu Maliyesine İlişkin İktisadi Fikirleri. S. Ghazanfar içinde, *Orta çağ İslam İktisat Düşüncesi* (s. 279-301). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Soto, D. d. (1553). *De Iustitia et Iure* (Cilt Lib VI.). Salamanca: Antik Kaynak.
- Söylemez, M. M. (2003). Hz. Osman Dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi-Kufe Örneği. *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11(3), 63-84.
- Sugözü, İ. H. (2017). İslam Ekonomisi ve Adil Ekonomik Düzen. *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 12(8), 185-210.
- Swanepoel, M. (2018). *Sefaletten Zenginliğe*. (A. Yayla, Çev.) Ankara: Liman Kitapları.
- Şafak, A. (1977). *İslam Arazi Hukuku ve Tatbikatı*. İstanbul: Türdav Yayınları.

- Şahin, R. (2019). Türkiye Selçuklularında Para Basım Faaliyetleri (1075-1318). *Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul.
- Şeker, D. A. (1998). Hz. Osman Döneminde Devlet Yapısı ve Sosyal Hayat. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Şanlıurfa.
- Şenel, A. (1968). *Eski Yunanda Siyasal Düşünüş*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Tabak, B. (2016). Mülkiyet Hakkı ve Anayasa Mahkemesinin Mülkiyet Hakkına Bakışı. *Çankaya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*. Ankara: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Tabakoğlu, A. (1996). *İslam ve Ekonomik Hayat*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (2010). İslam İktisadı ve Modern Kapitalizm. J. Senkyr içinde, *Sosyal Piyasa Ekonomisi ve İslam'daki Algılanışı* (s. 91-134). Ankara: Konrad-Adenauer-Stiftung.
- Tabakoğlu, A. (2010). İslam İktisadı ve Modern Kapitalizm. *Sosyal Piyasa Ekonomisi Ve İslam'daki Algılanışı Çalıştayı*. Ankara.
- Tabakoğlu, A. (2018). *Türkiye İktisat Tarihi*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Taberî. (1893). *Târîh, 27 Yılı Olayları* (Cilt IV). Leiden: thk: Ebü'l-Fazl İbrahim.
- Tahir, S. (2019). İslam Ekonomisinde Maliye ve Para Politikaları: Kurumsal Çerçevenin Dış Hatları. S. Karadoğan içinde, *İslami İktisat Sistemi: Teori ve Politika* (S. Karadoğan, Çev., s. 199-223). İstanbul: İslam Ekonomi Enstitüsü.
- Taşağıl, A. (2010). "Talas Savaşı". *İslam Ansiklopedisi*, 39, 501.
- Thomas, A. (2006). *Interest in Islamic Economics: Understanding riba*. London and New York: Routledge Taylor & Francis Group.
- Thomas, A. (2017). *Ribâ'yı Anlamak İslam İktisadında Faiz*. (Z. H. Orhan, Çev.) İstanbul: İktisat Yayınları.
- Thorland, R. C. (2010). Ancient Land Law: Mesopotamia, Egypt, Israel. G. P. Miller içinde, *Economics of Ancient Law* (s. 321-411). New York: New York University, School of Law.
- Tomar, C. (2006). "Müsâdere". *İslam Ansiklopedisi*, 32, 65-67.
- Tomar, C., & Kozak, İ. E. (1999). "İbn Haldun". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 20, 1-12.
- Topdemir, H. G. (2013). *İbn Rüşd*. İstanbul: Say Yayınları.
- Tosun, M. (1963). Hammurabi'nin Toprak Kanunları. *The Journal of the Faculty of Language History and Geography*, 21(3-4), 127-141.
- Tripp, C. (2006). *Islam and the Moral Economy: The Challenge of Capitalism*. New York: Cambridge University Press.
- Turan, O. (1946). Selçuk Kervansarayları. *Belleten*, 10(39), 471-496.
- Turan, O. (1999). *Selçuklular ve İslamiyet*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Turtuş, M. b. (2011). *Siracu'l-Müluk - Siyaset Ahlakı ve İlkelerine Dair*. (S. Aykut, Çev.) İstanbul: İnsan Yayınları.

- Tüysüz, C., & Hira, Z. (2018). Hz. Muhammed Döneminde Medine’de İktisadî Hayat. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*(63), 447-484.
- Udovitch, A. L. (2019). *Orta çağ İslam Dünyasında Ortaklık ve Kâr*. (İ. Bektaş, Çev.) İstanbul: AlBaraka Yayınları.
- Uludağ, S., & Görgün, T. (1999). "İbn Haldun". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 19, 538-555.
- V.Diakov-S.Kovalev. (2014). *İlkçağ Tarihi* (Cilt 1). (Ö. İnce, Çev.) İstanbul: Yordam Kitap.
- Varol, B. (2005). Raşid Halifeler Dönemi Toplumsal Değişme Üzerine Bazı Değerlendirmeler. *İstem*(6), 195-213.
- Varro, M. T. *D Re Rustica*. Digital Latin Library.
- Varro, M. T. *De re Rustica*.
- Veenhof, K. R. (1997). "Modern" Features in Old Assyrian Trade. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 40(4), 336-366.
- W.F.Leemans. (1950). *The Old Babylonian Merchant His Business and His Social Position* (Cilt III). (S. e. Pertinentia., Dü.) Leiden: Brill.
- W.Heyd. (2000). *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*. (E. Z. Karal, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Watt, W. M. (2013). *İslam'ın Orta çağ Avrupası Üzerindeki Etkileri*. (Ü. H. Yolsal, Çev.) Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Wilcke, C. (2013). Dieser Ur-Namma Hier... Eine auf die Darstellung Weisende Statueninschrift. *Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale*, 2, 173-186.
- Wilson, R. (1997). *Economics, Ethics and Religion: Jewish, Christian and Muslim Economic Thought*. London: MacMillan University of Durham.
- Yavuz, M. (1999). İbn Hazm. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 20, 61-62.
- Yiğit, İ. (1994). "Bağdat". *Altınoluk Dergisi*(101), 19.
- Yiğit, İ. (1995). "Emeviler". *İslam Ansiklopedisi*, 11, 87-104.
- Yiğit, İ. (2007). "Osman". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 33, 438-443.
- Yiğit, İ. (2009). "Sıffin Savaşı". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 37, 107-108.
- Yıldız, F. (1989). Bankacılığa Atılan İlk Adım. *Sanat Dünyamız*, 61-64.
- Yıldız, H. D. (1988). "Abbasiler". *İslam Ansiklopedisi*, 1, 31-48.
- Yıldız, Y. (2017). Sicilya ve İtalya'da Müslümanlar . *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 67-88.
- Yurtseven, A. (2019). İslam'ın İlk Döneminde Vergi Uygulamalarının Topluma Yansıması. *Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(1), 65-96.
- Yusof, K. S., Abdullah, R., & Rosli, F. I. (2017). The Economic Growth Elements in Medina During the Prophet Sallallahu ‘Alayhi Wasallam. *1st International Conference on Islamic Economics, Business, and Philanthropy*. Bandung, Indonesia.
- Yusuf, E. (2019). *Kitabü'l- Haraç*. (A. Özek, Çev.) İstanbul: alBaraka Yayınları.

- Zahra, M. A. (1999). *The Four Imams-The Lives and Teaching of their Founders*. London: Dar Al Taqwa Ltd.
- Zeydan, C. (2004). *İslam Uygarlıkları Tarihi* (Cilt I). (N. Gök, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınarı.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı-Soyadı	Gizem Musul
Uyruğu	T.C.

Eğitim Derecesi	Okul/Program	Mezuniyet Yılı
Sivas Koleji	Özel Bilgi Anadolu Lisesi	2007
Akdeniz Üniversitesi	Eskiçağ Dilleri ve Kùltürleri Bölümü	2007
Akdeniz Üniversitesi	Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü- Akdeniz Orta çağ Araştırmaları Anabilim Dalı Yüksek Lisans	2013
Akdeniz Üniversitesi	Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü- Akdeniz Orta çağ Araştırmaları Anabilim Dalı Doktora	

İş Deneyimi, Yıl	Çalıştığı Yer	Görev
Akademik Personel, 7 Yıl	Akdeniz Üniversitesi	Araştırma Görevlisi

Yabancı Diller
İngilizce
Almanca
Grekçe
Latince

Yayınlar:

Kitap &Kitap Bölümleri

1-Adil Fiyat Kavramı: Teori ve Ekonomi Politik Musul G. İktisadi ve İdari Bilimlerde Uluslararası Araştırmalar, Doç. Dr. Mustafa Mete; Dr. Öğr. Üyesi Erhan Akardeniz, Editör, Serüven Yayınevi, İzmir, ss.173-189,2022

Hakemli Kongre / Sempozyum

- 1- "Ölü Dil" in Bir Hint-Avrupa Dili'ne Etkisi ve Gençliğin "Ölü Dil" Algısı: Latince ve Fransızca Örneği MUSULG., YURTBİLİY.E. I. International Congress of Youth Researches, Muğla, Türkiye, 25 -29Ekim2017, ss.1-5

Diğer Yayınlar

Orta çağ İnsanları.

MUSUL G.

Diğer, ss.163-165, 2020

Medieval Economy and Society: An Economic History of Britain in the Middle Ages

MUSUL G.

Diğer, ss.1-4, 2020

Orta çağ Tarihi

MUSUL G.

Diğer, ss.140-146, 2020

Orta çağ İslam Dünyasında Ekonomik Ekosistem

MUSUL G.

Diğer, ss.288-291, 2019

Müslümanların İktisadi Düşünce ve Analize Katkıları . İstanbul 2017. İktisat Yayınları, 188 sayfa. Çev. F. F. Akosman – M. Özer. ISBN: 9786056701061

MUSUL G.

Diğer, ss.380-385, 2018

J. Le GOFF, Orta çağ Tüccarları ve Bankerleri . Ankara 2018. Doğu Batı Yayınları, 152 sayfa. Çev. O. Adanır. ISBN: 9786052133248

MUSUL G.

Diğer, ss.315-319, 2018

Orta çağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar (X-XIV. Yüzyıllar). İstanbul 2016. Selenge Yayınları, 584 sayfa.pdf

MUSUL G.

Diğer, ss.13-17, 2018

Selçukluları Yeniden Keşfetmek, Büyük Selçuklular, İstanbul, 2012, Timaş Yayınları, 254 sayfa. ISBN: 9786050800845

MUSUL G.

Diğer, ss.359-363, 2014

Orta çağ Avrupası'nın Ölümle Dansı. İstanbul 2017. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 175 sayfa. ISBN 9786053964421.pdf

MUSUL G.

Diğer, ss.106-110, 1999

